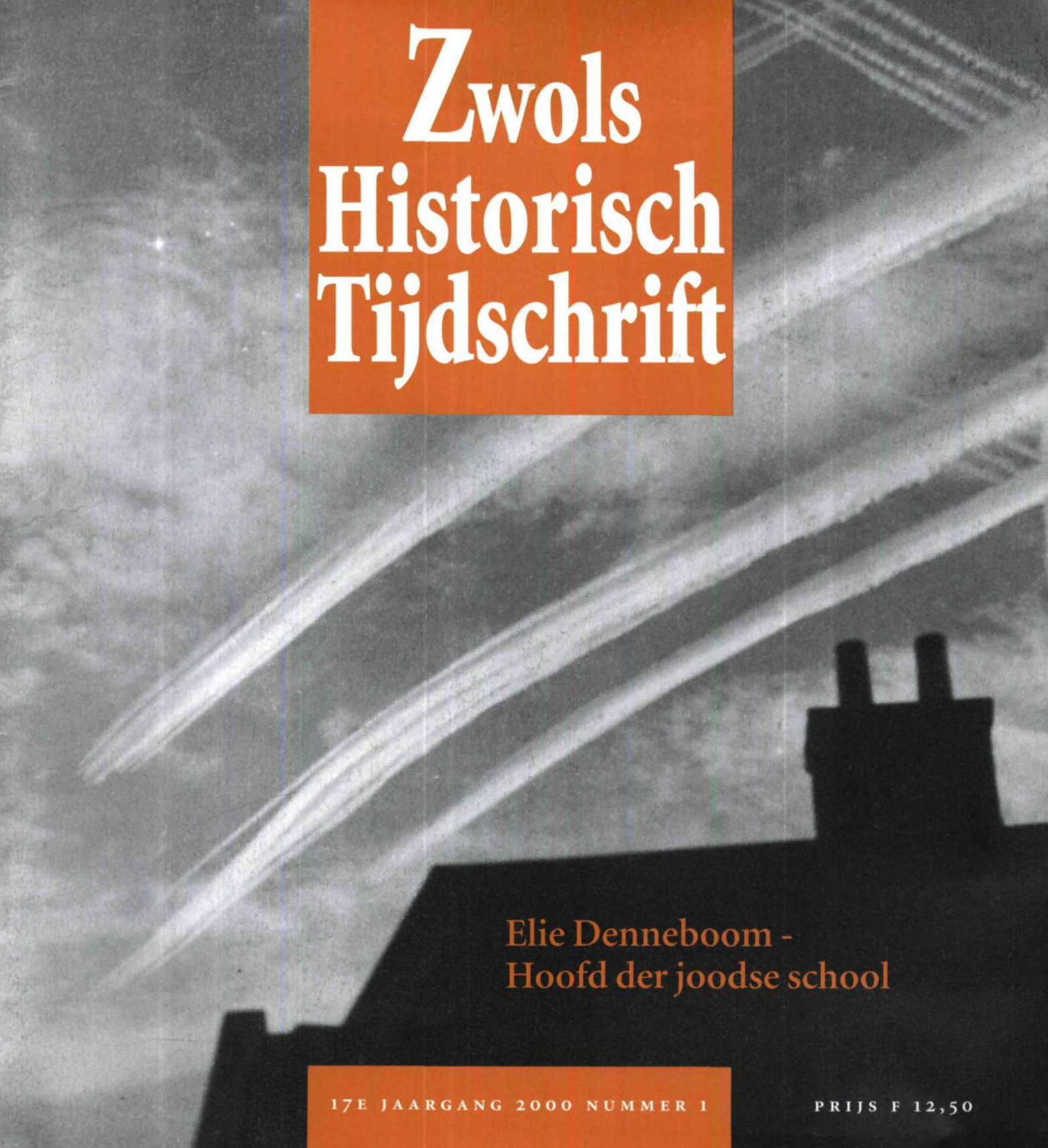

Zwols Historisch Tijdschrift

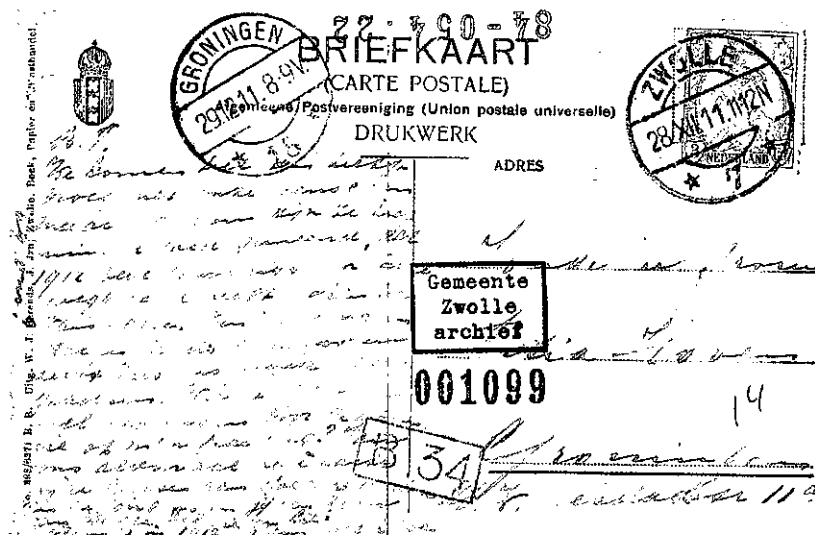
Elie Denneboom -
Hoofd der joodse school

17E JAARGANG 2000 NUMMER 1

PRIJS F 12,50

Annèt Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

Groeten uit Zwolle

Zwolle

In d'Oude Gaper, Diezerstraat

Ansichtkaart In d'Oude Gaper, Diezerstraat
Poststempel 28 december 1911

'B.T.

We komen wel een beetje vroeg met onze wensen maar daarom zijn ze niet minder goed gemeend, dat 1912 veel gelukkigs voor jullie weggelegd heeft hopen we van harte. Vandaag waren Moe en ik in Almelo en heeft Zus ons heerlijk voort geholpen. Wil je Martha wel bedanken voor de attentie op m'n jaardag? Van ons allemaal hele hartelijke groeten aan Moeder, Martha en de jongens en jij een zoen van Keegie(?), Debbie en Lia.

Kom je in 1912 nog eens met je moe bij ons?

In 1911 was drogisterij De Oude Gaper al bijna 130 jaar in hetzelfde pand in de Diezerstraat (nr. 14) gevestigd. Daarvoor zat er een kaarsenmakerij, annex grutterszaak. In 1785 kwam er een nieuwe

eigenaar die de zaak uitbreidde met drogisterij. De eigenaren van de drogisterij waren steeds aan elkaar verwant. In 1911 werd de zaak gedreven door J. ten Doesschate. Toen deze in 1916 overleed werd hij opgevolgd door zijn schoonzoon J.S. Piquet, de eerste van drie generaties Piquet die ruim zeventig jaar aan de drogisterij verbonden bleven. De familie Piquet handhaafde het originele gezicht van de winkel, waardoor deze steeds meer een bijzonderheid werd. Toen de drogisterij begin jaren negentig dreigde te verdwijnen, ontstond er spontaan een actiecomité tot behoud.

Onder voorwaarde dat het vertrouwde uiterlijk gehandhaafd werd, was er van 1992 tot 1996 een Trekpleister filiaal gevestigd. Daarna werd het een Benetton winkel, waarmee De Oude Gaper (voorlopig?) zijn drogisterijbestemming verloor, maar het oude karakter is nog herkenbaar.

Redactioneel

Inhoud

In dit nummer worden veel herinneringen opgehaald. Ank Meliesie-Appelhof liep als jong meisje door de weilanden naar Herfte. Zij heeft voor de naam 'Kindertjesweilanden' een waarschijnlijk juistere verklaring dan ons redactielid Wil Cornelissen. Deze beweert dat de naam komt van de ooi-evaars die daar de kindertjes neerlegden. Verder komen herinneringen aan kinderspelen en warme familie verhalen naar boven.

Nog meer herinneringen, maar dan aan de bezettingstijd spelen een grote rol in het verhaal van Willem Boxma. Wat weet hij nog van de Duitse militair die in zijn huis werd ingekwartierd?

Een triest verhaal - over de joodse Zwollenaar Elie Denneboom - is van de hand van Iet Erdtsieck. Bij alle artikelen over rechtsherstel die de laatste tijd gepubliceerd worden, kan nu ook dat van Elie Denneboom en zijn gezin worden gevoegd.

Een Ansichtkaart, boekbesprekingen en een reactie van Jan Drentje op een eerdere boekbespreking completeren deze maal het tijdschrift.

Groeten uit Zwolle Annët Bootsma-van Hulten en Wim Huijsmans	2
Herinneringen (3) J.A.M. Meliesie-Appelhof	4
Willy Arsenault Wil Cornelissen	10
Zwolle's bange dagen. Wat ik nog weet van Zwolle '40-'45 Willem Boxma	11
Elie Denneboom - Hoofd der joodse school Iet Erdtsieck	23
Boekbesprekingen	29
Mededelingen	32
Auteurs	34

*Omslag: Geallieerde vliegtuigen vliegen over Zwolle naar Duitsland.
Deze foto van de 'schrijvende vliegtuigen' is in november 1943 gemaakt.
(Stichting Collectie Zwolle 1940-1945)*

Herinneringen (3)

J.A.M. Meliesie-
Appelhof

De tuin van Eekhout was een geliefde bestemming voor een wandeling met kleine kinderen vanuit de Oude Vismarkt (particuliere collectie).

Natuur

In de loop der jaren is er heel wat natuur uit Zwolle verdwenen. Toen de stad zich uitbreidde, zijn veel weilanden volgebouwd met huizen en andere gebouwen. Zo is achter de Isala klinieken, locatie Sophia (zoals het vroegere Sophia-Ziekenhuis tegenwoordig heet), nog maar weinig overgebleven van de voormalige Kindertjesweilanden. In die weilanden heb ik als meisje veel tijd doorgebracht met vriendinnetjes.

De Kindertjesweilanden (deze naam zou te maken hebben met de eigenaar van de grond, het Hervormd Weeshuis) waren vrij groot. De velden begonnen achter de De Genestetstraat en de Bolderdijkstraat en liepen door tot aan Herfte. De graslanden werden doorsneden door sloten, waar je via vlondertjes overheen kon. Die vlondertjes bestonden uit één enkele plank met een leuning.

Er bloeiden veel bloemen. We plukten regelmatig boterbloemen, pinksterbloemen en dotterbloemen en die namen we mee naar huis voor

onze moeders. Zij deden altijd alsof ze daar erg blij mee waren en zetten ze in een vaas.

's Zomers graasden er koeien en lag het gras vol koeienvlaaien, waar we met een stok in roerden en ook wel eens per ongeluk in traptten. In mei zochten we kievitseieren; niet om mee te nemen, maar alleen om naar te kijken. Die eieren waren moeilijk te vinden, want de kieviten trachtten de indringers luidkeels op een verkeerd spoor te zetten. In de sloten krioelde het van de beestjes. Er waren waterspinnen, kikkers, salamanders, waterjuffers en veel andere amfibieën en insecten. Met een leeg emmertje met een handvat, waaraan we een touw hadden vastgemaakt, gingen we vaak donderpadjes - zoals wij de kikkervisjes noemden - vangen. Ik heb er heel wat mee naar huis genomen en in een ronde glazen kom gegooit. De milieuactivisten griezelen daar tegenwoordig van, maar in die tijd wist je niet beter. Een enkele keer namen we salamanders mee.

Ik herinner me niet dat er ooit één van de dierpjes die we meenamen, is doodgegaan. We gooiden ze na een tijdje terug in de sloot. De donderpadjes kregen eerst achterpootjes. Ik heb nooit meegemaakt, dat ze voorpootjes kregen en kikkerpjes werden. Dat duurde me te lang. Voor die tijd had ik ze allang de vrijheid gegeven!

Achter het Weezenland, het Jaagpad en de Assendorperdijk strekten zich ook weilanden uit. In het najaar werden die onder water gezet en als het vroom deden ze dienst als ijsbaan. Daar groeiden kievitsbloemen. Een enkele keer namen we die paarse, gestippelde bloemen wel eens mee, maar dat was geen succes. In een vaas gingen ze onmiddellijk hangen.

Als het niet regende waren we in de vakanties de hele dag buiten: in het zwembad of in de vrije natuur. En in mijn herinnering scheen de zon bijna elke dag!

Wandelen

Wandelen is nooit mijn favoriete vrijetijdsbesteding geweest. Lopen langs smalle bospaadjes of langs het strand vind ik heerlijk, maar om door de straten te wandelen is voor mij een noodzakelijk kwaad. Je schiet niet op!

Op zon- en feestdagen trok menig gezin vroeger de wandelschoenen aan. Ook mijn zus en ik gingen met onze ouders op zondagmiddag op pad. We liepen door de Kindertjesweilanden naar Herfte en via de Wipstrikkerallee terug. Ik slofte achteraan of rende vooruit. Mijn vader droeg een gleufhoed, zoals alle vaders in die tijd en zwaaide met een wandelstok, die ik ook wel eens mocht vasthouden. Ook moeder droeg een hoed. Wij hadden onze zondagse jurk aan - die tot 'daagse jurk' werd gebombardeerd als er een nieuw exemplaar was gemaakt - en smetteloze witte sokjes, die bij mij nooit lang smetteloos bleven. Ook mijn schoenen hadden al gauw kale neuzen, want ik schopte tijdens die saaie wandelingen overal tegenaan. Zo nu en dan gingen we naar het Engelse Werk. We namen dan brood mee voor de karpers, die we vanaf de bruggetjes voerden. Ze kwamen met hun grote bekken boven water en hapten de brokken in één keer op.

Toen ik klein was en wij nog op de Oude Vismarkt woonden, ging mijn moeder met mij naar de Tuin van Eekhout. Daar was een grote voliëre met vogeltjes. Verder was er een grote zandbak, waar ik helaas niet in mocht spelen, want dat was vies.

In die tijd ging je bijna overal lopend naartoe. We wandelden bijvoorbeeld naar oma of naar een tante. Op die wandelingen nam ik altijd mijn 'fantasie-hondje' mee. Vanaf het moment dat ik kon schrijven, stond bovenaan mijn verlanglijstje 'een hond'. Ik heb er echter nooit één gekregen, want mijn ouders hielden niet zo van huisdieren. Mijn vader had het altijd plagend over 'een lila hondje met een groen staartje'.

Ik nam het beest altijd mee aan de lijn. Als we bij mijn tante die destijds aan de Thorbeckegracht woonde, op bezoek gingen, bond ik het dier - dat geen naam had - aan een ijzeren hek. Volgens mijn moeder vergat ik nooit de hond mee te nemen als we weer naar huis gingen.

Met de zondagse kleren aan ging vader wandelen met zijn twee dochters (particuliere collectie).

Langs het water aan de Diezerkade was een muurtje. Daar liep ik altijd overheen, terwijl mijn vader of moeder mijn handje vasthield. Zo werd een wandeling toch nog een prettig avontuur. Waarom wij meestal liepen en niet met de fiets naar de stad gingen weet ik eigenlijk niet. Waarschijnlijk omdat lopen gezond is.

Spelen

Jaren geleden kon je nog ongestoord buiten spelen. Er waren veel kinderen in onze buurt en op zomeravonden waren er altijd genoeg speelgenoten. We deden 'tegenloperkje'. Één meisje - we speelden alleen met meisjes - liep een blokje om en de anderen gingen in tegenovergestelde richting. Als de ploegen elkaar tegenkwamen trachtte de tegenstandster zoveel mogelijk personen te tikken, die dan tot de 'tikers' ging behoren. Dit duurde net zo lang, totdat er nog maar één over was. Die had gewonnen.

Verder speelden we verstoppertje, beelden-

Bellen blazen met een stenen pijpje en een bakje sop (particuliere collectie).

trekkertje en 'trioele'. Je stak de straat over en als je op een put ging staan kon je niet afgetikt worden.

Ook op het speelplein en op de Turfmarkt, waar onze lagere school lag, werd voor schooltijd en in de pauze verwoed gespeeld. 'Bok, bok, hoeveel horens' was een geliefd tijdverdrijf. Dat spel was niet van gevaar ontbloot, want de 'bok' stond bij een ijzeren hek met scherpe punten. Het was niet denkbeeldig, dat je bij een flinke sprong op de bokkenrug op zo'n punt terecht kwam. Overal was een tijd voor. We hadden springtijd, knikker-tijd en toltijd. Tollen deden we met een priktol met een touwtje of met een zweeptol. Je had tolleren met een appel- of met een peerpunt. We versierden de tolleren met mooie kleuren of met punaises. Met je eigen tol probeerde je de tol van een ander te raken.

Rolschaatsen heb ik erg veel en graag gedaan. We kochten rolschaatsen bij Ester, op de hoek van de Rhijnvis Feithlaan en de Vechtstraat, voor f 12,75. Als een wieletje versleten was kochten we een nieuw.

's Winters en bij regenachtig weer moesten we ons binnenshuis vermaken. Er werd veel gelezen bij ons thuis. Op zaterdagmiddag haalde ik altijd boeken bij de bibliotheek aan de Kamperstraat. We luisterden naar hoorspelen op de radio. Zo was er op zondagmiddag Ome Keesje en later de familie Doorsnee. Ook de Bonte Dinsdagavond-

trein vonden we erg leuk. Op zondagmiddag zat mijn vader altijd naar de voetbaluitslagen te luisteren. Hij schakelde naar alle sportprogramma's. 'Nu gelooft hij het nog niet', merkte een oom uit Enschede, die vaak bij ons was, dan op.

's Zondagsmiddags zaten we, als er visite was, gezellig om de grote tafel pinda's te pellen. We kwartetten en speelden het 'vijf minutenspel'. In de krant werd een letter geprikt en dan moest je zoveel mogelijk plaatsnamen opschrijven, die met die letter begon. We hadden een leuk knikkerspel, dat regelmatig van de zolder werd gehaald. Soms leende mijn vader een tafelbiljart van een kennis uit de buurt. Mijn ouders bridgeten regelmatig.

Ik kan me niet herinneren, dat we ons vaak verveelden, al hadden we geen televisie en gingen we weinig uit. Verjaardagsfeestjes bij vriendinnen of een enkele keer naar een middagvoorstelling in de bioscoop aan de Diezerstraat waren de enige verzetjes. Maar we hadden er genoeg aan!

Kattenkwaad

De jeugd van vroeger was zeker niet braaf. Als kind vond ik het leuk wanneer mijn vader vertelde van de streken, die hij en zijn vrienden uitgehaald hadden. Hoewel hij in de binnenstad woonde was er gelegenheid genoeg om op straat te spelen, omdat er nauwelijks verkeer was. Hij voetbalde vaak op het Grote Kerkplein. Dat moest stiekem gebeuren, want eigenlijk was dat verboden. In die tijd liepen er nog genoeg agenten - 'tuutes' in het Zwols - door de Zwolse straten. Echte voetballen zag je overigens alleen op het voetbalveld. De straatjongens traptten tegen een van papier gefabriceerde bal of tegen een klein balletje. Mijn vader was er, althans volgens hemzelf, erg handig mee. Als 'Bromsnor' de jongens betrapte, pakte hij de bal af. De jongelui renden dan achter hem langs en als ze daar de kans voor kregen, sloegen ze de bal uit zijn handen en gingen er vandoor. Op veilige afstand stonden ze dan te schelden: 'Wat zit er aan de koffiepote, een tuuuute!'.

In mijn kindertijd was vooral belletje trekken een geliefd tijdverdrijf. Wanneer wij uit de stad kwamen en langs de huizen van de Rhijnvis Feithlaan liepen, was de verleiding erg groot om een ruk aan die ouderwetse trekbellen te geven. Je

moest het niet te hard doen, want dan had je kans om de hele belknop in je hand te houden.

Een andere flauwe grap was een portemonnee aan een dunne draad op de stoep leggen. Je ging dan achter een tuinmuurtje zitten en als een voorbijganger de portemonnee wilde oprapen, trok je het ding snel naar je toe. De kans bestond dat het touwtje knapte. Dan was je je eigendom kwijt! Het was ook een leuke mop om iemand te vragen, waar meneer De Haan woonde. Als de meneer of mevrouw serieus nadacht riep je ineens: 'In het kippenhok' en dan rende je weg.

Nu vind je dit natuurlijk verschrikkelijk kinderachtig, maar toen vonden we het allemaal erg grappig en stoer. En we deden er niemand kwaad mee.

Zwemmen

Vanaf mijn zesde jaar heb ik in de Brederostraat gewoond. Wij woonden dichtbij het Openluchtbad, waar ik de edele zwemkunst machtig ben geworden. Eerst zwom je in het ondiepe bad aan de hengel en later met kurken. Als je enigszins

gevorderd was ging je aan de 'lange lijn'. Ik heb onder meer zwemles gehad van badmeester Ter Haar en van een juffrouw, die altijd riep: 'Eéndò spreid sluit'.

Je kon een abonnement kopen voor één of voor twee gulden. Wij hadden het duurste abonnement, want dan kon je op alle uren in het zwembad terecht. En ik heb er, met mijn vader en zus en later met schoolvriendinnetjes, vele uren doorgebracht. Mijn vader kon goed zwemmen. Hij dook als de beste. 'Ik ga er op de kop in,' noemde hij dat. Hij kon meters onder water zwemmen en ik zat dan vreselijk in angst, dat hij nooit meer boven zou komen.

We hadden altijd erg veel lol op het vlot. Je probeerde er zo lang mogelijk op te blijven zitten en klemde je aan de bovenrand vast als het gevaarte topzwaar werd. In de zomervakantie gingen we altijd 's morgens zwemmen. Soms namen we brood mee en bleven de hele dag in het zwembad. 's Morgens was er altijd een groepje dames. In onze ogen waren ze al vrij oud, maar misschien waren ze nog geen veertig! De meesten waren vrij corpulent en we vonden het leuk om met hen op het vlot te gaan, want dan was het gauw topzwaar. De dames gleden dan gillend het water in. Later is het vlot verdwenen. Eigenlijk was het vrij gevaarlijk, want je kon je lelijk bezeren en er zelfs ondergeraken. Er is trouwens nooit iets ernstigs gebeurd.

Op de Oude Vismarkt kon je heel goed met een vliegende hollander rijden; dat ondanks het bepaald niet gladde wegdek (particuliere collectie).

Niet alleen in het zwembad, maar ook in de Vecht kon je goed zwemmen; 1929 (particuliere collectie).

Het openluchtbad in de jaren '30 (particuliere collectie).

Dames en heren zwommen gescheiden. Er was een soort brug tussen de beide bassins. Op gezette tijden werd die brug opzij geschoven, zodat er een 100-meterbad ontstond en er 'gemengd zwemen' was.

's Winters gingen we naar het Sportfondsenbad aan de Turfmarkt. Dat ging later van de Verenigde Sportfondsen over op de gemeente en heette voortaan Stilobad. Het is - helaas - korte tijd geleden afgebroken. Ik heb er prettige herinneringen aan. Vooral aan badmeester Lukkien, die uitstekend met de jeugd kon opschieten. Ik heb er met school gezwommen en met vriendinnen. Onze familie mocht gratis van het zwembad gebruik maken, omdat mijn vader de boeken van de gemeentelijke instellingen controleerde. Ik hoefde alleen mijn naam maar te noemen en dan mocht ik doorlopen. Als kind vond ik dat zeer gewichtig. Ik kreeg dan een witte handdoek met een rode streep.

Voor de kinderen die zwemles in het Sportfondsenbad hadden, was er ieder jaar een groot afzwemfeest. Daar ging ik altijd graag naar toe met een introductie, omdat wij vrijkaarten hadden en bovendien gereserveerde plaatsen. Het was een schitterende verkleedpartij. Er werden prijzen uitgereikt voor de mooiste en origineelste kostuums en de moeders sloofden zich uit om er iets heel

Op zondag 24 april 1938 werden in het sportfondsenbad nationale zwemwedstrijden gehouden.

Op deze foto staan o.a. de heren P. Nekkers en Spanjaard; en geheel rechts mevrouw Appelhof-Kroeze en G.B. Appelhof

moois van te maken. De kinderen die dat jaar hadden afgezwommen, kwamen in een lange stoet binnen en liepen het hele bad rond. Daarna moesten ze gekleed het water in. De prachtige kleren, waar hun moeders of grootmoeders vele uren aan hadden besteed, werden natuurlijk kletsnat en meestal voor altijd bedorven. Ik vond het erg jammer, dat ik in het openluchtbad had afgezwommen en niet aan het afzwemfeest mocht deelnemen.

Ooit heb ik aan schoolzwemwedstrijden meegedaan en een 'zilveren' vulpotlood gewonnen. Ook herinner ik mij een jubileumfeest, waaraan wij als schoolkinderen mochten meedoen. We kregen een strakke doorschijnende badmuts op met daaronder een lampje. In het water moesten we de letters S en B vormen. Ik weet alleen nog dat de muts afschuwelijk strak zat. Hoe het elektrische lampje kon branden zonder snoer of stopcontact vraag ik me, nu dit evenement me te binnen schiet, wel af!

Ijs

In het najaar gingen we naar de sigarenzaak van Piet Kok aan de Oude Vismarkt om een kaart voor de IJclub te halen. Als je ging schaatsenrijden, droeg je die aan een koordje om je nek. Wanneer de ijsbloemen op de ruiten van de slaapkamer zaten was ik de koning te rijk, want schaatsen was mijn lievelingssport. Dat mijn ouders daar minder blij mee waren kon ik toen niet begrijpen. Ik was hevig verontwaardigd wanneer mijn moeder de geijkte opmerking maakte: 'Ik hoop dat het warm water gaat regenen'.

Voor mijn moeder en voor de andere huisvrouwen viel die koude ook niet mee, want warm water kwam niet uit de kranen en bovendien hadden we geen centrale verwarming. Bij strenge vorst kwam er helemaal geen water meer uit de kraan van de wastafel en dan moesten we ons beneden in de keuken wassen. Soms vroor het zo hard dat het water in het glas op de slaapkamer in ijs veranderde. Ook het wassen - zonder wasmachine - en het spoelen in koud water was geen

pretje. Mijn moeder had daardoor last van winterhanden, waar soms kloven in kwamen.

Voor de schooljeugd was het echter feest als de ijsbaan werd geopend. Eerst waren er twee ijsclubs in de Weezenlanden. De achterste was voor de Zwolse elite. Daar reden maar heel weinig mensen. De voorste, met de ingang tegenover het Kerkbrugje, was de Volksijsbaan. Daar reed het gewone volk. De twee ijsbanen zijn samengevoegd tot één grote ijsvlakte. Er was een houten gebouwtje, waar je iets kon eten en drinken, maar dat is in de oorlogsjaren afgebroken om dienst te doen als brandhout.

Als het zo hard had gevroren dat de stadsgrachten begaanbaar waren, gingen we daar graag rijden omdat het daar, door de hoge walkanten, beschutter was. Bij het Kerkbrugje werden koeken-zoopietenten geplaatst, waar je lekkere koeken en warme kwast kon kopen.

Je kon helemaal doorrijden tot aan het Zwartewater en zo kon je tochten maken naar Hasselt en Zwartsluis. Ook kon je in strenge winters via de Nieuwe Vecht naar de Overijsselse Vecht rijden, richting Dalfsen. Je moest dan klûnen over de sluis bij Koezen. Tochten maken in de Noordwesthoek was er niet bij, want er waren niet veel mensen die een auto bezaten.

Regelmatig hadden we ijsvrij. Soms werden er schoolwedstrijden georganiseerd. Bij wedstrijden in het Engelse Werk, waar je ook fijn kon schaatsen, heb ik eens een eerste prijs gewonnen. Ik mocht kiezen uit verschillende dingen en koos een lichtgroene schrijfmep.

Voor de jeugd was het altijd weer een grote teleurstelling om te ontdekken dat er geen ijsbloemen meer op de ramen zaten. Het ijs werd borstplaat en er kwamen grote plassen op. Aan de ijspret was een einde gekomen.

Willy Arsenault

Wil Cornelissen

Ieder jaar wordt op 14 april de bevrijding van Zwolle herdacht. Er is een bijeenkomst bij het monument in het Ter Pelkwijkpark en de kinderen van de Koningin Emmaschool leggen daar dan bloemen neer. Van tevoren hebben de kinderen natuurlijk over de oorlog gesproken; waarschijnlijk hebben ze de folder van de gemeente gelezen en misschien is de videofilm in de klas gedraaid. We hopen dat de jeugd iets zal kunnen meevoelen van die wonderlijke, bijzondere aprilmaand van het jaar 1945.

Tijdens een plechtige bijeenkomst werd een Canadese esdoorn geplant in het Arsenaultplantsoen door kinderen van de basisschool De Octopus.

Ongetwijfeld zal dan ook de naam van de 'bevrijder van Zwolle', Leo Major vallen. Hij was de eerste Canadese militair die door de straten van onze stad liep. Zijn verhaal is al vele malen verteld, door anderen en door hemzelf. Major is na de oorlog meerdere keren in Nederland terug geweest. Met zijn echtgenote Pauline was hij steeds zeer welkom in ons stadhuis. In 1970 kreeg hij een oorkonde en in 1985 de erepenning van de stad. En hij was het stralende middelpunt in de optocht bij de grote 50-jarige herdenking in 1995.

Maar altijd gaat hij met zijn Nederlandse vrienden naar de grote Canadese oorlogsbegraafplaats in Holten. Daar ligt zijn kameraad en medestrijder Willy Arsenault. Samen gingen ze op die vroege morgen van de 14e april als vrijwilligers hun verkenningswerk doen. Ze kwamen uit de richting Heino, de vijand tegemoet. Bij Zainé werden ze onder vuur genomen. Arsenault werd dodelijk getroffen.

Het is aan de voortdurende aandacht en het volhouden van Leo Schotman te danken dat er in Zwolle-Zuid twee jaar geleden door de gemeente een plantsoen naar Arsenault is genoemd. Tijdens een plechtige bijeenkomst werd daar een Canadese esdoorn geplant door kinderen van de basisschool De Octopus. De toenmalige wethouder Bert Kunnen was namens het gemeentebestuur aanwezig. De naam van Arsenault is nu voor altijd in Zwolle voor iedereen zichtbaar.

Zwolle's bange dagen

Wat ik nog weet van Zwolle '40-'45

Met het ouder worden denk ik sterker dan ooit terug aan mijn jeugd in de kleine Overijsselse provinciehoofdstad tijdens de bezettingsjaren. Ik herinner me jongens en meisjes met wie ik omging en die ik weer uit het oog verloor; jongelui waarvan ik mij zelfs de namen niet meer voor de geest kan halen en andere waarvan ik de namen nooit zal vergeten.

Niet zonder weemoed denk ik terug aan Jossy, enige jaren ouder dan ik. Ik had haar zeer lief, maar ze wilde in mij niet meer dan een goede vriend zien. Misschien kwam dat omdat zij katholiek was en ik niet. Het kon daarom niets tussen ons worden. Ze verliet mij voor een jonge slager. In de jaren van schaarste had hij het voordeel dat hij in staat was haar te behagen met wat hij van onder de toonbank kon aanbieden. Tegen worst zonder bon kon ik niet op.

Erna

Ook van Erna heb ik gehouden. Erna, een naam die je destijds niet dagelijks tegenkwam. Niet alleen haar naam was ongebruikelijk, ze straalde ze ook iets Hongaars uit, vond ik. Als ze lachte, waartoe ze spontaan en gul geneigd was, hoorde ik de storm over de poesta blazen.

Erna werkte bij het plaatselijke distributiekantoor, vanwaar ik haar in het vroege avondduister afhaalde om haar knijpkattend naar huis te begeleiden. Het viel me op dat Erna altijd gehaast uit het kantoorgebouw naar buiten kwam en mij, hangend aan mijn arm, steeds dwong de pas te versnellen. Zo'n gezamenlijke avondwandeling, zolang dat met het oog op de spertijd mogelijk was, diende voor Erna behalve voor intieme conversatie meestal ook voor een ander doel. Bij bepaalde woningen glipte ze bij me weg om blaadjes door de brievenklep te schuiven. Het ging, zei ze, om een 'krantje' dat ze aan een volgende

'abonnee' doorgaf. Zowel naar het soort krantje als naar de instelling van de abonnee hoefde ik niet te raden.

't Werd mij allengs duidelijk dat Erna in het verzet zat. Wat ze precies deed, kon ik niet doorgronden. Nooit sprak ze er met mij over, ook niet als we uitgelaten van een schamel, maar niettemin vrolijk feestje terugkwamen en vertrouwelijk werden.

Pas toen ik een brief van het Arbeidsbureau kreeg, kreeg ik een beetje inzicht in haar bezigheden. Met de verwerving van het einddiploma was het Ausweis met de indicatie 'studerend' vervallen verklaard. Ik werd opgeroepen om in het kader van de Arbeitseinsatz in Duitsland te worden gekeurd en ingedeeld. Bij die keuring zat een man in militaire uitmonstering achter een tafeltje. Hij zei niets en liet een overigens vriendelijke dame voor zich spreken. Ik nam aan dat hij de gevreesde 'volksduitser' was over wie in de stad gemompeld werd. Ik herinner mij een naam, Zimmermann of

Willem Boxma

De Grote Markt in mei 1940 kort na het begin van de Duitse bezetting (Stichting Collectie Zwolle 1940-1945, collectie Poelles).

zoiets. De man was naar onze stad gedirigeerd met de opdracht om het laatste restje stedelijke arbeidspotentieel uit te kammen. De keuring had niets om het lijf; ze bestond uit niet meer dan de vraag van de jonge vrouw of ik een reden had om gekeurd te worden. Ik had geen reden. Ik had trouwens geen zin gehad in een moedwillig oproepen van tijdelijke kwalen en afwijkingen, bijvoorbeeld door het roken van met suiker vermengde shagtabak en andere trucs die je hier en daar ter ore kwamen. De meeluisterende man achter het bureau bleef zwijgen. De jongedame zei dat ik er wel van zou horen.

Enkele dagen later belde een ambtenaar van het Arbeidsbureau me; het was nota bene de vader van een mijner beste schoolvrienden. Hij had mijn naam op een lijst gezien en bood me een mooie oplossing. Hij kon me indelen bij de OT, de Organisation Todt. Dan werd ik te werk gesteld in Frankrijk, en 'dan hoeft je niet naar Duitsland, snap je?'

Toevallig trof ik Jan, ook van mijn leeftijd, die in de Dahliastraat (of Begoniastraat) woonde. Hij hoorde mij aan en zei dat hij wel redding kon brengen, alleen moest ik mij daarbij niet al te veel laten zien. Beter was het ergens anders onderdak te zoeken. Een beetje uitkijken, noemde hij dat. Hij nam mijn vriend en mij mee naar zijn woning en haalde daar tot onze grote verbazing uit een boekenkastje een bundeltje blanco Ausweise tevoorschijn dat achteloos op een gebruiker had liggen wachten. Joost mocht weten hoe hij er aan gekomen was. We vroegen ons ook niet af of ze 'echt' waren of met vaardige hand nagemaakt.

'Moet jij er ook een?' vroeg hij mijn vriend. Een Ausweis was natuurlijk nooit weg. Jan belikte de top van zijn wijsvinger en telde twee van die alom begeerde bruingele exemplaren van het stapeltje af. Op een schrijfmachine die de slijtageslag al lang verloren had, tikte hij op elk formulier onze gegevens in. Nu kwam het nog op de ondertekening aan. Na enkele vulpenoefeningen op een vel papier kon de vervalsing van de handtekening van de betrokken Arbeidsbureau-ambtenaar ons aller goedkeuring wegdragen en zette Jan zwierig 'J. Dokter' op de plaats waar die op het Ausweis behoorde te staan. Met een blik en een gebaar van

een ambtenaar van de burgerlijke stand bij een huwelijksvoltrekking, stelde hij ons elk het op naam gestelde document ter hand en vroeg ons nogmaals er wel een beetje voorzichtig mee te zijn en het slechts in noodgevallen te gebruiken. En natuurlijk mochten we nooit zeggen waar en van wie wij het Ausweis hadden gekregen. Nonchalant ging het met een elastiekje omwikkelde pakje terug in het boekenkastje. Wie weet voor hoeveel klanten nog.

Ik heb dit Ausweis nooit hoeven tonen. Ik bezit het nog steeds en koester het als een oorlogsrelikwie. Soms kan ik niet nalaten het tegen het licht te houden, want altijd nog weet ik niet of het vals is of niet. Ik houd het halsstarrig op echt.

Toen trad Erna uit haar illegale schulp: ze wist wel iemand die mij aan een onderduikadres kon helpen. Ze zou hem vragen bij me langs te komen. En jawel, kort erna verscheen een jongeman die ook Jan heette en zei wel kans te zien mij ergens onder te brengen. Van zijn goede dienst heb ik geen gebruik hoeven maken, omdat ik een dag ervoor onderdak had gevonden bij de Noordoostpolderwerken en uit het oogpunt van de Ernährungssicherung een begeerd, nieuw en onvervalst Ausweis zou verwerven.

Helaas, Erna verloor ik uit het oog. Onze liefde bleek wederzijds niet hecht genoeg. Kort voor de bevrijding vernam ik dat zij en haar vader waren opgepakt en in het Huis van Bewaring in Zwolle opgesloten. Maanden na het einde van de oorlog kwam ik haar bij toeval in Den Haag tegen. Ze nodigde me uit voor een kopje koffie op haar kamer. Daar vertelde ze me hoe zij door een spectaculaire verlossing uit 'het spinhuis' aan executie waren ontsnapt. Plotseling werden de celdeuren bij haar en haar vader opengesmeten en verscheen in de opening een verzetsvriend, die hen sommeerde zo snel mogelijk naar buiten te rennen. In de hal afgedaald zagen zij zich in een chaos van wanhopig naar de uitgang dringende gevangenen terechtkomen. Doordat de overvallers geen notie hadden in welke cellen hun vrienden waren opgesloten hadden ze, na zich met list en geweld toegang tot het Huis van Bewaring te hebben verschaft, noodgedwongen de deuren van alle cellen moeten openen.

Erna overleefde de bezetting maar haar verzetsvriend Jan die mij had willen helpen onder te duiken, beleefde helaas het eind van de oorlog niet. Hij werd gegrepen en gefusilleerd. Ik kan aan zijn naam, in koperen letters in de muur van de stationshal gegraveerd, niet voorbijgaan zonder hem even voor de geest te halen. Wat verder van Erna geworden is, weet ik niet. Bij ons treffen in Den Haag is het gebleven.

Handen omhoog!

Dan had je de jongens, die van huis uit 'fout' waren. De zoon van een NSB-winkelier die bij de Landwacht ging. Ik kwam hem tegen; hij aan de overkant van de Assendorperstraat in gezelschap van drie met jachtgeweer uitgeruste lummels. Eerst liepen ze aan mij voorbij, maar achteraf schenen ze een goede vangst in mij te zien. Dus keerden ze op hun schreden terug en hun bespijkerd schoeisel verraadde dat ze me snel achterop kwamen. Ik nam nonchalant de houding aan van 'jullie doen me niks, want ik heb een Ausweis', het begenadigde papiertje dat vrijgeleide waarborgde - hoewel dat lang niet altijd opging. Zelfverzekerd hield ik de handen in mijn broekzakken. Dat gaf bovendien een gevoel van heldendom tegenover het passerend publiek.

'Handen uit de zakken!', gelastte de winkelierszoon. 'En omhoog. Ausweis!' Hij begreep gelukkig dat ik de twee opdrachten onmogelijk tegelijk kon uitvoeren. Daarom gaf hij geen commentaar toen ik met de ene hand in de lucht, met de andere moeizaam mijn Ausweis opdiepte, aangestaard door een toenemend aantal vrouwen, kinderen en ouderen, die het tafereeltje duidelijk met gevoelens van spanning en meelij volgden. Hij griste het papier uit mijn hand, hield het omhoog om er doorheen te kunnen kijken en nam zonder meer aan dat het goed was. Mompelend gaf hij het mij terug, waarna het viertal rechtsomkeert maakte.

Enkele jaren later fietste hetzelfde jongmens me tegemoet op een landweg, opgeruimd babbelend met een meisje dat hem vergezelde. Hij keek me niet aan; herkende me natuurlijk niet meer. Ik was een van de velen geweest die zich aan zijn controle hadden moeten onderwerpen.

Gerrit

Dan had je jongens die je dacht goed te kennen, zelfs vrienden van je waren en die je plotseling in SS-uniform zag verschijnen. Zo herinner mij Gerrit. Gerrit was een puber toen zijn vader hertrouwde na het overlijden van zijn moeder. Gerrits vader was een monumentale, goedmoedige spooman. Zijn stiefmoeder kwam uit Staphorst

In oktober 1944 deden Wim Bremmer, Leo Gooy, Henk Braaksmā en Henk Beernink een overval op het Zwolse Huis van Bewaring. Ze bevrijdden daarbij o.a. Erna en haar vader. Deze foto is vlak voor de overval gemaakt (Stichting Collectie Zwolle 1940-1945).

Overal op straat waren verschillende uniformen te zien. Hier zien we leden van de WA en van de Nationaal Socialistische vrouwen Organisatie; ca. 1944 (Stichting Collectie Zwolle 1940-1945).

of ergens uit die omgeving. Ze was oversopt met al wat in die streek heersend was. Ze was 'fien', streng hervormd dus, en 'sunig', zéér zuinig. Het lag voor de hand dat Gerrit thuis in de knel kwam en zich als een echte puber verzette. Stiefmoeder kon voor hem weinig begrip opbrengen en zag liever zijn hielen dan zijn tenen. Toen zijn vader overleden was, kwam Gerrit op het verkeerde pad en dreigde, althans naar verwachting van stiefmoeder, in de richting van galg en rad te gaan.

Op zekere dag kwam ik Gerrit in de stad tegen; in het uniform van de Waffen-SS. Liever was ik hem uit de weg gegaan, want wie in die dagen in het openbaar met de vijand praatte, liep kans ook voor 'fout' te worden aangezien. Ik kon de jongen niet ontlopen. Hij klampte me aan. Ik kon zeker wel zien wat hij nu deed, was zijn vraag. Hij zou, evenals ik, graag wat anders doen, maar wat moest hij? Ik zei hem dat ik deze carrière niet zou hebben verkozen. Wie gaat nou zover om met de Duitsers mee te vechten en zo vreselijk ver van huis aan kogel of kou ten onder te gaan?

Een overtuigd nazi bleek Gerrit bepaald niet. Hij fluisterde in mijn oor dat Duitsland de oorlog ging verliezen. 't Werd niks met die moffen, vertrouwde hij me toe. Daarginds, hij wees over zijn schouder naar achter alsof die kant op Rusland lag, daarginds verloren ze. Elke dag opnieuw. 'Geen houden an. Daar krijgen de moffen op hun donder, jongen!' En hij kon het weten, hij was er immers zelf bij geweest. Hij kneep me, als was hij een goede vriend gebleven, in de arm en verliet me, slungelig als hij altijd was geweest. Joviaal stak

hij nog zijn hand omhoog voor hij aan het eind van de straat de hoek omging.

Een volgende ontmoeting met Gerrit zat er niet in. Van zijn stiefmoeder vernam ik dat hij na de ineenstorting van het Derde Rijk levend en onbeschadigd van het Oostfront was teruggekeerd. Het stiefmoederlijk huis bereikte hij niet. Aan de grens was hij opgevangen door de Politieke Opsporingsdienst en in een kamp opgesloten. Ook vandaaruit zou Gerrit onze stad nimmer bereiken. Enkele weken later ontving zijn stiefmoeder een aangetekende brief. In kille bewoordingen stond er dat Gerrit dood was. Hij had getracht het kamp zonder toestemming te verlaten: 'Tijdens vluchten neergeschoten'.

Posten

'De Ortskommandant heeft mij opgedragen er voor zorg te dragen, dat aan de Deutsche bewaking bij voor de weermacht belangrijke objecten in totaal een 25-tal Nederlandsche bewakers worden toegevoegd. Dit houdt verband met het feit, dat in sommige plaatsen van ons land naar alle waarschijnlijkheid aanslagen zijn gepleegd op opslagplaatsen enz. van de weermacht'.

Driemaal ontving ik van onze burgemeester een kaartje met deze tekst en de opdracht of ik mij op die en die dag om zo en zo laat maar wilde melden op de plaats waar ik voor het wachtlopen was ingezet. 'Posten' heette dat. Een stok achter de deur ontbrak niet: 'Ik wijs u er op, dat het voldoen aan deze U opgelegde verplichting in het belang moet worden geacht van de gijzelaars, die uit de bevolking zijn gekomen', hield de burgemeester mij voor.

Eenzovele malen als ik zo'n kaartje heb ontvangen, heb ik ook 'gepost'. De eerste keer was eind december 1943 bij een opslagplaats aan de Pannekoekendijk. Een gemeenteambtenaar regelde de indeling. Twee burgers, waaronder ik, moesten aan de voor- en rechterzijde wachtlopen; twee andere aan de achter- en linkerkant. Mijn medeposter was ouder dan ik. Ik neem aan dat onze conversatie over de ellende van de oorlog en het vooruitzicht op het einde ervan is gegaan. Het was bitter koud die dag en nog meer de nacht daarop. De ligging nabij het Zwartewater en temidden van

Oproepkaart om te komen posten (collectie W. Boxma).

De Ortskommandant heeft mij opgedragen er voor zorg te dragen, dat eenige peroeelen waarin voor de weermacht belangrijke goederen zijn opgeslagen, door Zwolsche Burgers worden bewaakt.

In dit verband wijs ik U aan om gedurende 6 uur dienst te doen. U behoort zich op Katendijk 5, Zwolle, 14, om 17.00 uur te melden aan perceel Melkmarkt 45 te Zwolle. 11.45

Nadere inlichtingen over een en ander kunt U in de Manege, Praubstraat, ontvangen tusschen 17 en 20 uur. (Niet op Zondag.)

Ik wijs U er op dat het voldoen aan deze U opgelegde verplichting in het belang moet worden geacht van de gijzelaars, die uit de bevolking van Zwolle en omgeving zijn gekomen.

In geval van ziekte moet zoo spoedig mogelijk een geneesk. verklaring, waarop vermeld voor hoelang de patiënt niet kan posten, aan de manege, Praubstraat worden bezorgd.

ZWOLLE, den 20-1
De Burgemeester van Zwolle,

[Handwritten signature]

DEZE KAART MEDENEMEN.

K. 2662

open veld maakte dat de schrale oostenwind vrij spel had. Diep weggedoken in de kragen van onze sleetse winterjassen liepen we vier uur lang de voorgeschreven eentonige route: van voorkant naar zijkant en van zijkant naar voorkant. Dat duurde tot de volgende groep posters kwam opdagen en de bewaking van ons overnam.

Snel pakte ik de fiets en haastte mij naar huis om mij te warmen en wat te slapen. Na vier uur werden we weer verwacht om nogmaals te posten. Die cyclus van posten en rusten liep door tot de vier-en-twintig uur verplicht wachtlopen voorbij waren.

De tweede oproep tot posten in februari 1944, herinner ik me al te zeer als ik langs het fraaie oude pandje aan de Melkmarkt, bekend als het Vrouwenhuis, kom. Dit keer waren mijn postgenoot en ik de enigen, die de bewaking voor onze rekening moesten nemen; weer met de regelmaat van vier uur wacht en vier uur rust. Slechts eenmaal, in het nachtelijk duister, doemde voor onze neus onverwacht controle op: een dikke gehelmde Duitse militair op de fiets. Hij richtte het licht van zijn zaklantaarn op onze gezichten en vroeg kortaangebonden 'Alles in Ordnung?' Na onze bevestiging draaide hij zich om zonder verder ook maar een woord aan ons te besteden en trapte de straat en de vrieskou in.

Ik had het met mijn metgezel getroffen. Het was een journalist van het plaatselijke dagblad en gezien mijn journalistieke aspiratie, ervoer ik de conversatie als aangenaam en nuttig. Als ik eens een verslagje over het een of ander mocht hebben, zei hij, wel dan kon ik dat bij hem thuis afgeven. En mocht ik na de bevrijding nog altijd in de journalistiek willen, dan hoefde ik bij de krant maar naar hem te vragen. Dan zat er voor mij stellig een plaatsje als leerling-verslaggever in. Dat laatste heb ik inderdaad gedaan, maar toen bleek dat ik met een lege kruiwagen van doen had. De man was tijdelijk geschorst, omdat hij lid van de Kulturkamer was geweest. Niettemin hoop ik voor hem dat het goed met hem is gegaan. Ik mocht hem wel.

Voor het derde postbevel in april 1944, diende ik mij te vervoegen bij 'Bureau Krengé' in de Centrale Werkplaats achter het spoorwegstation. Het is mij tot vandaag niet duidelijk naar wat of wie

het 'bureau' was vernoemd. Ik houd het er maar op dat met 'Krengé' de niet bepaald correct geüniformeerde heer op leeftijd achter een gehavende schrijftafel was bedoeld. Ik vermoedde in hem een volksduitser, aan wie vanuit het schamele kantoortje de leiding over het wachtpersoneel was toegewezen.

Ik meldde mij gelijk met twee andere burgers en kreeg meteen van Herr Krengé het verzoek mij achter een van drie opgestelde soldaten van het wachtbataljon aan te sluiten. Die fuseliers, eigenlijk te oud om soldaat te spelen en evenals hun baas in sleets tenue, namen hun geweer over de schouder en verlieten zwijgend het kantoortje, elk gevolgd door de hen toegewezen 'poster'. Ze gedroegen zich overigens weinig soldatesk. Het viel me op dat ze, voor ze rechtsomkeert maakten, niet eens de hakken tegen elkaar sloegen.

De bewaker aan wie ik was toegevoegd, was Nederlander. Hij was ongeveer veertig jaar en sprak naar mij voorkwam met een Limburgs accent. Onvriendelijk was hij niet. 'We zullen zien dat we de twaalf uur zonder narigheid halen', zei hij. Dit keer dus geen posten met afwisselend lopen en slapen, maar twaalf uur aan een ruk. Ik was bedacht op wat ik zei; wist ik welk vlees ik in de kuip had? Maar ik hoefde niet veel te zeggen, hij was spraakzaam genoeg en hield de conversatie

Het station werd in april 1945 zwaar getroffen (Stichting Collectie Zwolle 1940-1945).

gaande. Over zijn vrouw en kinderen had hij het en hoe hij ertoe gekomen was in dienst van de Duitse weermacht te treden. Nee, NSB-er was hij niet en hij voelde ook niets voor 'de beweging'. Wat dacht je, hij moest natuurlijk naar Duitsland. De Arbeitseinsatz, weet je wel. Weg van vrouw en kinderen en breed had zijn gezin het toch al niet. Als je bij het wachtbataljon van de weermacht gaat, hadden ze tegen hem gezegd, ben je vrijgesteld van de Arbeitseinsatz. Dan krijg je regelmatig verlof en kun je naar huis. En je rantsoenen natuurlijk! Toch ook niet onbelangrijk? Nou, wat doe je dan? 'Maar ik kijk net zo verlangend naar het einde van de oorlog uit als jij, hoor!' bekende hij en het klonk alsof hij het werkelijk meende.

Hij slenterde keuvelend naast me voort. Van mijn kant scheen hij geen bijdrage aan de conversatie te verwachten, daarom volstond ik met zo nu en dan nietszeggend te knikken of onverstaanbaar te mompelen. 't Was immers niet denkbeeldig dat hij mij uit de tent wilde lokken.

'Als we daar gaan staan, kunnen we een sigaretje opsteken', stelde hij voor. 't Is wel streng verboden in diensttijd te roken, maar hier komt niemand ons controleren.'

Het was inmiddels nacht geworden en in de maanlichtloze duisternis, gedrongen in een nis tegen de muur van het werkplaatsgebouw om enige beschutting te hebben, bood hij me een sigaret aan. Hij nam er zelf ook één en stak ze beide aan. In die stikdonkere eenzaamheid waren we geen van beiden meer bewust waarvoor we hier samen waren gebracht. Alleen het na elke trek oplichtende vuurtje aan het uiteinde van zijn sigaret gaf aan, dat ik werkelijk een rokertje deelde met iemand die mijn vijand zou moeten zijn. Geen gerucht, ook geen vliegtuiggeronk drong tot ons door.

Ik had geen idee wat in de spoorwegwerkplaats was opgeslagen. Het kwam mij voor dat mijn gewapende begeleider daarvan al evenzeer onkundig was. Die nam een laatste haal aan de sigaret, blies de rook de duisternis in, trapte de peuk uit onder zijn laarzen en pakte de karabijn op die hij voor het gemak tegen de muur had gezet. 'We moesten nog maar eens een rondje doen', zei hij, terwijl hij de kraag van zijn overjas optrok. 'Nog een uurtje en dan is de dienst voorbij en kun je naar huis'. Hij scheen uitgepraat en liep verder zijwendend naast me voort.

Voorzichtig drong de schemering door. Om zeven uur in de ochtend kwamen we terug bij Bureau Krengé; de tijd van het posten was om. Zonder een laatste woord, zelfs zonder een groet ten afscheid verwijderde mijn begeleider zich. Hij trad het Bureau Krengé binnen, waarschijnlijk om zich af te melden. Ik hem hem nooit terugzien.

Meister Mahr

Van 1943 tot aan de bevrijding heb ik in Zwolle gewerkt bij de Directie van de Wieringermeer, waaronder de drooglegging en het in cultuur brengen van de Noordoostpolder ressorteerde. Op het bekende gebouw met de toepasselijke naam 'Flevo' was ik geplaatst op de afdeling Personeelszaken, geleid door een blijmoedige en goethartige Brabander. Personeelschef bij de NOP was een niet te onderschatten functie, vooral omdat het in cultuur brengen van de nauwelijks droogge-

Als werknemer bij de Directie van de Wieringermeer kreeg W. Boxma een Ausweis (collectie W. Boxma).

legde polder veel arbeidskracht vroeg en daardoor een vergaarkuil van onderduikers was geworden. Ze eiste, om de noodzakelijke personeelssterkte op peil te houden, van de betrokken functionaris moed en tactiek. En over gebrek aan beide had de chef niet te klagen.

Als jongste en laatst bijgekome was ik het meestal, die behalve met het gebruikelijke administratieve werk, met bijzondere boodschappen werd opgezadeld. Zo ook op zekere dag. De chef: 'Wil jij even naar de Ortskommandantur gaan papieren halen?' Naar het hol van de leeuw dus! Ik wist waar dat was, aan de Burgemeester van Roijensingel aan de stadsgracht. Het statige herenhuis kon je onmogelijk missen. Op een van de gevel naar een boom aan de overkant breeduit gespannen doek was kenbaar gemaakt wat in het pand was ondergebracht. Voor de stenen trap die naar de robuuste voordeur leidde stond, compleet met wachthokje, steevast een schildwacht. 'Je moet vragen naar Meister Mahr', luidde de opdracht van de chef, 'en je zegt maar dat je van mij komt en dat je de stukken komt halen. Hij weet ervan.'

Niet bepaald zelfverzekerd begaf ik mij naar het bewuste grachtenhuis. Ik liep op de voor de stenen trap posterende soldaat af en maakte hem duidelijk dat ik bij Meister Mahr moest wezen. De schildwacht adviseerde me om binnen nogmaals naar Meister Mahr te vragen. Ik volgde zijn raad op en trad binnen. In de ruime hal was het een heen en weer geloop van uniformen, de ene deur in, de andere uit; dikke mappen onder de armen. Het ijzer onder de lompe laarzen ketste op de vloertegels. Nu en dan verscheen iemand van de Feldgendarmeerie tussen het gewoel, de slippers van zijn lange gummi regenjas opgeknoopt en het opdringerige insigne breeduit op de borst.

Even leek het alsof niemand aandacht schonk aan de binnengekomen burgerjongen. Ik bleef aarzelend staan, onwetend tot wie ik mij moest wenden om toegang te krijgen tot de officier die als Meister Mahr bekend stond. Het duurde even tot een jongeman zich uit de drukte losmaakte en recht op mij afkwam.

Hij vroeg me wat ik hier te maken had, merkbaar verbaasd over mijn aanwezigheid. In hakkelend Duits maakte ik hem duidelijk dat ik voor

Meister Mahr kwam. Ik maakte schijnbaar een betrouwbare indruk want hij wees naar een openstaande deur. In de kamer erachter pronkte aan een breed-eiken schrijfbureau een dikbuikig, dunharig, grijsgeüniformeerd manneke. Naast en voor hem stonden militairen van kennelijk hoge rang die hem, elk op hun beurt, trachtten wat onder zijn aandacht te brengen. Het ging om een handtekening, een toestemming, een advies misschien. Klaarblijkelijk deed hij wat van hem verlangd werd toen ze hem, na hakkengeklap en Hitlergegroet, hun mappen torsend alleen lieten achter het reusachtige bureau.

Ik had nu een betere kijk op hem en begreep onmiddellijk dat hij het was die ik hebben moest. Maar ik herkende meer in hem. Hij was de minnaar van een getrouwd vrouwtje dat schuin tegenover mijn ouderlijk huis woonde. Ze was Duitse van geboorte - je kon dat altijd nog heel goed 'hör'n' - en echtgenote van een veel oudere man die ambtenaar bij de posterijen was. 't Moet gezegd, ze was een knap wijf met een olijke, flirtelijke blik en altijd even vriendelijk. Haar man paste daar totaal niet bij. Hij was een iel, bedrijvig kereltje dat in de buurt doorging voor een pantoffelheld.

Nee, 't kon niet missen. Deze Meister Mahr was beslist de hooggeplaatste mof met wie mijn overbuurvrouw scharrelde. Hij kwam regelmatig met de fiets voorrijden voor een kop koffie; of lie-

Personeel van de afdeling Personeelszaken van de Directie van de Wieringermeer. Midden vooraan staat de personeelschef, de heer Spierings. Rechts van hem staat W. Boxma (collectie W. Boxma).

ver voor een schnaps natuurlijk. Hij was het ook die haar bij gelegenheid met een in camouflagekleur overgeschilderd Opelje ophaalde om met haar uit te gaan. Ze werden met een keukendoek nagewuifd door pa die daarna stellig doorging met de afwas. Buren spiegelde ze voor dat het 'in Deutschland ganz normal' was dat getrouwde vrouwen met ook getrouwde mannen op pad gingen. 'Niks besonders also'. En haar 'Freund' kende ze al van vroeger. Er was dus 'nichts los' mee.

Ik staarde nog naar het welgevulde uniform achter het bureau, met het beeld van onze frivole overbuurvrouw in het achterhoofd, toen ik met 'Ja, bitte' tot de orde werd geroepen. De Meister had, ongetwijfeld vanwege mijn burgerlijke oorlogsuitmontering en aan het tijdstip van de afspraak, onmiddellijk door waarvoor ik kwam. Hij vroeg alleen: 'Vom Nordostpolder sicher?' Ik beaamde dat. Hij graaide in een bundel papier en reikte mij een envelop aan, met de blik op de schrijftafel gericht. Hij zei nog wel: 'Grüssen Sie bitte Ihrem Chef von mir'.

Ik zag nadien Meister Mahr nog vele malen aan de overkant fiets of auto parkeren. Bij een volgende 'bijzondere boodschap' voor de chef, vond ik op de Ortskommandantur de Meister echter niet terug. Er zat iemand die Nederlands sprak en in mijn aanwezigheid een uitbrander gaf aan twee Vlaamse SS-jongens. Een burger had zich over hun gedrag beklaagd.

Toen de eerste Canadezen in onze stad werden verwacht, vertrok onze beminnelijke overbuurvrouw. Waarheen kon niemand zeggen. Ook wist niemand of ze in gezelschap van haar Duitse vriend was.

Heer Schaffner

De enige keer dat ik Albert Entrup na de oorlog heb gezien, was op hemelvaartsdag 1949 toen ik hem op het tochtige, verschroeide perron van Osnabrück zag staan. Ik herkende hem onmiddellijk. Hij scheen mij nog magerder dan in de weken toen hij, tot op twee dagen voor de bevrijding van onze stad, bij ons was ingekwartierd. Ook zijn spoorweguniform leek mij niet vervangen. Op mijn wenken kwam hij naar het coupéaam gesneld en liet duidelijk merken dat hij verheugd

was mij weer te zien. Lang mocht het gesprek niet duren, het werd een vluchtig informeren over en weer naar mij en mijn ouders en naar zijn gezin. Jawel, zijn vrouw had de vele bombardementen overleefd en zijn zoon was behouden van het front in Italië thuisgekomen. Hijzelf had de terugkeer naar de Heimat helemaal te voet, via de 'Abschlagsdaik', moeten afleggen.

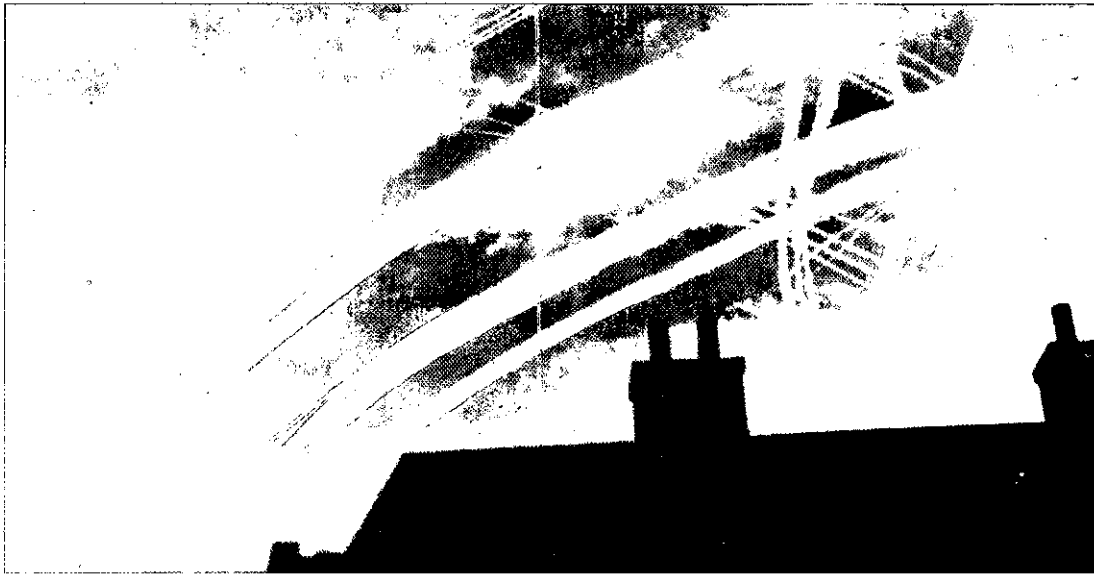
De locomotief maakte echter dampend aanstalten om mij naar mijn bestemming te brengen en bood amper gelegenheid Herr Entrup een aanbroke pakje sigaretten aan te reiken. Hij nam het gretig in ontvangst en stond er nog bedremmeld mee in zijn hand toen ik hem vanuit het coupéaampje schimmig zag wegvloeien.

Voorttuffend door Noord-Duitsland en behaaglijk teruggetrokken in een hoekplaatsje van de coupé, dwaalden mijn gedachten terug naar die winterse dag in januari 1945. De sneeuw lag hoog opgetast in de straat. Vader was als spoorwegstaker opgepakt en moest graafwerk verrichten voor een verdedigingslinie aan de Gelderse IJssel. Achter de vulkachel, waarin scharrelhout moeizaam vuur en warmte bracht en waarop een pannetje roggepap pruttelde, schildte ik de aardappelen uit eigen tuin en verstelde moeder al eerder opgelapte kleding.

Plotseling klingelde de bel. Moeder liep gewoontegetrouw naar de erker in de voorkamer om te zien wie voor de deur stond, want ook al bezat ik een compleet en veelvuldig getekend en gestempeld Ausweis, je kon immers nooit weten wat zich onverwachts aandiende. Ze schrok: voor de deur stond een man in uniform.

'Een Duitser!' riep ze me toe, 'een Duitser! Naar boven!' Ik haastte mij zo snel ik kon naar de gang, kroop onder het raampje in de voordeur langs, rende de trap op en bleef op de overloop staan. Daar bedacht ik dat een mof nooit in zijn eentje een inval zou wagen en nooit alleen iemand zou ophalen. Voor dat doel kwamen ze altijd met meer.

Ik ging niet verder dan de overloop en liggend op de vloer kon ik zien wat zich aan de voordeur afspeelde. Ik zag moeder voor de deur verschijnen; zoals gewoonlijk met schort en op pantoffels, en zag overduidelijk hoe nerveus zij was. Met trillen-

Regelmatig vlogen geallieerde vliegtuigen over Zwolle naar Duitsland. Deze foto van de 'schrijvende vliegtuigen' is in november 1943 gemaakt (Stichting Collectie Zwolle 1940-1945).

de hand trok ze het slot terug en opende de deur. Toen zag ik de man die ervoor stond. Inderdaad, naar zijn voorkomen te oordelen was het een Duitser al was het verre van een Germaans type. Hij droeg een zwart, al te ruimzittend uniform. Op zijn ongetwijfeld kale schedel hingen de kleppen van een eveneens zwart dienstpetje over de oren. Geen helm. Een militair pur sang was hij dus niet, hoewel hij behalve een gasmaskerbus en een zwartleren tas, een geweer met zich meezeulde dat duidelijk te groot en te zwaar voor hem was. Hij moest voortdurend de riem van de karabijn naar de schouder optrekken, omdat anders de kolf over de stoeptegels sleepte.

Begreep hij dat de vrouw in de deuropening door zijn onverwachte verschijning de kluts was kwijtgeraakt? Hij maakte in elk geval geen opdringerige indruk. Integendeel, hij stelde zich netjes voor. Albert Entrup was zijn naam en hij was bij de Eisenbahn. Net als de 'Ehemann' van 'gnädiche Frau', die was immers ook 'an der Bahn'. 'Kollegen also!'. Hij was 'Schaffner' en was van Osnabrück naar hier gezonden. 'Ach, der Krieg, wissen Sie!'. Terwijl hij zich op zijn manier verontschuldigde, ontvouwde hij een papier dat hij moeder voorhield. In haar nervositeit was ze niet in staat te lezen. Daarbij kwam dat het goede mens geen

Duits verstond, maar ze begreep wel waarom het ging. Niet alleen vanwege de adelaar die zijn vleugels boven het letterschrift uitspreidde. Van andere spoorvrouwen had ze al eerder vernomen, dat Duitse spoor mannen bij gezinnen van stakende Nederlandse spoorlui werden ingekwartierd. Het was duidelijk dat nu wij aan de beurt waren.

De semi-militaire conducteur uit Osnabrück doorzag moeders hulpeloosheid en besluiteloosheid en probeerde haar gerust te stellen. Hij ging over in het Westfälisch, dat veel op het Gronings lijkt. Dat vergemakkelijkte de conversatie. Ze moest zich door hem 'nicht so beunruhigen lassen'. Hij begreep haar volkomen. Hij was immers maar een doodgewone spoorman, net als haar echtgenoot, maar als ze niet op het bevel tot inkwartiering wilde ingaan of als ze geen kamer ter beschikking had, zou hij naar de 'Kommandantur' teruggaan om een ander adres te vragen. Hij was ook liever bij zijn vrouw in Osnabrück gebleven. Die had het ook moeilijk. Hij zou zich echter wel graag vooraf persoonlijk willen overtuigen van de in ons huis aanwezige ruimte, anders zouden ze bij de Kommandantur misschien moeilijk doen, 'verstehen Sie?'

Moeder vertederde. Kwam er iets als lotsverbondenheid in haar op? Zo van 'we zijn allemaal maar mensen en slachtoffers van het nazidom?'

In juni 1943 moesten alle radio's worden ingeleverd. In totaal werden 5100 radio's ingeleverd, bijvoorbeeld op een handkar. Sommige mensen leverden één radio in en behielden een andere om nog naar de Engelse zender te kunnen luisteren (Stichting Collectie Zwolle 1940-1945).

Herr Entrup besteeft achter moeder de trap en ik haastte mij naar mijn kamer om op het moment dat zij de overloop hadden bereikt, de deur te openen en quasi-verrast met de Schaffner oog in oog te staan.

'Dat is mijn zoon', stelde moeder mij voor en daar voegde ze in haar onschuld aan toe: 'en hij heeft een Ausweis, hoor!'

Herr Entrup reageerde niet op die tijdelijke vrijheidsverzekering. Hij had ook een zoon 'an der Italienischen Front, verstehen Sie'. Al maandenlang had hij niets meer van hem vernomen, dat was toch maar 'traurig'. Hij nam genoegen met het kleinste kamertje dat moeder liet zien. Er paste nauwelijks een eenpersoons bed in en het diende voornamelijk voor een sporadisch logerend familielid. De mensgrote karabijn werd tegen de wastafel gepoot. Of hij dat zware schietijzer hier zo lang kon laten staan tot hij wat persoonlijke spullen van het station had gehaald. We knikten, hoewel we het uitermate vreemd vonden dat de vijand zo gemakkelijk zijn wapen bij ons achterliet. Later maakte hij daar een gewoonte van, tot grote angst bij moeder die tijdens het stof afnemen altijd weer om dat 'akelige schietding' heen moest.

Albert Entrup raakte snel thuis. Moeder vond het maar zielig dat hij zich na zijn dienst alsmaar op het slaapkamertje terugtrok. We spraken hem alleen als hij voor het gebruik van het toilet bescheiden en verontschuldigend om doorgang van onze woonkamer vroeg. Tijdens een van die

korte ontmoetingen beklagde hij zich over de koude in het kamertje. Vooral in bed had hij last van koude voeten. Moeder loste dat onmiddellijk op door hem een extra deken te geven.

Die meewarigheid leidde spoedig tot een 'u mag er wel even bij komen zitten'. Bij zo'n gelegenheid placht hij soms, onderwijl door ons met begerige ogen gevolgd, zijn rantsoen Schwarzbrot overvloedig met worst of leverpastei te besmeren en als afsluiting van een kennelijk ruime toewijzing tabak te roken.

Herr Entrup bleek een gezellige prater. Vertellen kon hij! De oorlog '14-'18 lag hem nog vers in het geheugen. In het 'Schützengrabenfront' voor Verdun had hij gelegen. Als er al een hel bestond, dan was het daar. Dagen achtereen hadden ze onder vuur gelegen en ondanks al die ellende kregen ze ook nog het bevel tot een aanval op de vijandelijke linies. Na zo'n uitval keerden elke keer slechts weinig mensen terug. Zij lieten zich onder dekking van loopgraaf en prikkeldraad, afgetobd en bemodderd en soms gewond, tegen zandzakken en stutsel zakken om nog een beetje te kunnen slapen. Vaak liet de ravitaillering het afweten en waren de soldaten genoodzaakt genoeg te nemen met muizen, ratten, padden en wat zich meer als noodrantsoen aanbood.

In Albert Entrup begonnen wij het voorbeeld van 'de goeie Duitser' te zien. We waren blij dat we hem hadden gekregen en niet zo'n 'rotmof' met een hakenkruis op borst. We lieten hem zelfs meeluisteren naar de Engelse zender. Waarom ook niet, hij was volgens ons volkomen betrouwbaar. Onze relatie werd alleen op de proef gesteld als we hem in de stad tegenkwamen. Liever maakten we tijdig een ommetje om aan zijn uitbundig groeten in het openbaar te ontkomen. Stadgenoten zouden ons als 'van de foute kant' zien en dat stempel wensten we bepaald niet.

Toen, op een middag, nam mijn broer mij apart. 'Zal ik je eens wat vertellen? Entrup is een nazi!' fluisterde hij. Ik geloofde hem niet. 'Moet je maar eens goed zijn overjas bekijken', adviseerde mijn broer. 'Nooit wat opgevallen', zei ik. 'Natuurlijk niet, die jas hangt niet altijd op zijn kamer en dan kun je het ook niet weten', hield broerlief vol. 'Wat is er dan met die jas? Bewijst die

dan dat Entrup een nazi is?', vroeg ik kriegelig. 'Bij de eerste gelegenheid als Entrup beneden is, sluipen wij naar boven en dan zul je het zelf zien' besloot mijn broer de discussie.

Die gelegenheid kwam gauw genoeg. Terwijl Entrup met vader van Entrups tabak een pijpje smoorde, slopen mijn broer en ik op onze tenen naar boven en traden de kleine slaapkamer binnen. Aan het kapstokje aan de kast hing de zwarte Eisenbahn-overjas. En jawel, onopvallend tussen de rij koperen spookknopen, zag ik het insigne. Omgeven door een zilveren rand vertoonde zich in rood, wit en zwart het verfoeide hakenkruis: het bewijs van het partijlidmaatschap.

Ik verschoot van kleur en wist me geen raad. Herr Entrup wist zoveel van ons, wat konden daar de gevolgen niet van zijn! Hij zou ons bij de SD kunnen aangeven omdat we naar de Engelse zonder luisterden en naar Duitslands ondergang hunkerden. De gevolgen van het gestelde vertrouwen waren niet te overzien! Om meer zekerheid te krijgen leek het ons nuttig eens met de Schaffner over het nationaal-socialisme te praten. We hadden het weliswaar regelmatig met hem over de oorlog gehad en niet onder stoelen of banken gestoken wie de winnaar moest zijn, maar we realiseerden ons dat we eigenlijk tot nogtoe een gesprek over het nationaal-socialisme hadden gemedan.

De avond van dezelfde dag, toen moeder Entrup een kopje surrogaat-koffie met een wolkje ondermelk had aangeboden, zagen we een schone kans de conducteur het vuur aan de schenen te leggen. Broerlief die niet gewend was een blad voor de mond te nemen, zette na het tweede kopje het offensief in: 'Zeg meneer Entrup, vertel me eens, bent u ook lid van Hitlers partij?' Moeder schrok. Dergelijke vragen waren te gevaarlijk. Vader keek trots naar zijn oudste zoon en wachtte gespannen op de reactie. Die vraag zat! Hij was toch al niet zo ingenomen met de aanwezigheid van de Duitse collega. De man aan wie de vraag was gericht, verschoot geenszins. Hij bleef kalmjes rook uit zijn pijp trekken, alsof hij de vraag heel gewoon vond. Zonder enig blijk van verrassing, afkeuring of belediging antwoordde hij 'Selbstverständlich.' 'Dus u bent nationaal-socialist, aanhanger van Hitler?' durfde ik. Een vraag

die in wezen al overbodig was geworden. 'Jawohl'.

Openhartiger vermocht het niet te klinken. Zelfs had hij eens met de Führer ontbeten. Een hele eer! Wie met de Führer oog in oog had gestaan, was 'gänzlich verändert'. Als hij zo dicht in de nabijheid van Hitler had verkeerd moest hij, naast eenvoudig conducteur bij de Eisenbahn, wel een hoge functie in de partij bekleden. Die vraag bleef onbeantwoord.

De omgang met Herr Entrup verloor sindsdien wat ons betreft aan vertrouwelijkheid. Herr Schaffner voelde dat niet. Of hield hij de schijn op? Hij bleef voorkomend, bood ons aan van wat hij had. Nooit sprak hij denigrerend over joden, nooit afkeurend over sabotage van verzetstrijders die hij tijdens de treindienst stellig moet hebben ondervonden. Toen Duitse soldaten huis aan huis fietsen kwamen vorderen ging hij in uniform en nonchalant op sloffen, rustig aan zijn pijpje zuigend in de deuropening staan. Nee, in deze woning waren geen 'Räder' en ook geen 'Männer' liet hij erop volgen. De militairen gingen vervolgens verder. Nooit toonde hij sympathie voor het nationaal-socialisme, eerder zweeg hij erover. Nimmer gaf hij ons de indruk de rol van aanbrengrer te zullen spelen. Hij accepteerde onze mening als we het over Duitsland en de door zijn land ontketende oorlog hadden. Mijn broer zei hem eens recht voor z'n raap, dat alle Duitsers na verlies van hun oorlog stellig naar Siberië getransporteerd zouden worden. Hij nam die dreiging gelaten op.

Niet alleen werden mensen ingezet in in Duitsland te gaan werken, maar ook moesten de fabrieken voedsel leveren aan Duitsland. Bij melkfabriek 'De Eendracht' zijn arbeiders bezig een vrachtauto te laden met kaas en boter voor Duitsland (Stichting Collectie Zwolle 1940-1945).

Wel zei hij later tegen moeder dat haar zoon er beter aan deed zich in acht te nemen. Zulke uitspraken konden ernstige gevolgen hebben. Van hem viel niets te vrezen, want het lag niet in zijn aard om iemand aan te geven. Hij verafschuwde zulke 'Kniffe', maar dat gold niet voor iedereen.

Zag Herr Entrup de bui over zijn vaderland hangen? Begreep hij dat het verschijnen van geallieerde gevechtsvliegtuigen boven onze stad, het geratel van hun mitrailleurs op treinen, het geplof van het afweergeschut, de zwarte rookpluimen boven de daken en het doffe gerommel van vallende bommen op bruggen, schepen en fabrieken de voor Duitsers gevreesde en de voor ons lang verbeide komst van Tommies en Canadezen aankondigde? Albert Entrup, de goedmoedige nazi, werd zichtbaar nerveus. Hij riep ons driftig gesticulerend naar binnen als het vliegtuiggegrom en het geschutsgeknetter zich van al te dichtbij horen liet. Enthousiast over de luidruchtige aankondiging van de naderende bevrijding, gaven wij geen acht op zijn onophoudelijke waarschuwende gebaren en volgden vanuit tuin en dakraam enthousiast de zwenkende metalen vogels in het luchtruim. De nazi-conducteur uit Osnabrück evenwel waagde zich slechts nu en dan uit zijn schuilplaats onder de gangtrap naar de huiskamer om ons er steeds heftiger, bijna dwingend, op te wijzen dat het veiliger was binnenshuis te blijven.

Het dreigende militaire vuurwerk belette Entrup echter niet in de namiddag onze woning te verlaten. Het was een aangeslagen manneke in een te ruim uniform dat met één arm zijn zware leren tas torste en over de schouder het geweer zeulde. Zo vertrok hij naar het station. We verwachtten niet dat we hem terug zouden zien. Onder de inkwartiering was een streep gezet. Moeder kon het slaapkamertje weer eens lekker afstoffen en gereed maken voor eigen gasten.

In de ochtendschemering van de volgende dag werd echter gebeld. Voor de deur stond een opgewonden Albert Entrup, die haastig een fiets onze gang binnenschoof en omzichtig de deur achter zich sloot. Het karretje was overduidelijk niet van Nederlandse makelij; alleen al het ontbreken van houten of massieve rubberbanden wees daarop.

Robuust van bouw, het frame rustend op twee wielen waarvan de velgen met dikke, gave banden omspannen waren - je hoefde geen kenner te zijn om te zien dat hier sprake was van een onvervalst 'Fahrrad'. Een slot ontbrak, in plaats daarvan kon het stuur door middel van een hefboomje worden afgenomen. Ik had wel eens Duitse officieren met een fietsstuur onder de arm gezien als ze ergens moesten zijn en hun rijwiel buiten moesten laten staan.

Waar kwam die fiets plotseling vandaan? De Schaffner moest hem van een zijner landgenoten 'gemaust' hebben. Was Herr Schaffner van plan geweest op eigen gelegenheid naar Osnabrück terug te keren en had hij daartoe het rijwiel georganiseerd? Neen. De aap kwam spoedig uit de mouw. Door de ontstane omstandigheden - hij zou op het afgegrendelde westen worden teruggetrokken - was de salariering van Eisenbahner onmogelijk geworden en Herr Entrup had geld nodig. Vandaar.

Voor vijftig gulden mocht de fiets de onze worden. Het was vader aan te zien dat hij twijfels had. Het lag voor de hand dat de fiets tot na de bevrijding ondergedoken moest blijven. Maar nadat hij de degelijkheid van het stalen ros aan de prijs had getoetst, hakte hij de knoop door en werd voor vijftig piek de nieuwe eigenaar.

Herr Albert Entrup verdween ten tweede male. Na zorgvuldig sluiten van ons tuinhokje - correct bleef hij tot op het laatst -liep hij in snelle, korte passen de straat uit. Zonder tas en zonder karabijn. Een kleine nazi, die de Führer dankbaar was geweest was voor een ontbijt en nu berooid werd afgedankt. Van het opvallende, 'deutschgründlig' gebouwde rijwiel heb ik na de bevrijding nog lang plezier gehad. Het leek me verstandig geen gebruik te maken van het systeem van het afneembare stuur. Ik zette er een gewoon fietsslot op. De fiets bleef in gebruik tot de banden waren versleten en ik nergens andere van het zelfde formaat krijgen kon.

Eens toen vader ons voortuintje schoffelde, kwam een klein rond voorwerpje boven. Hij wreef het zand eraf en zag wat het was: een insigne waarop binnen een zilveren rand een hakenkruis tevoorschijn kwam...

Elie Denneboom - Hoofd der joodse school

Zwolle 1896 - Sobibor 1943

Inleiding

Op 4 juni 1943 stierven Elie Denneboom, zijn vrouw en hun jongste kind in het concentratiekamp Sobibor. Administratief gezien werden zij omgebracht op 4 juni. Bij deze berekening ging het Rode Kruis er vanuit dat het gezin, dat op 1 juni op de trein werd gezet in Amsterdam, direct bij hun aankomst in Sobibor werd vermoord (de trein deed er drie dagen over). Bep Denneboom denkt dat haar vader nog enkele weken langer heeft geleefd. Elie Denneboom stierf ver weg van Zwolle, de stad waar hij zijn hele leven had gewoond.

Afkomst

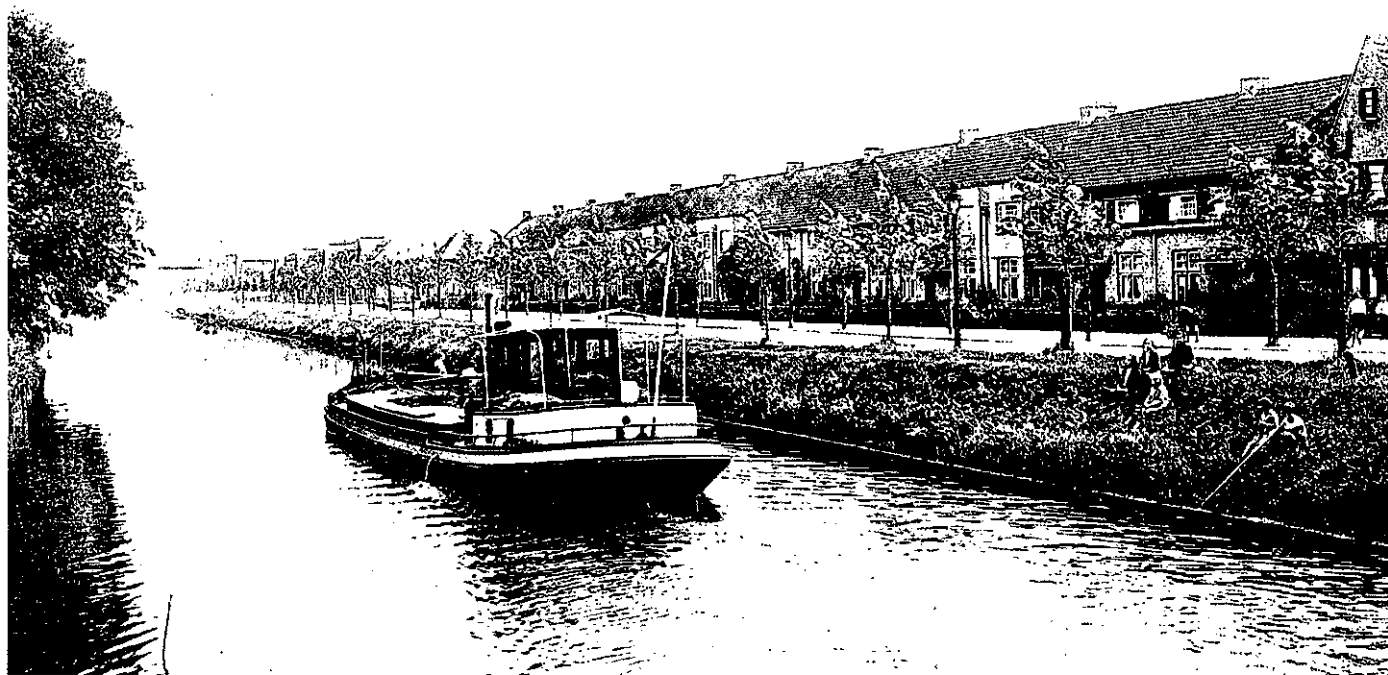
Elie Denneboom werd op 21 juli 1896 in Zwolle

geboren. Hij was het jongste kind van Israël Denneboom en Ester Mesritz. Het gezin Denneboom telde zes kinderen, namelijk Joël, Aaltje, Izak, Karel, Saartje en genoemde Elie. Israël Denneboom was schoenmaker. Hij werd op 6 oktober 1849 in Staphorst geboren als zoon van een slager. Zijn vrouw Ester Mesritz was op 15 februari 1857 geboren in Meppel als dochter van de koster van de Nederlands Israëlitische gemeente van (waarschijnlijk) Meppel.

Het gezin Denneboom woonde eerst in Ambt-Hardenberg. Daar werden de twee oudste kinderen geboren. De volgende twee kinderen kwamen in Meppel ter wereld. In 1893 verhuisden de Dennebooms naar Zwolle. Daar werden de twee jongste kinderen geboren. De familie was arm en

Iet Erdsieck

De Vondelkade omstreeks 1935. Aan het einde woonde de familie Denneboom (GAZ).

woonde achtereenvolgens in de Vosjessteeg, Waterstraat, Drietrommeltjessteeg, Brouwerstraat en Walstraat.¹

Opleiding

Elie Denneboom zou het, maatschappelijk gezien, van dit gezin het verst brengen. Terwijl zijn broers en zusters hun brood verdienden als los werkmans, remmer bij de Nederlandse Spoorwegen, kantoorbediende, costuumnaaister en dienstbode, wist hij het tot onderwijzer te brengen. Na het behalen van zijn acte voor onderwijzer, waarschijnlijk aan de openbare kweekschool in Meppe, werd hij op 1 mei 1915 onderwijzer aan een openbare lagere school, school C te Zwolle. Hij was toen twintig jaar. Elie Denneboom bleef tot eind maart van dat volgend jaar onderwijzer aan school C. Op 1 april 1916 verwisselde hij deze school voor een andere lagere school, namelijk school F. Hij werkte aan school F tot 31 december 1920.

Intussen behaalde hij in juli 1917 zijn hoofdacte. Elie Denneboom zou tot zijn 37ste levensjaar onafgebroken blijven studeren. Hij behaalde achtereenvolgens de volgende akten: in 1919 Frans L.O.; in 1922 Frans M.O.; in 1925 Engels L.O.; in 1928 Duits L.O. Van 1930 tot 1933 studeerde hij geschiedenis M.O. Deze studie rondsloeg hij niet af.²

Gezin

Elie Denneboom was op 6 november 1923 getrouwd met Frederika van Tijn. Hun oudste dochter Ester (Els) werd in 1924 geboren en een tweede dochter Bertha (Bep) in 1926.³

Waarom gaf deze harde en stugge werker, die inmiddels onderwijzer aan school XIV, een ulo, was geworden, deze laatste studie op? Het blijft giswerk, want zijn dochters weten het niet (meer). Waarschijnlijk lag het opgeven van zijn studie geschiedenis voor een deel in de persoonlijke levenssfeer.

Op 19 mei 1931 overleed zijn moeder op 74-jarige leeftijd en verhuisde zijn 81-jarige vader in juli van datzelfde jaar naar Amsterdam (wellicht kwam deze in huis bij een kind). Echter na een half jaar keerde vader Denneboom terug naar Zwolle om op 20 januari 1932 te gaan wonen bij zijn zoon

Elie aan de Vondelkade. In datzelfde jaar in het gezin van Elie Denneboom en Frederika van Tijn op 30 mei een derde dochter geboren die Annie werd genoemd. De oude grootvader Joël Denneboom verliet 22 september het gezin van zijn zoon om voor de tweede maal naar Amsterdam te vertrekken. Het dochttertje Annie stierf op 25 oktober 1933, 17 maanden oud.⁴ Daarbij solliciteerde Elie Denneboom in 1932 enkele keren tevergeefs op een vacature waaronder als hoofd van een ulo in Bloemendaal.⁵

Het overlijden van zijn moeder, de inwoning van zijn vader, de geboorte en het overlijden van zijn kind gevoegd bij de teleurstelling over de mislukte sollicitaties zal niet bevorderlijk zijn geweest om de studie geschiedenis met succes af te ronden.

Echter tijdens deze studie had zijn sollicitatie naar een post bij de gemeentelijke Hoofdactecursus succes. Denneboom werd er voor 3 uur per week benoemd als geschiedenisleraar.

Hoofdactecursus

Op 1 september 1919 werd in Zwolle de openbare opleiding tot leerkracht bij het lager onderwijs, de zogenaamde Hoofdactecursus, gestart. Verschillende vakdocenten verzorgden van 1919 tot 1962 de opleiding voor de toekomstige hoofden van lagere scholen.⁶ Elie Denneboom, zoals gezegd inmiddels leraar aan een ulo, solliciteerde in de zomer van 1933 naar de uren geschiedenis aan deze opleiding. Zijn directeur, J. de Bruyn en de inspecteur van het lager onderwijs in Zwolle, D.W. Reinders schreven voor hem een aanbevelingsbrief aan de directeur van de Hoofdactecursus, J. van Rossem. Directeur De Bruyn schreef:

'Mijn oordeel over de heer E.D. kan kort zijn: 'de heer D... is een alleszins bekwaam onderwijzer' en zal zeer zeker ook tegenover jonge onderwijzers (essen) uitstekend op zijn plaats zijn. Ik geef u dit oordeel mijnerzijds onbevangen en zonder enig voorbehoud.'⁷

Ook inspecteur Reinders had vertrouwen in de capaciteiten van Denneboom. Hij schreef over Denneboom:

'een alleszins bekwame leerkracht.....Hij kent de moeilijkheden van de leerlingen en weet die tot klaarheid te brengen. Als serieus werker

staat hij bij mij bekend. Over de resultaten van zijn onderwijs kon ik steeds zeer tevreden zijn'. In zijn brief kaartte inspecteur Reinders ook de joodse achtergrond van Denneboom aan toen hij stelde, dat 'Zijn praktische geschiktheid als onderwijzer, zijn ijver en bevoegdheden zouden hem reeds een benoeming tot hoofd eener U.L.O.

school hebben bezorgd ware het niet, dat zijn godsdienstige gezindheid hem soms van solliciteren terughield, terwijl hij wel meedong, bij 't besturencollege misschien zijn godsdienst een bezwaar was (Reinders was bekend met het feit dat Denneboom joods leefde, daar deze op Grote Verzoendag vrij vroeg).

In het pand Voorstraat 41 startten in oktober 1941 de joodse scholen (GAZ).

Reinders besloot met:

‘Gelet op zijn kennen en kunne, zijn praktische geschiktheid en zijn ijver ondersteun ik gaarne zijn sollicitatie van docent aan de Hoofdactecursus alhier’.⁸

Elie Denneboom werkte, naast zijn baan als onderwijzer aan school XIV, een aantal jaren als docent geschiedenis voor de Hoofdactecursus. Toen vroeg hij ontslag aan om gezondheidsredenen en werd hij op 1 januari 1936 eervol ontslagen.

Een van zijn collega's aan de Hoofdactecursus was Frans van Westen, hoofdonderwijzer aan Koningin Emmaschool aan de Jacob Catsstraat.⁹ Hij was als het ware zijn buurman (Vondelkade en Catsstraat liggen dicht bij elkaar). Denneboom kon toen nog niet bevroeden dat deze Van Westen in de oorlog zijn dochters Els en Bep van de ondergang zou redden door ze naar een onderduikadres te brengen.

Ontslag aan school XIV

Toen de oorlog in 1940 uitbrak had dat in het eerste oorlogsjaar al consequenties voor Nederlandse joden zoals Elie Denneboom. Ook Denneboom had, evenals trouwens de meeste niet-joodse en joodse ambtenaren, in oktober 1940 een formulier over zijn afkomst ingevuld. Daaruit bleek op ondubbelzinnig wijze dat hij een jood was (Deze verklaring zal na de oorlog de geschiedenis ingaan als de zogenaamde Ariërverklaring). Hij werd in dezelfde maand geschorst, maar behield zijn salaris. Op 1 maart 1941 werden alle joodse ambtenaren ontslagen ook de joodse onderwijzer Denneboom aan school XIV. Hij kwam op een wachtgeld dat 70% van zijn salaris bedroeg. In het geheel ontsloeg de gemeente Zwolle 10 joodse ambtenaren waaronder vier onderwijzers. Naast de genoemde Elie Denneboom waren dat: Aaltje Frank, Elisabeth de Leeuw en Leonard van der Velde.

Hoofd der joodse school

In de zomer van 1941 werden na de joodse onderwijzers en leraren, ook de joodse kinderen uit het Nederlandse onderwijs verwijderd. Zij moesten na de zomervakantie naar aparte joodse scholen.

Alle scholen werden verplicht opgave te doen van hun joodse leerlingen en deze na 1 september 1941 niet meer toe te laten.

In Zwolle werden zowel een joods lyceum als een joodse ulo en lagere school opgericht. Salomon Elte, eveneens ontslagen om zijn jood-zijn aan de plaatselijke Rijks HBS, werd tot rector benoemd aan dit joods lyceum. Elie Denneboom werd hoofd der school van nieuw gestichte joodse lagere en ulo. Deze joodse scholen bestonden officieel tot juni 1943. In de praktijk functioneerden ze echter vooral in het schooljaar 1941-1942 goed.¹⁰

Het instellen van joods onderwijs in Zwolle werd aan burgemeester en wethouders van opgedragen. Zij verzochten het Nederlands Israëlitisch kerkbestuur om drie lokalen beschikbaar te stellen in het pand Voorstraat 41 voor te vestigen joodse lagere en ulo. Dat gebeurde en drie leden van het Israëlitisch kerkbestuur, Arthur Troostwijk, mr. David Sanders en Leo Marcus, fungeerden als het schoolbestuur van deze joodse scholen.

Elie Denneboom had een maand de tijd gekregen om de nieuwe scholen op te zetten. Leermiddelen ontving hij, via de ambtenaren onderwijs, van de andere Zwolse scholen. De joodse scholen startten op 1 oktober 1941. De joodse lagere school telde ruim 60 leerlingen, afkomstig uit Zwolle en de randgemeenten. Elie Denneboom was zoals gezegd hoofd der school. De onderwijzeressen Elisabeth de Leeuw en Aaltje Frank (en later Betje Wolff-Kats) werkten eveneens aan deze school.

De ulo startte met 15 leerlingen, eveneens afkomstig uit Zwolle en de randgemeenten. Ook aan deze school gaf Denneboom leiding en verzorgde hij tevens de lessen Frans, Duits en Engels. Ir. Willem Boutelje en Jacob Sanders gaven wiskunde, Philippus Cohen gaf plant- en dierkunde, Simon Frank verzorgde de lessen gymnastiek en Nico L. Herschel gaf handelskennis (Boutelje, Sanders, Cohen, Frank en Herschel gaven eveneens les aan het joods lyceum).

Denneboom trachtte beide scholen te leiden als waren het gewone scholen. Zo werden aan het einde van het schooljaar 1941/42 leerlingen bevorderd en voor een nieuw schooljaar ingeschreven. Toch kreeft Denneboom als iedere jood te maken met de beperking van zijn persoonlijke levens-

sfeer. In een archief, bibliotheek, schouwburg, bioscoop, park, zwembad en in het openbaar vervoer mocht hij niet meer komen. Na 24 juni 1942 ging hij te voet naar school, daar hij zijn fiets en motor had moeten inleveren.¹¹

Ook zijn leerlingen werden door deze verboden voor joden getroffen. Samen met de rector van het joods lyceum, S. Elte, trachtte hij de leerlingen in de zomervakantie van 1942 bezig te houden. Hij berichtte aan de ouders:

‘De mogelijkheid tot ontspanning en verstrooiing in de komende vakantie is zeer gering. De kans om uit de stad te gaan, zelfs op tochtjes in de omgeving is verdwenen. Wij zullen dus in eigen kring en met eigen krachten van deze vakantie wat moeten maken, teneinde, ook in positief Joodse zin, voor ontspanning te zorgen. Wij hebben daarbij gedacht aan: muziek en declamatie, sport en spel (met prijzen), handenarbeid, Joodse ontspanning en ontwikkeling op cultureel gebied’.¹²

Na de zomer van 1942 ‘verdwenen’ er leerlingen. Denneboom berichtte ter gemeentesecretarie dat er bepaalde leerlingen op de school ontbraken waarvan ‘*de families vermoedelijke met onbekende bestemming zijn vertrokken*’ [ondergedoken].¹³ Ook deed hij de burgemeester van Zwolle een kort bericht toekomen waarin hij vermeldde dat op 14 september 1942 ‘*Mej. E. De Leeuw.....heden niet in de school is verschenen*’ [ondergedoken].¹⁴ Zij zal de oorlog overleven, maar de meeste van haar leerlingen en collega’s niet.

Deportatie

Het gezin Denneboom had al eerder met de jodenvervolgving te maken gehad. In de jaren dertig telde de joodse gemeenschap in Zwolle ruim honderd joodse vluchtelingen uit Duitsland. Elie Denneboom schreef voor de vluchtelingenfamilies Blum en Cohn, indien nodig, brieven in het Nederlands naar bepaalde instanties.¹⁵ In het najaar van 1942 kreeg Denneboom daadwerkelijk met de jodenvervolgving te maken. Via de joodse arts Abraham Marcus kreeg hij te horen dat hij zou worden opgepakt. Hij dook onder maar kwam naar zes weken weer naar huis. Toen Frans van Westen aanbod de onderduik voor zijn hele

gezin te regelen, weigerde hij dat met het de argumenten dat hij geen geld had en dat hij dacht in Polen les te kunnen geven aan eveneens gedeporteerde kinderen.

Els en Bep Denneboom echter wilden niet mee naar Polen. Els was bevriend met de vluchteling Walter Wehl, die tot de strijdbare groep van Palestinapioniers behoorde. Hij wist wat er met de joden in Duitsland was gebeurd. Door hem beïnvloed wilden Els en Bep Denneboom zich niet laten wegvoeren, maar ze wilden onderduiken. Elke avond was er in huize Denneboom een discussie over de vraag van het wel of niet onderduiken. Waarbij Els telkens aan haar vader vroeg: ‘*Vader laat ons gaan*’. Uiteindelijk zwichtte Elie Denneboom voor deze bede en schreef aan zijn vriend Frans van Westen: ‘*Ik vertrouw je hierbij mijn twee dochters toe, de jongste nemen we mee*’. Van Westen bracht daarop de meisjes naar onderduikadressen in Eindhoven.¹⁶

Op 8 april 1943 vertrok Elie Denneboom, met zijn vrouw en hun jongste kind naar Amsterdam. Volgens de stukken verbleef het gezin daar tot 1 juni. Op die datum werden ze vanuit Amsterdam naar Sobobor gedeporteerd en daar op 4 juni vergast.¹⁷

Rechtsherstel

Nadat een familielid, die als bewindvoerder voor Els en Bep Denneboom optrad, op 28 juli 1947 rechtsherstel voor hun vader had aangevraagd, besliste het Nederlandse bestuur op 13 oktober 1947, dat het ontslag van Elie Denneboom door de Rijkscommissaris het bezette Nederlands gebied, onrechtmatig was geweest. De erfgenamen van Elie Denneboom, zijn dochters Els en Bep, werden door de Nederlandse overheid schadeloos gesteld. Els en Bep Denneboom, die de oorlog in de onderduik hadden overleefd, verbleven echter niet meer in Nederland. Zij waren na de bevrijding naar Israël vertrokken. Tevens werd door de bewindvoerder, die met zijn gezin eveneens de oorlog had overleefd, achterstallig pensioen aangevraagd voor de toen nog minderjarige jongste dochter Bep. Zowel de schadeloosstelling voorvloeiend uit het rechtsherstel, bedragende f 920,24 als het achterstallig pensioen dat f 975,00

bedroeg, werden aan dit familielid toegewezen.¹⁸ Deze gelden bereikten volgens de kleinzoon van Elie Denneboom, Zeev Bachrach, zijn moeder en tante echter nooit.¹⁹

Conclusie

Zowel de emancipatie van de joden als de emancipatie van de arbeidersklasse is te zien in het jongste kind van Israël Denneboom en Ester Mesritz. Hun zoon Elie, afkomstig uit een familie van arme ambachtslieden, wist zich door studie op te werken tot een 'hoofdworwerker', namelijk onderwijzer. In die tijd en in die familie het hoogst haalbare. Echter om 'hoofd der school' te worden lukte Elie Denneboom maar niet, ondanks zijn jarenlange studie. Zelf gaf hij daarvan de schuld aan zijn joodse afkomst en inspecteur Reinders achtte dit mogelijk. Of dit juist is, is niet meer na te gaan en is eigenlijk nooit na te gaan, daar deze vorm van antisemitisme niet openlijk wordt geventileerd.

In 1941 werd Dennebooms hartenwens, hoofd van een school te worden, echter op tragische wijze vervuld: Elie Denneboom werd hoofd van de joodse lagere en ulo te Zwolle. Met grote ijver en toewijding vervulde hij deze functie. Zijn werk als hoofd van deze joodse scholen gaf hem en zijn gezin (tijdelijk) uitstel van deportatie. Het kon hem, zijn vrouw en hun dochtertje Hetty echter niet redden van de gaskamer. Ook de meeste van zijn joodse leerlingen overleefden de oorlog niet.

Noten

1. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), Bevolkingsregister.
2. Archief Stadhuis Zwolle (ASZ) -2.08, dossiernummer 613, Denneboom, Elie. Onderwijzer uloschool XIV.
3. GAZ, Bevolkingsregister.
4. *Ibidem*.
5. ASZ -2.08, dossiernummer 613, o.a. sollicitatie naar hoofd openbare Uloschool te Bloemendaal, 08-03-1932.
6. GAZ, AAZ03 - 1.851.382 A, Gemeentelijke Hoofdaktecursus, 1920-1962, 3 mappen, map 3, Eindverslag 25-08-1962.
7. ASZ, -2.08, dossiernummer 613, Brief J. de Bruyn aan J. van Rossem, 22-07-1933.

8. *Ibidem*, Brief van D.W. Reinders aan J. van Rossem, 19-07-1933.
9. GAZ, AAZ03 - 1.851.382 A, Gemeentelijke Hoofdaktecursus, ma. F. van Westen, leraar Nederlandse taal en letterkunde 1932-1934. E. Denneboom, docent geschiedenis van 1933-1935.
10. I. Vierstraete-Erdtsieck 'Het Joodse onderwijs in Zwolle' in: J.v. Gelderen red. *Fragmenten Joods leven in Zwolle en omgeving*, Kampen, 1985, 35-72.
11. GAZ, AAZ03 - 1.755.4, Rechtsherstel 1945-1955, Aanmeldingsplicht joden, 1941-1943, inlevering fietsen, 24 juni 1942.
12. Iet Vierstraete-Erdtsieck, *De Jodenvervolging in Zwolle. Geschiedenis van de joden in Zwolle tussen 1933 en 1946*. Scriptie geschiedenis M.O. 2, Noordelijke Leergangen Zwolle, april 1985 (in eigen beheer). Bijlage 3.
13. Vierstraete-Erdtsieck, 'Het Joodse onderwijs in Zwolle', 49.
14. GAZ, AAZ03 - 1.851.B-01.08, Personeel Joodsche Scholen, 1940-1949, Brief Denneboom aan de burgemeester van Zwolle, 14-09-1942.
15. Vierstraete-Erdtsieck, *De Jodenvervolging in Zwolle*, 7.
16. *Ibidem*, 23.
17. GAZ, AAZ03 - 1.851.A-01.08.171, Rechtsherstel onderwijzend personeel, 1947-1949. Formulier ingevuld door de bewindvoerder van Elie Denneboom, 12 juli 1947.
18. ASZ-2.08, dossiernummer 613, Besluit rechtsherstel ontslag Elie Denneboom, 13-10-1947. Besluit Pensioentoekenning Elie Denneboom, 22-10-1947.
19. Telefoongeprek Zeev Bachrach, 18-09-1999.

Boekbesprekingen

Marten Roël, *Hotel Van Gijtenbeek in de oorlog. Het verzetsleven van J.H. Roël* ([Den Haag 1999]) 75 p. Uitgave in eigen beheer, verkrijgbaar bij de auteur, Valkenboskade 183, 2563 HA Den Haag

Hoewel geschiedenis van iedereen is, loopt de mate van onze betrokkenheid bij het verleden uiteen. Vaak zijn we er meer in geïnteresseerd naarmate het in tijd en ruimte dichterbij ons staat. De belangstelling voor het vaderlands verleden krijgt voor velen gestalte door het lezen van publicaties of het bezoeken van musea. Daar wordt geschiedenis doorgaans vormgegeven door veelal academisch geschoolde *professionals* die hun bevindingen op een voor hen vertrouwde wijze presenteren. Maar er zijn ook amateurhistorici (een benaming die niet laatdunkend moet worden opgevat) die vanuit hun nieuwsgierigheid veel tijd en energie steken in het vergaren van historische kennis.

Zo heeft Marten Roël's fascinatie voor zijn grootvader onlangs geresulteerd in *Hotel Van Gijtenbeek in de oorlog. Het verzetsleven van J.H. Roël*, een aardig geïllustreerde biografische schets, gebaseerd op archiefonderzoek, literatuurstudie en contacten met nog levende tijdgenoten. De veelzijdige illegale bezigheden van hoofdpersoon Jacobus Hendrikus Roël geven een aardige indicatie van het bonte scala aan verzetsactiviteiten dat zich tijdens de Tweede Wereldoorlog in Zwolle heeft afgespeeld. Hierbij ontplooiden verschillende illegale groeperingen een toenemend aantal initiatieven. Interessant aan de positie van Roël is dat hij contacten onderhield met verschillende organisaties. Formeel was hij verbonden aan de Ordedienst (OD) waar hij onder meer actief was als gewestelijk intendant officier. Voorts stond hij in verbinding met de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO), de organisatie rond de illegale krant *Vrij Nederland* en de aan de

OD gelieerde groep 'De Groene' rond H. Beernink.

Bij het begin van de Duitse bezetting in mei 1940 was Roël een nieuwkomer in Zwolle. Slechts enkele weken voor het uitroepen van de mobilisatie in augustus 1939 was hij vanuit Leeuwarden, waar hij directeur was geweest van theater De Harmonie (zijn verdere voorgeschiedenis blijft onbekend), verhuisd naar de Overijsselse hoofdstad. Als directeur van hotel Van Gijtenbeek, geen onbelangrijk ontmoetingscentrum in de stad, kwam hij in contact met uiteenlopende personen. Terwijl het hotel deels gevorderd was door de bezetter, ontplooidde de nieuwe ingezetene uiteenlopende illegale activiteiten. Deze activiteiten worden gedetailleerd in kaart gebracht. Die gegevens gaan vergezeld van informatie over de verzetsactiviteiten van tal van andere Zwollenaren. Al deze bijzonderheden maken het de lezer soms moeilijk om de rode draad te volgen; niet altijd is even duidelijk wat sommige (ook reeds elders gepubliceerde) gegevens precies te maken hebben met de hoofdpersoon van het boek. Nieuw en interessant is echter de beschrijving van E.B. Brüne, die ondermeer in Zwolse illegale kringen actief was als *Vertrauensmann* (V-Mann) voor de *Sicherheitspolizei*.

De opbouw van het boek doet wat rommelig aan. Zo wordt bijvoorbeeld reeds halverwege het boek verteld welke straffen enkele Duitsers na de bevrijding hebben gekregen, terwijl hun rol bij de arrestatie en fusillering van Roël nog behandeld moet worden. Ook is de wijze van presenteren soms te veel afgestemd op degenen die reeds bekend zijn met het verhaal. Pas nadat enkele malen melding is gemaakt van Beernink en De Groene wordt duidelijk gemaakt dat hier (de groep rond) dezelfde persoon wordt bedoeld. Op p.18 wordt melding gemaakt van 'Beerninks

beroemde boekje', terwijl uitleg pas op p.32 volgt.

De auteur trekt een enkele keer een onjuiste conclusie. Op p.11 en 14 wordt bijvoorbeeld gesteld dat Roël zich snel een plek verwierf onder de notabelen in de stad door zijn betrokkenheid bij de totstandkoming van 'de Zwolsche Gemeenschap'. De voorbereidingen voor deze organisatie kregen echter pas vanaf 1944 gestalte. De ietwat slordige omgang met data heeft er ook toe geleid dat Dolle Dinsdag abusievelijk op 4 september 1944 is gedateerd in plaats van 5 september. Soms is een bewering te algemeen geformuleerd en daardoor onjuist, zoals de conclusie dat er in de omgeving van Zwolle nooit geallieerde vliegers door de Duitsers zijn gearresteerd.

Minder ernstig, maar toch betreurenswaardig zijn de tik- en spelfouten. Jan Haan heet bijvoorbeeld Jan de Haan en de nachtportier wordt afwisselend aangeduid als Van Manen en Van Mannen. Ook het namenregister en de inhoudsopgave vertonen mankementen.

Het blijft een lovenswaardige poging om de familiegeschiedenis nader te onderzoeken. Het is jammer dat deze poging, gegrond op het doorzettingsvermogen van de ware onderzoeker, wordt ontsierd doordat de presentatie van het gevonden materiaal onvoldoende doordacht lijkt.

Cees Ribbens

Jaap Hagedoorn en Marco Groen, *Gids langs de geschiedenis van joods Zwolle*. (Stichting Judaica), Zwolle 1999 ISBN 9080095222 f 25.-

In de jaren '80 kwam een eindeloos lijkende reeks boeken en boekjes op gang, die de verdwenen joodse gemeenten van dorpen en steden in ons land beschreef. De verhalen ademden een verlangen naar het verleden, de foto's lieten mensen zien waarvan het leven op een verschrikkelijke wijze was geëindigd en vaak ook was er sprake van een zekere mate van schuldgevoel. Hoe had dat alles kunnen gebeuren....

Over de joodse gemeente van Zwolle is in de afgelopen jaren ook gepubliceerd o.a. in diverse afleveringen van dit tijdschrift, terwijl ook de

publicatie van *Fragmenten* van J. van Gelderen (IJsselakademie, Kampen 1985) ons veel informatie gaf.

Eind 1999 verscheen onder auspiciën van de Stichting Judaica Zwolle een zeer verzorgd uitgegeven geschrift over joods Zwolle. Het bijzondere is dat hierin naast min of meer bekende onderwerpen ook personen en gebouwen worden beschreven die (nog) niet eerder uitgebreid werden belicht. Ik noem bijvoorbeeld de eerste synagoge in de Bitterstraat, hotel Wijnberg, het gymnasium en figuren als Louis Cohen en Barend Luteraan. De schrijvers hebben zich veel moeite getroost om in dit ruim geïllustreerde boekje zo veel mogelijk facetten van het grotendeels weggevaagde joodse leven in Zwolle te achterhalen en te beschrijven. Dat was ongetwijfeld moeilijk genoeg omdat - met de honderden leden - ook het archief van de joodse gemeente in de Tweede Wereldoorlog is verdwenen.

Hagedoorn en Groen kunnen zeer tevreden zijn over het resultaat van hun naspeuringen.

Wil Cornelissen

Recensie gerecenseerd

Reactie op de boekbespreking door Jean Streng van: Jan Drentje, *Thorbecke, Nederland en Europa* in *Zwols Historisch Tijdschrift* 1999, 64-66.

'Wie geschoren wordt, kan beter stil zitten,' luidt een oude wijze raad. Iets dergelijks geldt ook voor degene wiens boek gerecenseerd wordt. De gerecenseerde doet er meestal geen goed aan zich als pleiter in eigen zaak op te werpen. Een kritische bespreking is bovendien iets wat een schrijver van een wetenschappelijk werk zich alleen maar kan wensen. Het oordeel over zijn pennevrucht is immers per definitie aan de lezer. Iets anders is het echter als de kapper niet alleen de baardgroei wegneemt, maar tevens het gezicht van de klant onherkenbaar dreigt te maken. Mij dunkt dat dan een ingreep gerechtvaardigd is.

Jean Streng heeft de moeite genomen mijn boekje over Thorbecke te lezen en van een bespreking te voorzien. Hij verwijt mij daarin hagiogra-

fië ten aanzien van Thorbecke. Dat is een ernstig verwijt, dat hij echter slecht onderbouwt. Hij schrijft bijvoorbeeld: 'Voor Drentje was Thorbecke een man uit één stuk.' Waar Streng dit op baseert is een raadsel. In het eerste hoofdstuk heb ik aangegeven dat dit beeld van Thorbecke tot de hagiografische traditie behoort waarvan ik afstand neem. Ik heb daarentegen geprobeerd Thorbeckes innerlijke conflict tussen gevoel en verstand, binnen- en buitenwereld te schetsen en tegen de achtergrond van zijn jeugd en zijn ervaringen in Duitsland reliëf te geven. Op de achterflap had Streng kunnen lezen dat ik Thorbecke een complexe persoon vind. Die complexiteit heb ik met behulp van persoonlijke aantekeningen uitvoerig aangetoond.

Vervolgens schijn ik Thorbecke onomwonden een geniaal politicus te hebben genoemd. Nu is dat niet het geval, maar gesteld ik zou dit wel geschreven hebben: is het onmogelijk iemand geniaal te vinden zonder hem heilig te verklaren? Mozart was bijvoorbeeld een muzikaal genie, maar bepaald geen heilige.

Ik gaf mijn oordeel van genialiteit in een duidelijke verband met Thorbeckes politieke filosofie waarin het hem erom ging het onderliggende beginsel van de historische ontwikkeling te bepalen. De beperkte strekking van deze kwalificatie blijkt zonneklaar uit de formulering op pagina 55: 'In dat opzicht was hij een geniaal politicus, omdat hij een politieke discussie steeds tot een bovenpartijdige analyse van de tijd kon terugbrengen.' Deze nuance is Streng volledig ontgaan. De door mij bedoelde genialiteit blijkt ook uit het feit, dat Thorbecke de enige Nederlandse politicus uit de negentiende eeuw is waar politici zich nu nog graag mee afficheren en wiens uitspraken geregeld geciteerd worden.

Heb ik vervolgens Thorbeckes tegenstanders van negatieve epitheta voorzien, zoals Streng schrijft? In de biografische schets geef ik Thorbeckes visie op zijn tijd en zijn landgenoten weer. Het perspectief is daarom Thorbeckeaans. Zijn oordelen waren vaak niet mals. Ik heb echter niet voor niets een paragraaf relativering van Thorbeckes visie opgenomen, waarin ik bijvoorbeeld Thorbeckes zondebok Floris van Hall in zijn

Amsterdamse context plaats en duidelijk maak, dat de scherpste van Thorbeckes kritiek door specifiek voor hem bepalende omstandigheden van angst voor verval en verlies van zelfstandigheid verklaard kan worden.

Dat ik sympathie voor Thorbecke koester zal zeker uit de biografische schets blijken. Streng wil kritischer zijn dan ik. Dat is zijn goed recht. Zijn conclusie 'Thorbecke was in wezen een ondemocratisch politicus' is echter sterk overtrokken en houdt geen rekening met de historische context. Thorbecke veronderstelde in zijn Over het hedendaagsche staatsburgerschap (1844) wel degelijk het algemeen kiesrecht. De tijd was daar - niet alleen naar zijn mening overigens - nog niet rijp voor. Thorbeckes voorstellen golden in de jaren veertig bij het establishment al als veel te radicaal! Iets anders is, dat Thorbeckes politieke stijl ver af stond van de democratische massapolitiek die na 1860 in Europa op gang kwam. Thorbecke had hierop geen nieuw antwoord, bleef het recept van 1848 herhalen en stond daardoor vernieuwing van het liberalisme in de weg.

Jean Streng lijkt Thorbecke verder gezagsgetrouwheid te verwijten. Of gezagsgetrouwheid per definitie niet liberaal is, laat ik graag aan het oordeel van de lezer over. Thorbecke brak echter met de koninklijke kabinetten van voorheen en legde de verantwoordelijkheid voor de wetgeving volledig bij regering en Staten-Generaal. De probleemstelling van Thorbeckes politieke denken werd bepaald door de spanning tussen autoriteit en vrijheid. Dat was precies het politieke thema van de eerste helft van de negentiende eeuw. Het oordeel over Thorbeckes optreden als hervormer en zijn democratische gehalte moet in dat kader geveld worden.

Tenslotte acht Streng Thorbeckes staatkundig taalgebruik naar huidige maatstaven weinig wetenschappelijk. Als historicus vind ik het echter belangrijker of zijn denken naar de toenmalige maatstaven wetenschappelijk was. Thorbecke was als weinig anderen in Nederland op de hoogte van de nieuwste filosofische, historische, juridische en economische wetenschappelijke ontwikkelingen van zijn tijd. Het romantische taalgebruik van Thorbecke lijkt Streng een pleidooi te zijn voor de

verbeelding aan de macht. Dit is geheel juist aan-gevoeld, maar niet door Streng begrepen. In de ogen van politieke denkers als Thorbecke ging het in de politiek inderdaad niet alleen om 'zo'n eenvoudige zaak als macht ... of over het recht van de burger om mee te beslissen wat er met zijn opgebrachte geld gebeurt'. Dat is wellicht Strengs eigentijdse politieke visie, maar niet die van Thorbecke die sterk door het Duitse idealisme was bepaald. Sinds Kant gold het kennen bovendien als een vorm van zich voorstellen. Ook wetenschappelijke kennis was een gevolg van 'productieve verbeeldingskracht'. De staat moest volgens Thorbecke bijvoorbeeld ook essentiële levenswaarden van recht en vrijheid tot uitdrukking brengen.

Het zou jammer zijn wanneer lezers van het Zwols Historisch Tijdschrift ten onrechte het idee krijgen dat in het afgelopen herdenkingsjaar een hagiografisch geschrift over Thorbecke is verschenen. Deze kwalificatie is sterk overtrokken en zou de lezer ervan kunnen weerhouden zich in het leven en denken van de beroemdste Zwollenaar te verdiepen.

Jan Drentje

Mededelingen

Van het bestuur

Met de komst van G.J. (Gert) van der Horst, leraar geschiedenis aan het Thomas a Kempis College, telt het bestuur weer zeven leden. Wim Coster treedt op de Algemene Ledenvergadering van woensdag 19 april terug als voorzitter. Wegens tijdgebrek kan hij deze functie niet langer combineren met zijn werk als historicus. Een opvolg(st)er was eind januari nog niet gevonden.

De Werkgroep Zwolse Agrarische Geschiedenis kwam in het afgelopen najaar één keer bijeen. Aan verschillende onderwerpen wordt gewerkt, met de bedoeling om te komen tot publicabele artikelen. Bijzonder verheugend was, dat dankzij bemiddeling vanuit de Werkgroep, het Gemeentearchief Zwolle belangrijke archiefstukken van de Veiling Kampen Zwolle IJsselmeerpolders (KZIJ) heeft verworven. De Werkgroep telt ongeveer tien leden, onder andere uit verschillende sectoren in de land- en tuinbouw. De volgende vergadering staat gepland voor maandag 8 mei om 20.00 uur. Plaats: Gemeentearchief Zwolle. Voorstraat 26. Belangstellenden kunnen contact opnemen met Wim Coster (tel. 038-4221451).

De werkzaamheden van de Werkgroep Zwols Industrieel Erfgoed beginnen duidelijk vorm te krijgen. Nadat vorig najaar door de leden vijf dikke boeken van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) waren doorgenomen op objecten die kunnen worden aangemerkt als industrieel erfgoed, was de conclusie dat Zwolle hieraan rijker is dan gedacht. Vervolgens werd besloten bepaalde objecten en sectoren nader te bestuderen en daarover artikelen te schrijven. Zo kwamen en komen onder andere de watertoren op de Turfmarkt, wagen- en rijtuigmakerijen, Zwolse

molens en enkele bedrijven onder de loupe. Een excursie langs objecten in en om de binnenstad bleek inspirerend en leerzaam. Op zaterdag 13 mei staat een nieuwe excursie op het programma, ditmaal langs objecten in het buitengebied. Vertrek om 9.00 uur vanaf Café Stroomberg aan de Brink. Terugkomst: 12.00 uur. Inlichtingen: Wim Coster (tel. 038-4221451)

De Werkgroep Zwolse Mondelinge Geschiedenis stelt zich tot doel de kennis van en het historisch onderzoek naar de recente geschiedenis van Zwolle te bevorderen en de resultaten toegankelijk te maken voor een breed maatschappelijk publiek. Daartoe worden verschillende onderwerpen en thema's in kaart gebracht, bijvoorbeeld het dagelijks leven rond de Broerenkerk tussen 1930 en 1960, oude en nieuwe bewoners van Zwolse wijken, oud-burgemeesters van Zwolle enzovoort. Ook wil de Werkgroep ten behoeve van een en ander literatuur- en archiefonderzoek opzetten en periodiek lezingen en presentaties verzorgen. Het secretariaat van de Werkgroep berust bij: J. Brummelman p/a Gemeentearchief Zwolle. Voorstraat 26. 8011 ML Zwolle. Tel: 038 - 4982488. Fax: 038-4982967. e-mail: gemarch@wxs.nl. Hier is ook een folder over de Werkgroep beschikbaar.

De historische café's in november en januari trokken veel belangstellenden, die kwamen luisteren naar verhalen over mondelinge geschiedenis (Marco Bakker, Johan Brummelman en Janine Otten, zie hiervoor) en een cursus 'Zwolse taal en cultuur' (daarbij wordt ook gedacht aan de samenstelling van een Zwols Leesplankje). Voor dit onderwerp kan contact worden opgenomen met Hanneke van Vilsteren, streektaalconsulente van de IJsselacademie te Kampen (038-3315235).

Het Zwols Historisch Platform dat vorig jaar april werd georganiseerd in en i.s.m. het Stedelijk Museum heeft geresulteerd in de eerste gids met Historische Verenigingen en Organisaties in Zwolle. Bijna dertig (!) organisaties die zich bezighouden met enigerlei vorm van Zwolse geschiedenis hebben daarin een plaats gevonden. Het tweede Zwols Historisch Platform zal, opnieuw onder

het motto 'Kleio in Zwolle', plaatsvinden op woensdag 19 april, wederom in het Stedelijk Museum aan de Melkmarkt. Tijd: 17.00-19.00 uur. Verenigingen, stichtingen, werkgroepen of andere samenwerkingsverbanden kunnen zich bij die gelegenheid presenteren op een historische markt en hun actuele informatie voor de tweede Zwolse Historische Gids aanbieden. Naast naam, adres, doelstelling, aantal leden enzovoort valt daarbij ook te denken aan een activiteiten-kalender en/of cursussen in het seizoen 2000-2001. Inlichtingen: Wim Coster (4221451).

Binnen Bestuur en Redactie worden voorbereidingen getroffen voor een Groot Zwols Historisch Proefwerk. Alles het allemaal gelukt, zullen eerst in Zwolse media meerkeuze-vragen over de Zwolse geschiedenis worden opgenomen om kandidaten te selecteren voor Hét Proefwerk, dat dan in de tweede helft van september zal plaatsvinden. Daarbij worden ook lokale en regionale prominenten uitgenodigd, die bij deze gelegenheid, net als de andere kandidaten, ter plaatse hun proefwerk kunnen maken. Nadere berichten volgen binnenkort.

Aansluitend bij, dat wil zeggen een uur na, het Zwolse Historisch Platform vindt in het Stedelijk Museum de Algemene Ledenvergadering van de ZHV plaats. Aanvang 20.00. uur. Leden en andere belangstellenden worden van harte uitgenodigd.

De ZHV heeft een homepage:
www.homepages.hetnet.nl/~histogert/index.html

Maak er een favoriet van!

Auteurs

drs. Annèt Bootsma-van Hulten (1953) studeerde geschiedenis. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

Willem Boxma (1924) werd geboren in Heerenveen en verhuisde in 1928 naar Zwolle waar hij tot 1946 woonde. Hij was bedrijfsjournalist bij de Nederlandse Spoorwegen, medewerker voor perszaken bij de Cultuurtechnische Dienst en hoofd publiciteit bij de Vereniging voor Volkshogeschoolwerk. Daarnaast schreef hij bijdragen voor diverse periodieken en boeken op historisch en toeristisch gebied.

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

Jan Drentje (1962) studeerde onder andere geschiedenis aan de universiteit van Utrecht. Hij bereidt thans een intellectuele biografie van Thorbecke voor.

dr. Iet Erdsieck (1944) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1995 promoveerde zij op het proefschrift *De emancipatie van de joden in Overijssel, 1796-1940*. Thans werkt ze als docente geschiedenis aan het Regionaal Opleidingscentrum te Deventer.

W.A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

J.A.M. Meliesie Appelhof, geboren en getogen in Zwolle, is free-lance journalist.

drs. C.R. Ribbens (1967) studeerde nieuwste geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij schreef o.a. het boek *Bewogen jaren*. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog. Hij is thans als AIO verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

W. Coster, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

G.J. van der Horst, M. van der Laan, J. Otten,

M. Schneiders, *leden*

Secretariaat

Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26,
8011 ML Zwolle

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten,
telefoon: 038-4543434

Internet adres:

www.homepages.hetnet.nl/~histogert/index.html

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f35,00/jaar

overige leden f45,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,

W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng,

I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Hoekman Zwolle B.V.

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Snel concurrerend en met duidelijke afspraken!

Maat in Communicatie

Hoekman Grafische Groep

Genemuiden 038-3852365	Zwolle 038-4564800	Rijssen 0548-530405
---------------------------	-----------------------	------------------------

PIEPER®
hekwerken

- Sier-hekwerken zijn met ambachtelijk meesterschap vervaardigd! Zowel standaard als maatwerk
- Naast sier-hekwerken leveren wij ook terreinafscheidingen voor industrie- alsmede sportterreinen.
- Ook balkonhekken, leuningen, balustrades en trappen behoren tot ons leveringspakket.
- Verkoop en verhuur van terreinafzettingen voor bouwplaatsen en evenementen.

0523 - 61 17 76

Moerheimstraat 79a
Dedemsvaart

Te Koop gevraagd:

Historische kantoorpanden
bouwjaar voor 1900

Inlichtingen: 038 - 421 32 90

Van der Reijd Vastgoed Adviseurs B.V.
Lid VBO

VAN DER REIJD
assurantiën bv - vastgoed-adviseurs

Brasserie "Het Vliegerhuys"
Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch-en avondkaart....
- Heeft U wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers

Grote Markt 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers

Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 465 86 28 / 465 70 01

Zwols Historisch Tijdschrift

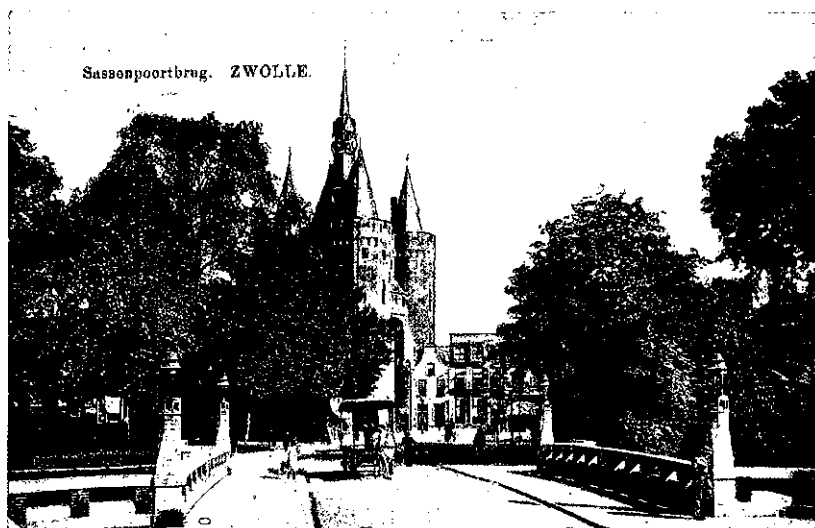
Het Zwolse
carillon
70 jaar

17E JAARGANG 2000 NUMMER 2

PRIJS F 12,50

Groeten uit Zwolle

Annèt Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

Cher D. J'ai reçu une carte de monsieur R., il consent que tu viennes samedi prochain jusqu'à lundi 8 1/2. Il faut donc prendre samedi le train de 2 heures. Mets ton habit de dimanche et rempli ta valise de linge sale. Notre oncle n'est pas si bien, il est très court d'haleine. J'ai vu Coen qui est devenu énorme et Goderd qui demandait tout de suite comment tu te portais. Adieu cher te bien des choses de papa et ton oncle, un gros baiser de ta mère.

BRIEFKAART

*Jonker H. van Teijlingen
G. St. H. Jansen
Mr. H. Graecht
19) Utrecht*

Ansichtkaart Sassenpoortbrug Zwolle
Poststempel: 12 november 1914

'Zwolle 11 nov. 1914

Cher D. J'ai reçu une carte de monsieur R., il consent que tu viennes samedi prochain jusqu'à lundi 8 1/2. Il faut donc prendre samedi le train de 2 heures. Mets ton habit de dimanche et rempli ta valise de linge sale. Notre oncle n'est pas si bien, il est très court d'haleine. J'ai vu Coen qui est devenu énorme et Goderd qui demandait tout de suite comment tu te portais. Adieu cher te bien des choses de papa et ton oncle, un gros baiser de ta mère.'

Een kaart met daarop de nieuwe Sassenpoortenbrug, die in 1909 is ontworpen door stadsarchitect Lourens Krook. De draagconstructie van de brug is van beton, een voor die tijd uiterst moderne manier van bouwen. De brug ligt er anno 2000 nog net zo bij. Het verkeer is echter wezenlijk anders en veel drukker. Een paard en wagen zie je amper meer over de brug rijden.

De kaart, bestemd voor jonkheer Diederik Gregorius van Teijlingen (geboren in 1902), is geschreven door zijn moeder, Henrietta C.E.F. barones Bentinck van Schoonheten. In dit milieu was het heel gewoon Frans te spreken en te schrijven. Diederik zat op een kostschool in Utrecht. Hij ging een weekendje uit logeren. Hij moest van zijn moeder zijn zondagse kleren aantrekken en de vuile was in zijn koffer doen. Ook informeerde zij hem over de familie. Coen en Godert zijn neven van elkaar uit de adellijke familie Van Dedem. De vader van Diederik was griffier bij het kantongerecht. De familie woonde aan de Eekwal op nr. 14.

Redactioneel

Inhoud

De twee laatste afleveringen van het *Zwols Historisch Tijdschrift* waren geheel (De Onze-Lieve-Vrouwekerk) en bijna geheel (Tweede Wereldoorlog) aan één onderwerp gewijd. Het zomer-nummer 2000 dat voor u ligt biedt u weer een gevarieerde inhoud.

Twee artikelen in deze aflevering hebben een kunsthistorisch accent: Lydie van Dijk belicht de Zwolse schilders en tekenaars Gerhardus Meijer en zijn zoon Joan Willem, en Jeanine Otten schrijft over de rondtrekkende maar ook in Zwolle opgetreden portretschilder Johannes Anspach.

Ank Meliesie verhaalt in het vierde en laatste deel van haar herinneringen weer alleszins herkenbaar over feestdagen en verjaardagen, maar ze gaat ook in op alledaagse zaken zoals schoonmaken en eten.

Wil Cornelissen heeft de *Zwolsche sketsies* van Willem Kloeke herlezen en laat ons meegenieten van daarin gevonden authentieke Zwolse namen en uitspraken.

En wist u aan wie de Peperbus zijn carillon te danken heeft? U kunt het lezen in de bijdrage van Leon van der Eijk.

In de rubriek Groeten uit Zwolle een ansicht van de Sassenpoortbrug uit 1914 met een curieuse tekst die ons een blik gunt in het dagelijks leven van de adel uit die tijd.

Een lange lijst met nieuw verschenen boeken, een bespreking van de hand van Wil Cornelissen van het boek *Roelof Horreüs de Haas* en tenslotte een rectificatie bij het artikel over het rijke roomse leven in het themanummer over de Onze-Lieve-Vrouwekerk completeren deze aflevering.

Wij wensen u veel leesplezier in een hopelijk mooie zomer.

Groeten uit Zwolle Annèt Bootsma-van Hulten en Wim Huijsmans	38
Gerhardus en Joan Willem Meijer Lydie van Dijk	40
Herinneringen (4) J.A.M. Meliesie-Appelhof	44
De <i>Zwolsche sketsies</i> van Willem Kloeke Wil Cornelissen	50
‘Een welgelijkend Portrait voor f 5.-.’ Johannes Anspach (1751-1823) in 1801 en 1811 in Zwolle Jeanine Otten	52
Het Zwolse carillon 70 jaar Leon van der Eijk	60
Literatuur	66
Boekbespreking	67
Mededelingen	69
Auteurs	70

Omslag: Op 10 april 1931 vond de officiële overdracht van het carillon aan het gemeentebestuur plaats. (Gemeentearchief Zwolle).

Gerhardus en Joan Willem Meijer*

Lydie van Dijk

*De Watermolen in 1847
geschilderd door
Gerhardus Meijer
(foto: Stedelijk Museum
Zwolle).*

In de periode dat de schilders en tekenaars Gerhardus Meijer en zijn zoon Joan Willem in Zwolle leefden, hebben zij de stad zien veranderen. Het stadse leven speelde zich aanvankelijk binnen de zeventiende-eeuwse wallen af. Buiten die grachten bevonden zich slechts scheepswerven, molens en blekerijen. In de loop van de negentiende eeuw trad de stad buiten deze verdedigingswerken als gevolg van de komst van de spoorwegen en

de industrie, en door de bevolkingstoename. Het aanzicht van Zwolle veranderde in de eerste helft van de negentiende eeuw. Dit was deels het gevolg van het verlies van de militaire functie van de stad. De vestingwerken deden geen dienst meer. Op de bolwerken werden wandelplantsoenen aangelegd en ze werden gedeeltelijk bebouwd. De stadspoorten werden afgebroken op één na: de nog steeds bestaande Sassenpoort.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werden grote villa's langs de stadsgracht, de huidige Burgemeester van Royensingel, gebouwd. In de jaren zestig kwamen de spoorverbindingen met Utrecht, Kampen en Deventer tot stand. Rond de eeuwwisseling verrezen in Assendorp, de wijk tussen de stad en het spoor, vele huizenblokken. De wijk tussen Stationsweg en Willemsvaart zou pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw gebouwd worden. In diezelfde periode werd ook een deel van het landelijke gebied ten noordoosten van de stad, Dieze, bebouwd.

Het is opvallend dat de bedrijvigheid die deze veranderingen met zich meebracht, niet is terug te vinden in het werk van vader en zoon Meijer. Zowel hun landschappen als de stadsgezichten laten een rustig en overzichtelijk beeld van stad en platteland zien.

Tot de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle behoren schilderijen, een groot aantal tekeningen en twee schetsboeken van de kunstenaars. Deze schetsboeken zijn samen met twee portretten in 1958 via een nazaat in de collectie van het museum terecht gekomen. De overige schilderijen en tekeningen zijn merendeels in tweede helft van de jaren tachtig van de negentiende eeuw door J.W. Meijer aan het toenmalige Geschiedkundig Overijsselsch Museum verkocht.

Omdat de schilderijen die bekend waren op klein formaat geschilderd zijn, rees het vermoeden

dat zich in Zwolse huiskamers nog wel eens wat werk van beide kunstenaars zou kunnen bevinden. Ruim een half jaar voor het begin van de expositie plaatste het museum een oproep in de Zwolse Courant in de hoop onbekende schilderijen die zich in particuliere collecties bevinden, te achterhalen. Dit leverde zo'n vijftien werken op. Evenals de collectie die zich in het museum bevindt, zijn ook de meeste van deze werken direct van Joan Willem Meijer gekocht en zij zijn door vererving in bezit van de huidige eigenaren gekomen.

Eén van de schilderijen die op de tentoonstelling te zien was, één van de twee gezichten op de Nieuwehavenbrug met de Peperbus op de achtergrond, is door de eigenaar in 1999 ter veiling aangeboden bij het Venduehuis in Zwolle. Dit schilderij, gesigneerd J.W. Meijer 1889, is door het museum aangekocht.

Gerhardus Meijer

Gerhardus Meijer werd geboren op 18 maart 1816 in Ambt Hardenberg als zoon van Berend Meijer en Jennigjen Vedelaar. Het gezin verhuisde naar Zwolle waar Gerhardus op 29 september 1836 in het huwelijk trad met de tien jaar oudere Janna List. Zij was geboren in Neuenhaus, gelegen ten noordoosten van Nordhorn, en woonde sinds 1830 in Zwolle. Janna was weduwe van Jan Smit en ten tijde van haar huwelijk met Gerhardus werkzaam als dienstmeid. Het beroep van Gerhardus wordt in de trouwakte niet verder gespecificeerd dan 'geemploijeerde der Stedelijke Secretarie.' Vader Berend, een van de vier getuigen, is dan 42 jaar oud en 'suppoost' van beroep. Of dit ook een functie bij de gemeente was, is niet bekend. Ouders en grootouders van Janna List waren al overleden. De andere drie getuigen zijn Hendrikus Josephus Kattenbelt, 38 jaar, kantoorbediende, Johannes Bouwhuis, 42 jaar, vuurstoker, en Willem Bruins, 30 jaar oud en timmerman van beroep.

Gerhardus en Janna kregen vier kinderen: Berend Jan Herman, geboren op 13 maart 1837, Joan Willem, geboren op 21 februari 1840, Gerherdina Johanna, geboren in september 1843 en Jan Harmen, geboren in oktober 1847.

In 1850 woonde het gezin Meijer in de Praubstraat. Dit pand bevond zich op de linker helft van

het perceel waar nu nummer 5 staat. Het was eigendom van de gemeente. Als beroep van de bewoner wordt dan 'bode' vermeld.

Uit adresboeken van de gemeente Zwolle, die zich op het gemeentearchief bevinden, blijkt dat Gerhardus enige malen is verhuisd. Ook zijn beroep wordt in deze boeken duidelijker omschreven: gemeentebode. Uit het jaarverslag van de gemeente Zwolle over 1866 komt naar voren dat de 1ste bode een goed salaris had: f 600,- per jaar. Dit is gelijk aan het jaarsalaris van de opzichter der gemeentewerken en twee maal zo veel als dat van de assistent-bode.

In 1867 woonde Gerhardus Meijer op een perceel in de Hoogstraat, nummer K 501 II, vertaald naar de huidige straatnamen en nummers is dat Kleine Baan 17.

Zijn werkgever was niet erg tevreden over hem. Dit blijkt uit de correspondentie van Burgemeesters en Wethouders. Op 20 juli 1872 besloten deze: '... in aanmerking nemende dat de gemeentebode G. Meijer zich herhaaldelijk aan pligtverzuim schuldig maakt, door niet steeds op den tijd bij de instructie van den 15 november 1852 bepaalde aanwezig te zijn, maar eigendunkelijk zich van het gemeentehuis te verwijderen, hebben goedgevonden den genoemde bode G. Meijer behalve het ongenoegen deze vergadering daarvan te kennen te geven te dier zake te straffen met inhouding ener week bezoldiging en met ernstige waarschuwing dat bij het minste pligtsverzuim zwaarder zal bestraft worden.' De hier geuite dreiging heeft niet geholpen. Op 8 februari 1873 namen B&W het besluit Meijer een maand te schorsen met inhouding van zijn salaris wegens het feit dat hij zich 'herhaaldelijk aan achteloosheid en pligtsverzuim schuldig maakt...'. Ook deze maatregel had geen effect; integendeel. Op 30 april van datzelfde jaar werd besloten Gerhardus Meijer te ontslaan, omdat hij 'zich aanhoudend aan misbruik van sterken drank en pligtverzuim schuldig maakt.'

Meijer was toen niet alleen zijn baan kwijt, ook zijn vrouw had hij enige maanden daarvoor verloren. Speculerend zou men kunnen denken dat hij door ziekte en het overlijden van zijn vrouw af en toe zijn werk verzuimde. Hij vertrok in 1874 naar Amsterdam, maar keerde na niet al te lange tijd

*De weg naar Kampen
geschilderd door Joan
Willem Meijer, 1862
(foto: Stedelijk Museum
Zwolle).*

terug. Hij overleed op 26 februari 1875 op 58-jarige leeftijd in een huis aan de Friesche Wal in Zwolle. Hij liet geen bezittingen na.

Wat Gerhardus Meijer wel heeft nagelaten zijn enkele schilderijen en vele tekeningen. Dit zijn vooral landschappen uit de omgeving van Zwolle en enkele stadsgezichten. Deze landschappen zoals De Watermolen uit 1847 volgen de romantische uitbeelding van het landschap zoals dit eind achttiende en begin negentiende eeuw al door Derk Jan van der Laan en Willem Gerrit van Ulsen, beiden schilders in Zwolle, werd vastgelegd. Meijer kreeg les van Adrianus Serné, een uit Haarlem afkomstige schilder die in 1830 naar Zwolle kwam. Serné werd aangesteld als stadstekenmeester na het overlijden van Willem Gerrit van Ulsen. Van Serné bevinden zich drie schilderijen in de collectie van het museum: twee landschappen en een gezicht op de Grote Markt in Zwolle.

Op een blad uit een van de genoemde schetsboeken heeft hij een portret van zijn leermeester getekend. Hieruit blijkt dat hij toen niet erg bedreven was in het weergeven van personen.

Een aantal tekeningen leveren wat de toeschrijving betreft problemen op: ze zijn zowel door Gerhardus als door Joan Willem gesigneerd.

Joan Willem Meijer

Joan Willem werd op 21 februari 1840 geboren als tweede zoon van Gerhardus Meijer en Janna List. Joan Willem maakte, waarschijnlijk voor zijn opleiding, nogal wat omzwervingen door het land. Op 20 april 1858 vertrok hij naar Haarlem; onbekend is hoelang hij daar verbleef. Op 9 februari 1861 verliet hij Zwolle weer, nu voor Rotterdam. Zes jaar later stond hij ingeschreven als wonend bij zijn ouders aan de Kleine Baan. In 1869 keerde hij terug uit Genemuiden om zich in Zwolle te vestigen als hoofd van een schildersbedrijf.

Op 20 november 1873 trad hij in het huwelijk: 'Joan Willem Meijer, oud 33 jaren, geboren en wonende te Zwolle, schilder, meerderjarige zoon van Gerhardus Meijer, zonder beroep (Gerhardus was toen al als bode ontslagen), wonende te Zwolle, en Antje Petronella Eskes, geboren en wonende te Zwolle, oud 26 jaren, zonder beroep, meerderjarige dochter van Hendrikus Eskes en Gepkea Lutgerdina van Diepenbroek, beide overleden.' Als getuigen traden op Albertus Meijer, 56 jaar en wijnträger van beroep, oom van de bruidegom, Willem Onno Eskes, 31 jaar, boekbinder, broer van de bruid, Johannes Land, 41 jaar, koopman, en Alexander Houtman, 30 jaar, timmerman, allen wonende te Zwolle. Uit deze opsomming blijkt dat zijn vader, toch het meest naaste familielid, niet als getuige optrad.

Joan Willem heeft in de loop van zijn lange leven ook na zijn huwelijksluiting op veel plaatsen binnen en buiten de stad gewoond. In 1877 woonde hij in de Papendwarsstraat op nummer 10a, in 1891 aan de Schellerweg 50 en twee jaar later aan de Deventerstraat nummer 2. In de Zwolse adresboeken wordt in deze jaren als zijn beroep 'schilder' vermeld. Deze vermelding verandert een paar jaar later. Van 1901 tot 1924 noemde hij zich 'kunstschilder' en woonde hij aan de Ossenmarkt 9b. Dit is het pand De Atlas, waar de Sociaal Democratische Arbeiders Partij werd opgericht. In dit pand vonden vergaderingen van zeer verschillende verenigingen plaats, zoals van vakbonden, verenigingen voor algemeen kiesrecht en het Leger des Heils, ook werden er toneel- en variété-voorstellingen gehouden. Een tijd lang was de leeszaal van de Volksbond tegen Drankmisbruik hier gevestigd. Hier huurde

Joan Willem dus woonruimte. De zaal werd in 1920 verbouwd tot garage en kreeg zijn huidige aanzien.

Op hoge leeftijd verhuisde hij nog naar de Diezerstraat en nam zijn intrek boven een winkel op nummer 47a. In de winkel was een banketbakkerij gevestigd. Joan Willem overleed op 30 december 1928. Hij liet twee zonen en twee dochters na en een aantal kleinkinderen. Een van de zonen, G. Meijer, tekende ook, hetgeen blijkt uit een gesigioneerde tekening uit 1929.

Evenals zijn vader schilderde Joan Willem stadsgezichten en landschappen. Zijn tekeningen tonen vooral het landelijke gebied in de wijde omgeving van Zwolle. Enkele tekeningen in de genoemde schetsboeken heeft hij dubbel gesigioneerd, eenmaal in potlood en eenmaal met een bibberende hand in inkt. Dit laatste zou er op kunnen wijzen dat hij op hoge leeftijd nogmaals vast heeft willen leggen dat het om zijn werk ging.

Blijkbaar waren bepaalde stadsgezichten erg in trek. Op de tentoonstelling was te zien dat hij enkele onderwerpen meer dan een keer op doek heeft vastgelegd. Er bestaan twee bijna identieke schilderijen van de Singel (Burgemeester van Royensingel) met uitzicht op de Nieuwe Havenbrug en twee schilderijen van de Katerdijk met de Peperbus op de achtergrond. Het formaat van deze laatste schilderijen is niet gelijk.

Het museum bezit drie door hem geschilderde portretten: dat van een vrouw, traditioneel zijn moeder genoemd, van zijn vrouw en een zelfportret. Het zogenaamde portret van Janna List is gesigioneerd en gedateerd 1867. Zijn moeder was toen 61 jaar oud, terwijl de afgebeelde vrouw hooguit dertig is.

Hij schilderde en verkocht niet alleen zijn eigen werken, hij handelde ook in schilderijen van anderen. Dat blijkt uit de inventaris van het museum. In de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn een aantal zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse schilderijen aangekocht

van Joan Willem Meijer. Het gaat hier onder andere om het vroeger aan Gesina ter Borch en nu aan de zeventiende-eeuwse Utrechtse schilder Hendrik Bloemaert toegeschreven doek Simson en Delila, een jachtstilleven van Pieter van Noort, een stilleven van de negentiende-eeuwse Kamper schilder Hendrik Jan Hein, portretten van Constantijn Netscher, een bloemstuk van Carel Borchart Voet van omstreeks 1700 en twee landschappen van de leermeester van zijn vader, Adrianus Serné.

Vader en zoon Meijer hebben geen landelijke bekendheid gekregen met hun werk; dit behoorde niet tot de eigentijdse nieuwe kunststromingen. Toch is dit voor de Zwolse regio historisch en topografisch van belang. Zowel de tekeningen als de schilderijen laten beelden zien van niet meer bestaande plekken van de stad en de directe omgeving.

* Dit artikel is een bewerking van het informatieblad dat door het Stedelijk Museum Zwolle is uitgegeven bij de tentoonstelling over deze twee schilders. De tentoonstelling vond plaats van 2 mei tot en met 15 juni 1998.

De Katerdijk in 1890 geschilderd door Joan Willem Meijer (foto: Stedelijk Museum Zwolle).

Herinneringen (4)

J.A.M. Meliesie-
Appelhof

Feestdagen

Feest- en gedenkdagen werden bij ons thuis uitgebreid gevierd. Ik keek altijd uit naar alle verjaardagen en verheugde me niet alleen op mijn eigen geboortedag (al was dat natuurlijk het hoogtepunt). 'Nog twee of drie nachtjes slapen', antwoordde mijn moeder altijd geduldig op mijn herhaaldelijk gestelde vraag hoe lang het nog duurde voordat ik jarig was. In die tijd leek me dat een eeuwigheid. 'Hoe ouder je wordt, hoe sneller de tijd voorbij gaat' werd mij vaak voorgehouden. Nu besef ik hoe waar dat is!

Ook de verjaardagen van mijn ouders waren een groot feest. Sinds ik zelf getrouwd ben, begrijp ik dat het voor mijn moeder geen onverdeeld genoeg was. Als ik 's morgens uit school kwam zat de kamer al vol mensen: ooms en tantes, die helemaal uit Enschede, Deventer en Den Helder

waren gekomen om hun felicitaties over te brengen. En ze bleven allemaal eten! Mijn moeder liep met een rood hoofd rond om het iedereen naar de zin te maken. Ook 's middags was er bezoek en 's avonds zat de hele kamer vol. De mannen zaten aan de ene kant en de vrouwen aan de andere. Later op de avond kon je de overzijde van de kamer nauwelijks zien, want dan hing er een dikke blauwe rookwolk.

In de keuken stond een grote houten doos met gebakjes. Mijn zus en ik zochten er altijd eentje uit voordat ze op een schaal werden gelegd. Ik nam steeds een roomhoorn met van die gele pudding er in. Als de drankjes werden ingeschonken - er werd bij ons thuis vrijwel nooit alcohol gedronken, behalve op verjaardagen - lag ik al in bed. Op zo'n feestdag ging ik met veel tegenzin. Als mijn moeder mij veelbetekenend aankeek en met een subtiel hoofdgebaar naar boven wees, keek ik steevast een andere kant op. Maar dat lukte niet lang, dus ging ik met frisse tegenzin, nadat ik alle mense- en mevrouwen keurig een handje had gegeven.

Met pasen kregen we een haantje op een stokje en een net, gevuld met mandarijntjes en noten. Die netjes had mijn moeder zelf gehaakt van rode, witte en blauwe katoen. Ook van mijn oma kregen we vroeger een net.

Maar het prettigste feest vond - en vind - ik het kerstfeest. Wij hadden niet elk jaar een kerstboom, maar ik herinner mij dat we bomen met echte kaarsjes hadden; die kaarsjes stonden in ijzeren houdertjes. Ze brandden maar korte tijd, omdat er altijd een volwassene in de kamer moest blijven, met het oog op brand. De elektrische lichtjes van tegenwoordig zijn wel praktischer, maar de echte kaarsjes veel romantischer.

Ook de grote kerstboom in de gymnastiekzaal van de Koningin Emmaschool aan de Roemer

Kinderen uit de buurt op het Koningsplein: ranja met een rietje. Waarschijnlijk is deze foto gemaakt tijdens een verjaardagsfeestje (particuliere collectie).

Visscherstraat, waar altijd het kerstfeest van de zondagsschool werd gevierd, had echte kaarsen. Er stonden een spons aan een lange stok en een emmer met zand naast. Als een dennentak begon te knetteren werd het vlammetje onmiddellijk gedoofd. Het kerstfeest van zondagsschool was in mijn jeugd jaren een prettig evenement. Het kerstverhaal vond ik altijd weer even prachtig. Ik stelde mij alles geïllustreerd voor. In mijn gedachten speelde de geboorte van Jezus zich af op bekende plaatsen in de omgeving. De stal stond bij een boerderij aan de Bonepadsweg (ik geloof, dat het weggetje naar de Kindertjesweilanden zo heette) en de herdertjes lagen bij nachte in de Kindertjesweilanden, aan de rand van Herfte.

In de kerstverhalen die op de zondagsschool verteld werden, sneeuwde het altijd. Ook gingen ze altijd over arme of zieke mensen. Gelukkig liepen ze altijd goed af. Na afloop kregen we een zak met lekkers mee en een boekje van W.G. van der Hulst. In die boekjes zaten streepjes tus-sen de letter-gre-pen. Ik vond ze prachtig en las ze in één adem uit.

Werken

Het leek wel of de mensen vroeger altijd aan het werk waren.

In veel kringen was het bijna onfatsoenlijk om als gezond mens overdag rustig te gaan zitten lezen. De handen moesten uit de mouwen worden gestoken. Ook mijn moeder was altijd bezig, hoewel ze een 'meisje voor de morgenuren' had. Ik heb er verscheidene zien komen en gaan. Het eerste werkje, dat ze 's ochtends moesten doen was aardappelen schillen. Dat deden ze in de keuken; alleen als het koud was mochten ze in de kamer zitten.

Eén meisje had het buskruit niet uitgevonden. Als ze in het halletje bij de voordeur bezig was en er belde iemand aan, dan klopte ze aan de kamerdeur om dat te melden. 'Nou, doe de deur dan open', kreeg ze dan te horen. Dat deed ze dan wel, maar als de bel weer ging, deed ze precies hetzelfde.

En er werd dikwijls gebeld, want alle leveranciers kwamen aan huis. De bakker en de melkboer kwamen elke dag. Eenmaal in de week kwam de

Gedurende de kersttijd prezen winkeliers hun waren in gepaste sfeer aan. In de Zwolse Courant van december 1936 bood Jamin kerstkranssen aan en allerlei chocolade kransjes.

visboer langs. De slager en de kruidenier kwamen eerst de bestelling opnemen en later kwamen ze de bestelde goederen bezorgen.

Maandag was wasdag. Dat was een hele gebeurtenis. De was werd in een grote ketel gekookt en op een wasbord schoongeschrobd. Daarna werd het goed vele malen gespoeld en door een wringer gehaald. Het wasgoed werd bij mooi weer in de tuin aan de waslijnen gehangen en als het regende op de zolder. Wij hadden een vrij grote zolder.

In het najaar moest er geweckt worden. Als ik op een septembermiddag uit school kwam zag ik al tot mijn afgrijzen dat het weer zover was. Want dan moesten er boontjes worden afgehaald en niet zo'n klein beetje. Als de potten vol groenten in de kelder stonden, moesten ze regelmatig worden gecontroleerd, want als er eentje was losgegaan moest de inhoud onmiddellijk worden opgegeten.

's Middag had mijn moeder de naaimachine op tafel staan. Een handnaaimachine van het merk

*Ook in de Zwolsche
Courant werden huis-
vrouwen geattendeerd
op de schoonmaaktijd;
maart 1936.*

Singer. Ik mocht wel eens aan het wiel draaien als het geen kwaad kon. Mijn moeder maakte alle kleren zelf, ook mantels en lange broeken. Ik had een gruwelijke hekel aan passen. Dan moest ik boven op de tafel staan en mijn moeder liep dan om mij heen met een mond vol spelden om de zoom op lengte te brengen. Het was altijd weer dezelfde discussie. Mijn moeder vond, dat de zoom 'op de knie' moest vallen en ik wilde hem altijd boven de knie. Na verloop van tijd kreeg ik toch mijn zin, want als ik groeide, kwam de rok vanzelf op de

gewenste lengte. Ik werd altijd draaierig van dat passen en ronddraaien boen op de tafel, omdat ik hoogtevrees heb. Op medelijden hoefde ik echter niet te rekenen. 'Dan kijk je maar niet naar beneden', was het advies.

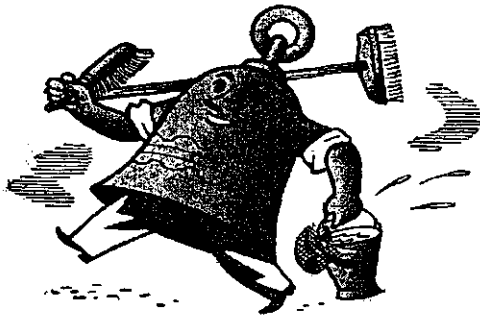
Ik wilde graag eens gekochte kleren hebben, maar dat was er niet bij. Mijn moeder kon goed naaien en ze volgde de mode op de voet. Bovendien had ik wel inspraak. Als kind was je vaak ondankbaar. In tegenstelling tot mijn vader was mijn moeder erg handig. Als er spijkers in de muur moesten worden geslagen of als een stekker gerepareerd moest worden, dan deed mijn moeder dat. Mijn vader wilde best weten dat hij twee linkerhanden had. Hij had genoeg gevoel voor humor om de opmerkingen van anderen over zijn onhandigheid naar waarde te schatten. Die linkerhanden heb ik van hem geërfd.

Poetsen

Vroeger waren de huisvrouwen altijd aan het schoonmaken. Zij poetsten, boenden, dweilden, schrobden en klopten dat het een lieve lust was. Ze hadden altijd een schort voor en vaak ook een doek om het hoofd. Eenmaal in de week werd de stoep geschrobd. Dat gebeurde ook in de portieken en voor de winkels in de binnenstad. Soms moest je je snel uit de voeten maken, voordat je een emmer water over je schoenen kreeg. Ik vond dat geschrob altijd onzin, omdat er toch heel gauw weer iemand met vuile voeten over zo'n schoon stoepje heen liep. Zo kon je wel aan de gang blijven.

Eenmaal in de week was het 'kamerdag'. Dan werden de stoelen achter elkaar in de gang gezet. Als klein kind ging ik dan treintje spelen. Het tapijt werd over een klofstok gehangen en duchtig geranseld. Het hele huis rook naar boenwas, want de stoelen werden gewreven totdat je je erin kon spiegelen. Ook het zeil werd flink gewreven. Je maakte bijna een doodsmak, wanneer je met het slaapkamerkleedje over het gladde vloeroppervlak gleed. Als ik vakantie had bleef ik meestal maar iets langer in bed liggen, want dan was er beneden niets aan. Het was koud en ongezellig. Toen ik groter werd moest ik de franje van het kleed kammen met een oud kammetje.

Let op De Klok ! 't Is schoonmaaktijd!

De Lentezon gaat schijnen! Dinsdag beginnen we. Stoelen op de kop, tafels aan de kant, alles van de muur. Schoonmaak! Alles moet glimmen en glanzen. Uw schoonmaakhulp staat al klaar! Dinsdagmorgen metéén naar de winkel, om Klokzeep en Klokpoeder te halen!

ZEEP-FABRIEK

„DE KLOK” REERDE

Klokzeep
En vraag dan niet om „zeep”. Maar vraag - KLOKZEEP! Daarmee werkt U veel prettiger en schoner! 't Schuimt zo royaal, ziet U en de stukken zijn zo kloek!

Klokpoeder
En sta er op, dat U Klokpoeder krijgt. Blauwe, grote bussen zijn dat 32 cent. Onthoud het goed: KLOK-POEDER! 't Gaat uitgensulug met zoveel schuim!

's Winters werd de haard 's morgens 'uitgehaald'. Dikwijls zaten er slakken in en dan wilde de haard niet goed branden. Ik zie mijn moeder nog, met een sjaal om de hals, naar buiten lopen met een volle asla. Als het glad was werd de as over de stoep gestrooid. Dan moest er later natuurlijk weer extra geschrobd worden!

Als ik ziek op de divan lag, lekker warm onder een plaid, vond ik het wel interessant om al dat gedoe aan te zien.

De jaarlijkse Grote Schoonmaak was een echte ramp. In het voorjaar werd het hele huis met bezen gekeerd. Als ik uit school kwam stond de hele boel op z'n kop. De vitrages lagen in het sop, de overgordijnen hingen over de waslijn en de kleden over de klofstok. Moeder liep met een rood hoofd en slordige haarpieken rond. De gebruikelijke thee, waarmee we na schooltijd werden ontvangen, kon er op zo'n dag niet af.

In het najaar werd die schoonmaak altijd dunnetjes overgedaan.

Het leek wel of sommige huisvrouwen er een wedstrijd van maakten wie het eerst 'de boel aan kant' had. De mannen hoefden niet te helpen. Die hadden de hele dag al hard gewerkt. Alleen als er mannenkracht aan te pas kwam of als er overgordijnen moesten worden opgehangen wilde vader de handen wel eens uit de mouwen steken.

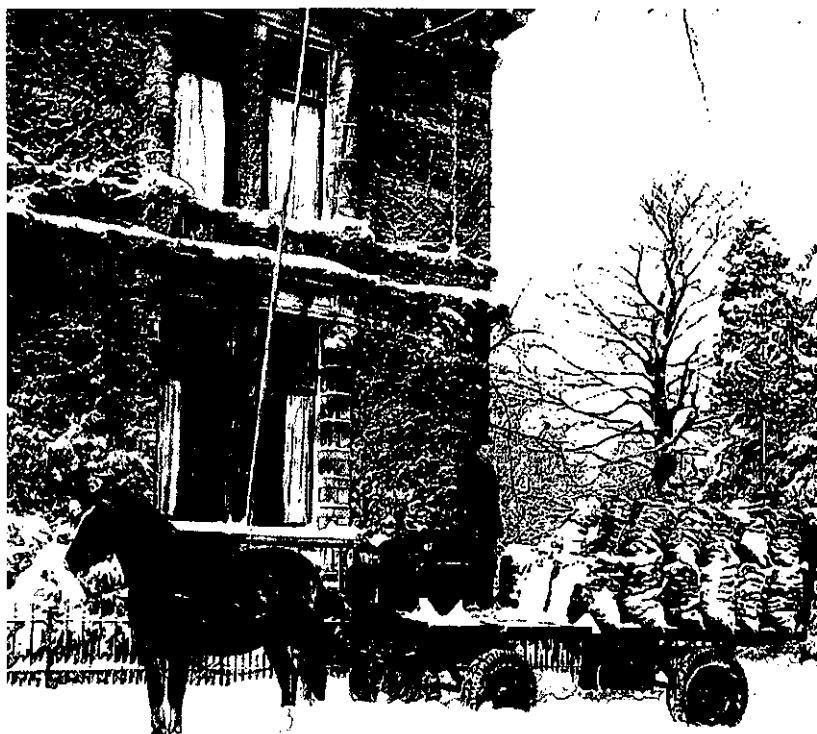
Netjes

Wat waren we vroeger netjes. Onze ouders voedden ons op tot keurige meisjes en jongens, die altijd met twee woorden spraken. We zeiden 'dag mevrouw' en 'dag meneer' en niet 'hallo', 'hoi' of 'doei'. Dat was wel eens ingewikkeld. Als ik een schoolvriendinnetje en haar ouders tegenkwam, liep ik liever een straatje om, omdat je anders moest zeggen: 'dag mevrouw, dag meneer, dag Mientje'. Dat was wel een beetje te veel van het goede.

Vieze woorden mocht je beslist niet zeggen. Je praatte over achterwerk of bibs. Schuttingwoorden, die nu openlijk worden uitgesproken, zag je

Keurig gekleed op de foto; 1930 voor de nieuwe IJsselbrug (particuliere collectie).

Kolen werden thuisbezorgd; hier aan de Burgemeester Van Roijen-singel (Gemeentearchief Zwolle).

Vishandelaar G. Schraa had een standplaats bij het Katerveer. De meeste vishandelaren gingen een keer per week met hun kar langs de huizen (Gemeentearchief Zwolle).

wel eens op een muur staan, maar daarvan bloosde je soms al. Veel woorden kende ik niet eens. Ik vergeet nooit, dat ik eens, zonder aanleiding, 'ouw'oe' zei. Mijn moeder reageerde geschokt. 'Wat zeg je nou?' Geen idee!!! Ik had het de jongens in de klas wel eens horen zeggen. Ik dacht dat het iets met oeroud of zo te maken had. Ik kende het woord hoer nog niet. Maar het scheen heel erg te zijn en ik heb het woord nooit meer in de mond genomen. Het heeft toen kennelijk wel indruk gemaakt, want ik heb dit onbeduidende voorval nooit vergeten. 'Rot' mocht je ook niet zeggen. Ik heb mijn ouders nooit een onvertogen woord horen uitspreken.

Je moest er ook altijd keurig netjes uitzien. Als ik eens iets nieuws aan had en vroeg hoe het stond, zei mijn moeder altijd: 'Keurig'. Dat vond ik vreselijk, want dat klonk zo tuttig. 'Wat moet ik dan zeggen?' vroeg ze. Nou: leuk of vlot. Als ik nieuwe schoenen aan had, dan hadden ze in de kortste keren kale neuzen. Hoe het kwam, weet ik niet. Waarschijnlijk schopte ik onderweg tegen stenen of slofte ik tijdens het wandelen. Ik hoor het nog zeggen: 'Voeten optillen'. Maar ik liep liever hard, dan dat saai gewandel.

Mijn ouders waren overigens wel modern. Ik

mocht wel eens in een - nette - lange broek naar school. Ook had ik een trainingspak, dat er precies zo uitzag als de joggingpakken van tegenwoordig. In de mode komt alles terug. Alleen de plus-fours, die de jongens droegen, heb ik nooit meer gezien. Als het korte-broeken-seizoen voorbij was, droegen de keurig geklede jongelingen deze 'drollenvangers'. Het waren pofbroeken die onder de knie met een boord en een knoopje waren vastgemaakt. Daaronder droegen ze, vaak geruite, kniekousen.

Meisjes van streng calvinistische of rooms-katholieke huize, mochten geen lange broek dragen. Alleen met een rok erover mocht het soms, maar dat was geen gezicht.

Voorlichting

Aan voorlichting werd in mijn tijd niet veel gedaan. Over veel dingen mocht niet worden gepraat. Zo nam mijn vader mij zelfs kwalijk, dat ik hem vroeg op welke partij hij stemde. Zoiets hoorde je niet te vragen. Dat hij C.H.U. stemde was blijkbaar een geheim.

Op seksueel gebied was ik zo groen als gras. Als kinderen raadden we er dikwijls naar, waar de kindertjes vandaan kwamen. In de ooievaar geloofden we al gauw niet meer. Zó stom waren we nu ook weer niet. Mijn nichtje had tenslotte de goede oplossing. 'Mijn moeder zegt, dat de kindjes van God komen'. Dat leek mij wel logisch. Maar zou zo'n baby dan ineens naast je in bed liggen? Het was allemaal erg mysterieus. Ik durfde het niet aan mijn moeder te vragen. Mijn vriendinnetjes wisten het ook niet. Het schijnt dat moeders het in die tijd erg moeilijk vonden om over deze zaken te spreken.

Toen ik in de puberteit kwam ben ik op school eens flauw gevallen. Ik schaamde me dood. Ik werd met een auto thuis gebracht. Mijn moeder stond met een verschrikt gezicht in de deuropening, toen ze een spierwitte dochter uit de auto zag stappen. Ik werd op de divan gelegd - wat waren die divans eigenlijk heerlijke meubelstukken - en de dokter werd geroepen. Ik weet nog als de dag van gisteren, dat hij mijn moeder vroeg: 'Heeft ze - moeilijk woord- al?' Op mijn moeder's antwoord, zei hij streng: 'Dan zou ik haar dat toch

maar gauw vertellen'. Dat moeilijke woord was vrijwel zeker 'menstruatie'. Mijn moeder vertelde daarna iets vaags, maar het hoe en waarom werd er niet bij gezegd.

Op school smoesden wij wel over 'het'.

Toen ik op een avond met mijn vader ging zwemmen in het Openluchtbad, ontdekte ik bij het uitkleden in het badhokje, dat de grote gebeurtenis had plaatsgevonden. Mijn vader zal wel verbaasd zijn geweest dat ik nooit in het bad verschenen ben, want ik ging in paniek naar huis. Het enige, wat mijn moeder zei was: 'Ben je een grote meid geworden?' Ik vond er niets aan om een 'grote meid' te zijn met al die narigheid van buikpijn en van die stomme gordeltjes en badstoffen verbanden. Die had ik wel eens aan de waslijn zien hangen, maar ik dacht toen nog dat het een vreemd soort washandjes waren.

Op school voelde ik mij wel stoer. 'Ik heb "het"', zei ik trots en ik was de heldin van het schoolplein, want ik was de eerste van de vriendinnetjes.

Vellen

Bij ons thuis aten we altijd a.v.g., ofwel aardappelen, groenten en vlees. Pasta's, pizza's of chinees eten werden nooit gemaakt. En buiten de deur eten was er al helemaal niet bij, want 'Je hebt het nergens zo goed als thuis'. Mijn moeder kon goed koken. Het vlees had meestal een randje vet dat ik er direct afsneed, omdat ik dat niet door mijn keel kon krijgen. Wij aten altijd iets na: griesmeel met bessensap, griesmeelpap met rozijnen, havermout of karnemelkseppap met stroop. Mijn vader maakte voor mij altijd een tekening van stroop op mijn bord of hij schreef mijn naam. Dat vond ik prachtig. 's Zondags was er pudding: chocoladepudding met vanillesaus of vanillepudding. Die werd op zaterdag gemaakt en in de kelder op de grond gezet. Alle desserts werden zelf klaargemaakt en kwamen niet uit een fles of kuipje. Tijdens het afkoelen kwam een dik vel op de pudding. Vellen vond (en vind) ik vreselijk. Ik zat regelmatig in de warme chocolademelk te roeren om te voorkomen dat er een vel op kwam. Ik kon geen vel zien! Daar werd ik vaak mee gepest. 'Kijk eens', zeiden mijn huisgenoten dan en dan legden ze zo'n

afzichtelijk vel over de rand van hun kopje of beker.

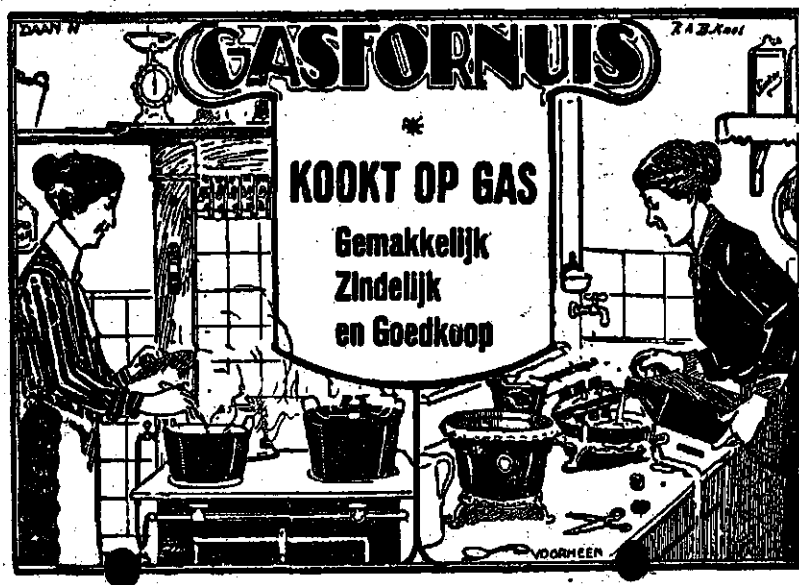
De ongekookte melk werd bij de melkboer gekocht in een melkkan en op het gasfornuis gekookt. Je moest er wel bij blijven staan, want voor je het wist was het overgekookt. Van de vellen, die op de gekookte melk kwamen maakte mijn moeder soms 'slagroom'. Ik hoefde die slagroom niet.....

Er werd weinig koffie gedronken bij ons thuis. Als er koffie was, dan was dat koffie-extract, die voor een aantal keren tegelijk werd klaargemaakt. Daar werd kokende melk op gegoten. Met vellen!!

's Avonds dronken we thee. Bij het eerste kopje kregen we een koekje, meestal een bitterkoekje, en bij het tweede kopje een klein stukje chocolade van een reep, die bij de Gruyter werd gekocht.

Als kind was ik, volgens mijn ouders en de dokter, veel te mager. Als ik uit school kwam kreeg ik daarom een beker ovomaltine en twee biskwietjes met dik boter. We hadden nooit margarine op brood, maar altijd echte boter. Ook was er altijd beleg, maar er moest één boterham 'met tevredenheid' worden gegeten. Daar mocht alleen boter op worden gesmeerd. Aan de lijn doen, bestond in die tijd niet.

Koken in een moderne keuken: zo preees de gemeentelijke Gas Fabriek zichzelf aan in 1932 (Gemeentearchief Zwolle, collectie kwitanties).

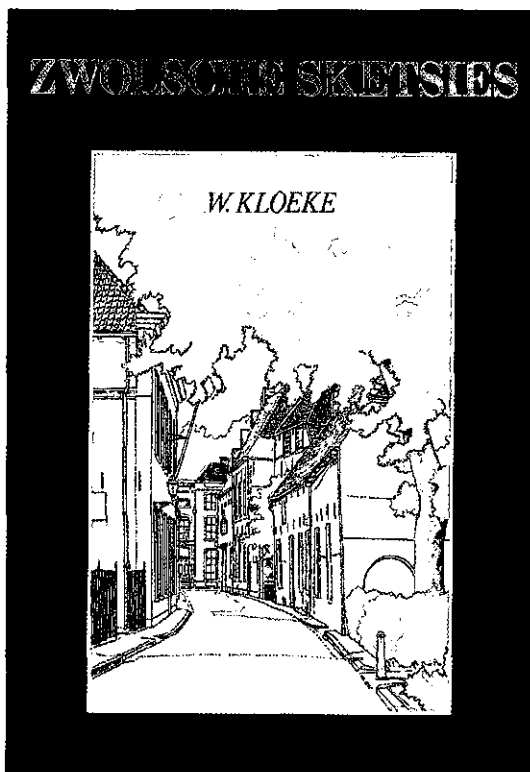
De Zwolsche sketsies van Willem Kloeke

Wil Cornelissen

Op een lange winteravond kun je soms naar de boekenkast lopen en er 'zô maar' een boekje uitpakken; een boekje over Zwolle. Als dat dan de Zwolsche sketsies zijn, dan zit je de eerste paar uur grinnikend en met rode oortjes te lezen. Het boekje is oorspronkelijk uitgegeven in 1930; de IJsselakademie heeft het in 1986 opnieuw uitgegeven.

Kloeke heeft het, zoals de titel aangeeft, helemaal in het Zwolse dialect geschreven. Maar wel, zo staat er bij, het Zwols zoals dat in de vorige eeuw in de binnenstad werd gesproken. Kloeke kon daar uit eigen ervaring uit putten, want hij is in 1852 in onze stad geboren. Hij overleed in 1934.

Omslag van het boek
Zwolsche sketsies door
Willem Kloeke.

Ik sloeg het hoofdstuk 'Skeldnaemen' op. Wat en wie werden er door Kloeke beschreven? Welke bijnamen hadden veel Zwollenaren? Ik pikte er een paar uit.

Er was in onze stad een meneer, en Kloeke zegt 'dette um now maer Kees zal numen', die door 't leven ging als Waeter-Kees. Waarom? Omdat hij geheelonthouder was, Kloeke zegt 'iie was, zoo aw' dät tégensweurdig nuumt van de Blauwe knoop', en die man zei dat hij op de sociëteit alleen maar water dronk. Misschien dronk hij ook wel koffie of thee, zegt de schrijver, maar sterke drank was taboe voor hem. Overigens betaalde hij voor zijn glaasje water wêl de prijs van een borrel, dus knieperigheid kende hij niet. Waeter-Kees gaf ook wel geld aan arme mensen.

D'r was ook de Polletoerpoppe, dat was een kastenmaker, die soms werd geroepen als een kast opnieuw moest worden gepolitoerd. De Polletoerpoppe wist ook alle 'niegjes uut de stad', 'ij was 'n lèvendeghe niejsspost diie van alles en nog wat wist, zien geld wasse dubbeld en dwärs weerd!'

Jôpik met de Konte liep in een broek die wel erg hoog in de bretels hing. Kloeke noemt overigens die bretels: 'ulpzeels.' Natuurlijk heette een man met een grote neus De Noeuzen en een advocaat met een grote onderlip werd De Lippe genoemd, dat is allemaal logisch. Maar waarom De Peppernôte zo heette, wordt niet duidelijk. Er wordt alleen verteld, dat hij 'n venindig kereltien' was. Venijnig dus.

Veel namen sloegen op lichaamsgebreken, zoals Mottege Kae en Kippege Sam.

Dat joden het bijvoegsel De Jeude kregen, was me bekend. Maar Kloeke zegt ook, 'dät d'Ummekeerde Jeude deur d'eele stad bekend was'. Dat was een afvallige jood. Hij was dus christen geworden, deze Ummegekeerde Jeude!

Ook moest je niet te vaak een stopwoordje

W. Kloeke, de auteur van Zwolsche sketsies; circa 1920 (foto: Zwolsche sketsies, Kampen 1986).

gebruiken. Zo werd de man die zijn verhalen vaak besloot met de uitdrukking 'Ma'k bärsten as 't niet woeur is' al gauw Ma'k Bärsten genoemd.

Tot slot een deel van dit kostelijke hoofdstuk geheel in het Zwols:

'Al wat ofweek van 't gewone, en doeurdeur d'andacht trok, wier beskimpt en beskolden. Zoo waren d'er driie breurs, eele braeve fesoeneleke mensen, maer mooi waeren ze now juist niit, d'iene ad 't eufd altied skiief nô rechts en d'ander iel zien eufd altied 'n bertien skiief nô links en de langste van de driie, dii altied in 't midden liep, ad 'n lange 'als en iel zien eufd zoo recht in d'eugte, dät 't net was off-e 'n wottel ad deur e-slokt. Diie driie konnen zich best redden (Kloeke verduide-

lijkt dit door te zeggen dat ze dus niet onbemiddeld waren), ze gavven ieder 't ziende, deeën gien mense kwôd, gongen op geregelde tieden kuieren, lêfden eel regelmôtig en waeren eelemôle mensen van de klokke; is 't dan wonder, dät ze bieje zoovölle verskil met andere mensen, met skeldnaemen wieren beklad? De linkse, diie wat zoer keek, was 't azienflessien, de rechtse, diie d'r wat vrendekeker uutzag, was 't öllieflessien, de langste, die in 't midden liep, was de stelle van 't öllie- en azienstellechien'.

Nu er in onze tijd weer meer belangstelling is voor de diverse Nederlandse dialecten, is het aardig om Kloeke's boekje nog eens ter hand te nemen.

‘Een welgelijkend Portrait voor f 5.-.-’ Johannes Anspach (1751-1823) in 1801 en 1811 in Zwolle

Jeanine Otten

In het Gemeentearchief Zwolle bevindt zich een paspoort voor de portretschilder Johannes Anspach, in februari 1811 verleend door de stad Rotterdam. Zeer opmerkelijk is dat het paspoort voorzien is van een zelfportret van de schilder ‘en profil’ in pen in bruine inkt.¹ De letterlijke tekst van het paspoort luidt:

‘De Maire der stad Rotterdam verklaard bij deze, op het getuigenis van bij denzelve bekende Ingezetenen dezer stad, dat indien Joh[anne]s Anspach (in het hiernevenstaande declaratoir vermeld) welke zich thans te Harderwijk bevind, binnen deze stad Rotterdam zich in persoon sisteerde tot opgave van zijn signalement en de onderteekening vandien, de Maire voorn[oemd] geen zwargheid zoude maken, om aan hem, op zijn verzoek, het noodige bewijs tot verkrijging van een Paspoort te doen uitgeven.

In kennisse der waarheid is het zegel dezer stad hierop gedrukt en deze door den Maire geteekent den 27 van Sprockelmaand 1811

A: van der Heim’.

Op bijgevoegde brief met zegel, recto geadresseerd staat te lezen:

‘Mijn Heer / Den Heer Joh. Jacob Anspach /
Woonende op de Booter-Sloot / Nr 448 te / Rotterdam

franco Amsterdam

[handschrift Johannes Anspach]

dass ich bin dein dich liebenter bruder

Joh anspach

alles in aller Eyle

[drie regels in het handschrift van Johannes Anspach doorgestreept]

Wij ondergen[oemden] Christiaan Bernard Duffeke en Johannes Jurrien van Fliegener wonende te Rotterdam verklaren dat wij zeer wel kennen de heer Joh[anne]s Anspach portraitschil-

der van beroep, en ook deszelfs schrift en naamteekening; en dat wij uit herinnering van hetzelfde in vergelijking met het bovenstaande en t omme- staande adres ons ter goeden trouwe overtuigd houden dat de naamteekening hierboven in de tweede regel staande, door niemand anders dan door hem zelve is geschreven.

In getuigenis der waarheid is deze bij ons onder- teekent te Rotterdam den 26 van sprockelm[aand] 1811

C.B. Duffeke

J.J. van Fliegener

[handschrift Joh. Jacob Anspach]

De alom bekende Portraiteur Joh. Anspach heeft zich zels dus beschreven:

“Ik ben klein van stature et wat gezet, rond van wezen, blaauw van Oogen, / de Neus wat gebogen, ben bruin van hairen en omtrent 60 Jaaren oud.”

Uit het hoogduitsche in het hollandsche overgezet door diens broeder

Rotterdam den 25 feb. 1811.

Joh. Jacob Anspach’

Johannes Anspach

Wie was deze destijds alom bekende portrettist en wie liet zich in Zwolle en omgeving door hem portretteren? Johannes Anspach, zoon van Johan Willem Anspach en Philippina Christina Schweikartin, werd geboren te Nieder Ingelheim (Duitsland) in 1751 en overleed te Rotterdam op 25 januari 1823. Hoewel hij Duitser van geboorte is, wordt hij gerekend tot de Nederlandse schilderschool. Vanaf 1791 was hij werkzaam in Nederland. In december 1792 kwam hij naar Rotterdam, waar hij zich op 8 januari 1793 liet opnemen in het schildersgilde. Hij was ongehuwd en woonde bij zijn broer Philip Adam Anspach. Een andere broer was Joh. Jacob Anspach. Deze woonde op de Botersloot 448 te Rotterdam en hij vertaalde

Johannes' beschrijving van zichzelf, behorend bij het hierboven geciteerde paspoort, in het Nederlands.

Johannes Anspach vervaardigde, ook op reizen door het land, zeer veel portretten in crayon en pastel. In zijn tijd was hij een zeer gezien portretschilder. In het omvangrijke portret-iconografisch apparaat van het Iconographisch Bureau te Den Haag (hierna IB) zijn meer dan 400 portretten van Anspach gedocumenteerd. Op een paar na zijn het alle borststukken 'en profil', in een ovaal met afmetingen van circa 10 x 14 cm. De houten (of hout met koper belegde) lijstjes waarin de pastels gestoken zijn, hebben veelal een dubbele rand met een parelrand aan de binnenste zijde; de vorm van de buitenste rand varieert.

Pastelkunst

Het tekenen met pastelkrijt staat van alle tekentechnieken het dichtst bij de schilderkunst. Men spreekt wel van pasteltekening bij het gebruik van afzonderlijke lijnen en van pastelschilderij als het eindresultaat bestaat uit gedoezelde en vloeiend in

elkaar over lopende kleuren. Anspach werkte in de laatstgenoemde manier. Halverwege de achttiende eeuw was de pastelkunst zeer populair geworden: pastelkunst is snelwerkend en goedkoper dan schilderen met olieverf. Hoewel pastelkrijt al in de zestiende eeuw bekend was vond een grote toepassing van de meerkleurige pastel pas plaats in de achttiende eeuw. Frankrijk was in die tijd toonaangevend, zowel op het gebied van de pastelkunst als van de pastelfabricage. In Nederland werd het pastel niet zo populair als in veel andere Europese landen. Verondersteld wordt dat dit te wijten is aan de Hollandse voorliefde voor degeelijkheid: pastels moeten altijd achter glas worden ingelijst en zijn erg kwetsbaar. In de eerste helft van de achttiende eeuw werd in Nederland het pastel toegepast door Cornelis Troost (Amsterdam 1697-1750 Amsterdam) in zijn portretten ten voeten uit en scènes uit kluchtspelen. Anspachs directe voorgangers in Nederland in de tweede helft achttiende eeuw zijn eveneens uit het buitenland afkomstige reizende pastellisten. De gerenommeerde Duitse schilder en portrettist Johann Friedrich August Tischbein (Maastricht 1750-1812 Heidelberg) werkte in periodes tussen 1782 en 1794 in Nederland. Na de restauratie van de Oranjes in 1787 kreeg hij in 1788 opdracht voor het maken van een reeks portretten van alle leden van het stadhouderlijk gezin. Hij voerde deze opdracht niet uit in olieverf maar maakte ovale pastelportretten die dienden als voorbeeld voor replica's in olieverf.² In 1794 verliet Tischbein om politieke redenen Amsterdam en vertrok naar Arolsen (Duitsland). In Frankrijk was Lodewijk XVI onthoofd en als overtuigd royalist was Tischbein bang voor een Franse invasie.

Omstreeks 1800 is de belangrijkste pastelportrettist in Nederland de Engelsman Charles Howard Hodges (Portsmouth 1764-1837 Amsterdam). Uitgeweken naar Holland in 1788 begon hij met kleine ovale olieverfportretjes en kleine of grotere rechthoekige pastels. Daarna vonden ovale pastels gretig aftrek, omstreeks 1800 gevolgd door levensgrote olieverfportretten. Hodges maakte talrijke portretten in de omgeving van Amsterdam en Den Haag.³ Hij portretteerde onder anderen Rutger Jan Schimmelpenninck

Zelfportret van Johannes Anspach (1751-1823) in pen in bruin, afm. 8 x 6 cm, in een paspoort uitgegeven door de Maire te Rotterdam, februari 1811 (Gemeentearchief Zwolle; Joos Lensink 1999).

Ockje Groeneveld
(1748-1813), echtgenote
van Rhijnvis Feith, door
Johannes Anspach,
gedateerd 18 november
1801. Afm. 14,5 x 11 cm.
(Particuliere collectie.
Foto: Iconographisch
Bureau, Den Haag).

(1761-1825), raadspensionaris van de Bataafse Republiek.⁴

Anspach wordt gerekend tot de pastelportrettisten van een wat minder garnituur dan Tischbein en Hodges. Twee eind achttiende-eeuwse kniestukken van een onbekende dame en heer laten zien dat hij geen meester was in het perspectief.⁵ Terecht heeft hij zich beperkt tot het tekenen van borststukken 'en profil'.

Een andere pastellist die in dezelfde tijd op identieke wijze profielportretten maakte was de uit Duitsland afkomstige rondreizende Wijnand Esser (Keulen 1779 - Amsterdam 1860). Wellicht werden Anspach en Esser voor hun profielen

geïnspireerd door het verschijnsel van de vanaf 1780 zo populair geworden silhouetportretjes. Het silhouet is een achttiende-eeuws bedenkfel, goedkoop te maken en te vermenigvuldigen. In Nederland waren veel Duitse silhouettisten werkzaam. Uit advertenties in kranten uit 1794 en 1797 blijkt hoe snel en goedkoop het maken was: in vijf minuten konden twee silhouetten tegen twaalf stuivers geleverd worden, of een silhouet tegen vijftien stuivers, met wit afgezet voor een gulden en vijf stuivers, in een medaillon voor twee gulden en tien stuivers, in een ring voor vijf gulden.⁶ Ook boekhandelaren en uitgevers zorgden voor de verspreiding van silhouetten van bijvoorbeeld predikanten. In de *Zwolsche Courant*, 27 januari 1802, 3 februari 1802, 10 februari 1802 en 24 februari 1802, liet de Zwolse boekhandelaar en uitgever Martinus Tijl weten dat in zijn boekwinkel

'thans [zijn] te bekomen de welgelykende SILHOUETTES van de Zwolsche Nederduitsche hervormde Leeraaren AITTON, SMIT, TINEKEN en YSENDYK, met Lyst en Glas voor 2 Gulden het stuk, en zonder Lyst en Glas a 1 Gulden. Als ook de Silhouette van wylen den Wel Eerw. Heer H. ADAMA⁷, voor dezelfde pryzen, als eerst gemelde.'

Door middel van advertenties in de plaatselijke kranten maakte Anspach bekend dat hij tijdelijk in een stad aanwezig was en dat men zich bij hem kon laten portretteren. Uit de advertenties blijkt dat hij kriskras door het land reisde. Zo adverteerde hij op 29 juni 1791 in de *'s-Gravenhaagsche Courant*: 'fijnschilder van Delft naar 's-Gravenhage gekomen.' Op 22 februari 1792 schreef hij in de *'s-Gravenhaagsche Courant*: 'konstschilder van zijn reizen uit Duitsland, weer naar 's-Gravenhage gekomen.' Er komen ook advertenties voor in de *Rotterdamsche Courant* in 1792, 1793, en 29 mei 1798. Anspach tekende niet alleen portretten maar verwerkt ook mensenhaar en onder meer 'hairpieren of coralen, tot hals- en oorcieraadjes.' In de advertenties noemt hij zich steeds 'pourtraiteur.'

Kramm, die in 1811 de kunstenaar zelf nog aan het werk heeft gezien, vermeldt: 'In veele aanzienlijke huizen vindt men soms een aantal van zijne werken, welke men dan ook voor zijne beste mag

houden, als hem ruimer beloond geweest zijnde, dan door de burgerklasse, voor wie hij zich óók dienstbereidvaardig betoonde. Ik herinner mij zeer goed, dat ik als jongeling, te Utrecht veel naar zijn kunstarbeid kwam zien; dit was in 1811, en dat ik in hem een vriendelijken, hupschen, vluggen en eenvoudigen kunstenaar aantrof, van wien ik eenige jaren later niets meer heb vernomen.⁷⁸

Bezoeken aan Zwolle

Ook in de *Zwolsche Courant* kan men advertenties van Johannes Anspach aantreffen. Allereerst werd gezocht naar advertenties in 1811, het jaar waarin Anspachs paspoort werd verleend. In de *Courant van het Departement der monden van den Yssel*, zoals de *Zwolsche Courant* tijdens Napoleon tijdelijk heette, van 30 augustus 1811 en 3 september 1811 liet Anspach weten: 'Aan Vrienden en Begunstigers der edele Pourtraiteerkunst in deze Stad Zwolle en elders wordt bekend gemaakt, dat de in deze konst zoo vergevorderde Pourtraiteur JOH. ANSPACH, waarvan hij reeds in het jaar 1801 alhier bewijzen er van heeft afgelegd, is aangekomen, en is te spreken of te ontbieden ten huize van W. WERNER, Mr. Timmerman in de Goudsteeg. het meest in gebruik zijnde Pourtrait, een Profil, is, met een schoone Lyst en Glas, f 7-:-, zonder Lyst, f 5-:-. Het meerdere kan bij hem gezien of vernomen worden, van al de geene die er maar eenig belang in zullen stellen. Het door de meerderheid niet gelykend bevonden Pourtrait blyft voor rekening van den Konstenaar.'

Tweeënhalve maand later vinden we op 19 november, 22 november en 26 november 1811 de volgende advertentie: 'De portraiteur JOH. ANSPACH, is van Meppel in deze Stad Zwolle weder gearriveerd, en is zoo al reeds bekend gemaakt is, te spreken of te ontbieden ten Huize van W. WERNER in de Goudsteeg No 10. Daar nu zijn verblijf, zonder bezigheden, kort van duur zal wezen, worden de Liefhebbers verzocht, zoo spoedig mogelijk bestelling te doen. De Prys is matig; die verkiest van Lijst en Glas er bij te geven, heeft een welgelijkend Portrait voor f 5-:-. Nog veertien dagen zal hij in deze Stad vertoeven.'

Uit de advertenties van augustus en september 1811 blijkt dat Anspach in 1801 ook al in Zwolle ver-

bleef. In de *Zwolsche Courant*, 31 oktober 1801 staat de volgende merkwaardige advertentie:

'De zo door zyn werk als ook door de Couranten op veele plaatzen zo zeer bekende PORTRAIT-SCHILDER en KONSTWERKER IN MENSCHEN HAIR, brengt de Liefhebbers der konst tot kennis, dat hy alhier te ZWOLLE is aangekomen. Die geene welke nu gebruik van zyn werk gelieft te maken, vooral van de PROFIL-PORTRAITJES, die door hem in het land zyn bekend gemaakt, voor de zo gematigde prijs van 6 guldens, met Lyst en Glas en voor het wel gelyken hy in staat, zo dat de geene die hem noch niet kennen, niet bevreest behoeven te weezen. Hy werkt

Rhijnvis Feith (1753-1824), door Johannes Anspach, gedateerd 15 november 1801. Afm. 14,5 x 11 cm. (Particuliere collectie. Foto: Iconographisch Bureau, Den Haag).

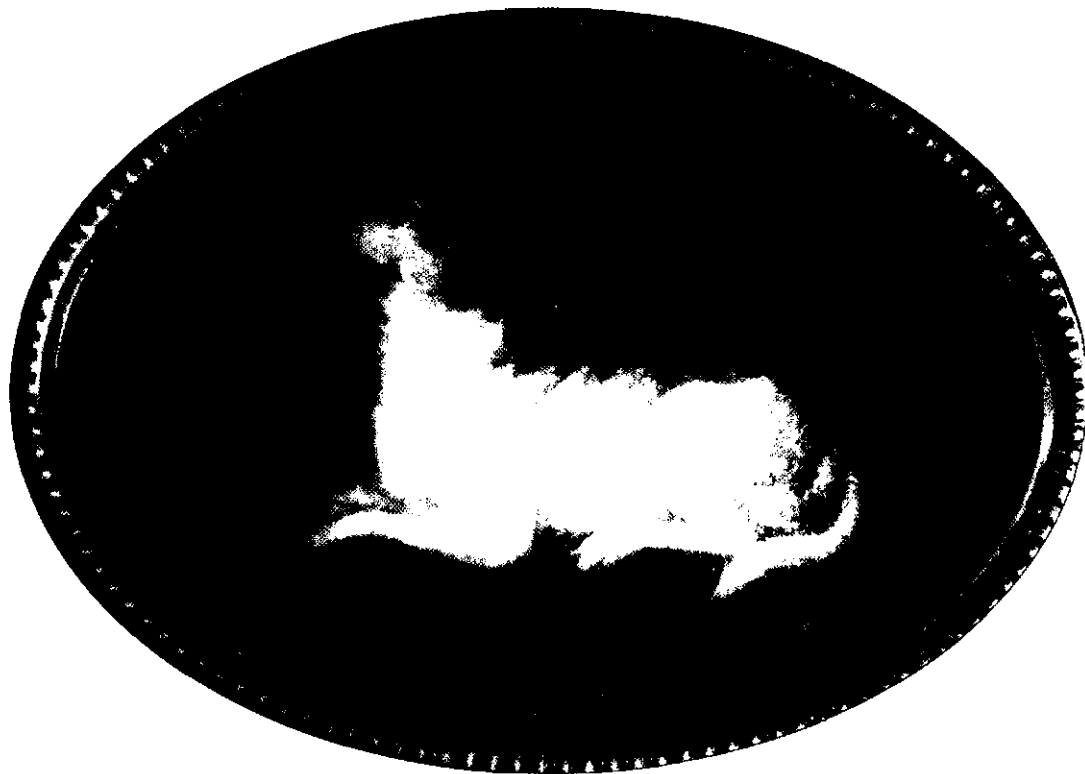

ook op eene byzondere manier in Menschen hair, zelfs Portraitten, daar de Hairen op het hoofd, in plaats van getekend, met levend Hair gepapt, en eene nieuwe manier van SILHOUETTEN, onder de naam van KONST-SILHOUETTEN. Iemand genegen zynde van het bovenstaande en noch meer te zien, en hem met deszelfs gunst willende vereeren, vervoegde zich ten huize van J.F. Henning, Banketbakker by de grote Kerkhof, liefst van 1 tot 3 uren.'

De advertentie is opmerkelijk om twee redenen: ten eerste verzuimt Anspach in de advertentie zijn naam te vermelden en ten tweede blijkt uit de advertentie dat hij mensenhaar verwerkt in portretten. Of er dergelijke portretten van zijn hand de tand des tijds hebben doorstaan is niet bekend. Als we verder de prijzen uit 1801 en 1811 met elkaar vergelijken zien we dat in tien jaar tijd Anspachs prijs voor een pastelportret met lijst en glas met een gulden gestegen is (6 gulden in oktober 1801 en 7 gulden in augustus-september 1811). Het vervaardigen van een pastelportret duurt aanzienlijk langer dan een silhouet en is daarom aanmerkelijk duurder.

Twee weken na de advertentie van oktober 1801 liet op 15 november de bekende Zwolse dichter Rhijnvis Feith (1753-1824) zich door Anspach portretteren. Zijn echtgenote Ockje Groeneveld (1748-1813 Boschwijk) werd drie dagen later door Anspach getekend. De portretjes hebben nogal geleden: in vergelijking met andere portretten door Anspach is het kwetsbare pastel vervaagd waardoor de geportretteerden wat diffuus overkomen. Waarschijnlijk eveneens in november 1801⁹ ontstonden nog twee ongedateerde portretten: van één van de dochters van Feith, Henriette Engelina (Zwolle 1777-1851 Kleef) en van haar echtgenoot Onno Zwier van Sandick (Den Haag 1759-1822 Den Haag).¹⁰ Kort daarna, begin 1802, maakte Anspach een pastel van het hondje van het echtpaar Feith-Groeneveld, dat luisterde naar de naam Lindor (1794-3 juli 1809).¹¹ Of ook het overige Zwolse patriciaat zich door Anspach liet portretteren is niet bekend. Van bekende Zwolse families zoals Van Haersolte, Van Fridagh, Van Isselmuiden, Sloet, Queijsen, Crans, Scriverius, Royer, Van der Gronden en Pruimers, om maar enkele te noemen, zijn geen portretten door

Hondje Lindor (1794-3 juli 1809) door Johannes Anspach, gedateerd 1802. Afm. 11 x 14,5 cm. (Particuliere collectie. Foto: Iconographisch Bureau, Den Haag).

Anspach bekend. Een onbekend gebleven portretje door Anspach uit 1804 was in het bezit van mr. Jan Isaac van Doorninck (1804-1889 Zwolle), advocaat en procureur te Deventer, sinds 1869 archivaris van Overijssel te Zwolle. Hij was in 1866 gehuwd met Alida Adolphine Anspach; misschien een ver familielid van de portrettist.¹²

Anspach was in de loop van de tijd regelmatig in Overijssel werkzaam. Enkele maanden nadat hij de familie Feith had getekend werkte Anspach in Deventer en Kampen. In de *Zwolsche Courant* van 6 maart 1802 en 10 maart 1802 liet Anspach weten dat hij in Deventer was aangekomen:

'DEVENTER. De POURTRAITSCHILDER EN KUNSTWERKER IN MENSCHEN-HAIR, JOH. ANSPACH, die meer dan vier maanden lang, met veel succes in ZWOLLE veel personen gepourtraitteert heeft, is thans alhier in Deventer aangekomen, maar daar hy belofte gedaan heeft, noch deezzen zoomer, op meer plaatsen te komen, kan hy zich niet langer dan omtrent 6 weken blijven ophouden. Die gene welke hem met zyne gunst gelieven te vereeren, om zich te laten pourtraitteren, gelieve zich hoe eerder hoe liever te voegen ten Huize van A. de VRIES, Horologiemaker aan den Brink, daar hy gelogeert is. Ook zyn by hem fraaye Lysten voor Silhouette te bekomen.'

Twee maanden later was Anspach in Kampen. Op 2 juni 1802 portretteerde hij Nicolaas Samuel Rambonnet (Kampen 1781-1870 Huis Vogelenzang, Hattermerbroek)¹³ als luitenant der Bataafse Ruiters. Vermoedelijk in opdracht van Nicolaas maakte Anspach elf jaar later, op 23 september 1813, als pendant een postuum portret van zijn overleden vader Frederik Louis Rambonnet (Kampen 1751-1811 Kampen).¹⁴ Anspachs signatuur aan de achterzijde van het portretje van Nicolaas Samuel Rambonnet is goed zichtbaar. Op een oud etiket aan de achterzijde van het portret van Frederik Louis Rambonnet staat: 'Johan Anspach 1813 9/23 gemaalt.'

In juni, juli en augustus 1802 portretteerde hij (vermoedelijk in de omgeving van Kampen) leden van de familie Van Ittersum: op 14 juni Anna Johanna Judith Sloet tot Plattenburg (1756-1816),¹⁵ weduwe van Frederik Alexander van Ittersum; op

Nicolaas Samuel Rambonnet (1781-1870) door Johannes Anspach, gedateerd 2 juni 1802. Afm. 13,5 x 11 cm. (Particuliere collectie. Foto: Iconographisch Bureau, Den Haag).

De achterzijde van het portret van Nicolaas Samuel Rambonnet, gesigneerd en gedateerd: 'Joh. Anspach / 1802 6/2 gemaalt.' (foto: Iconographisch Bureau, Den Haag).

19 juni zoon Lodewijk A. van Ittersum (1779-1812)¹⁶ als cadet in uniform; op 7 juli zoon Willem van Ittersum (1776-1854)¹⁷ eveneens in uniform met epauletten, en vermoedelijk terzelfder tijd diens echtgenote Geertruyd Agnes de Vos van Steenwijk (1776-1830).¹⁸ Een derde zoon liet zich op 5 augustus 1802 portretteren: Ernst Hendrik van Ittersum (1780-1848).¹⁹ Ietwat bevreemdend is het bijschrift bij dit laatste portret: 'in politiek 6/11 [11-6] den 18 juni van Zutphen den 5 Aug. in 't land gezeild'. De betekenis van deze woorden blijft bij gebrek aan biografische gegevens over Ernst Hendrik in het duister gehuld. Mogelijk kwam Ernst Hendrik, na

het sluiten van de Vrede van Amiens met Engeland op 2 juni 1802, vanaf 11 juni weer 'aan de bak.' Op zeker moment vertrok hij echter naar Oost-Indië, keerde in 1816 terug en huwde in 1825 met Johanna Philippina Wilhelmina van Westerholte tot Hackfort (1797-1859).²⁰

Tot slot lieten ook leden van de familie Bentinck zich in de periode 1802-1820 door Anspach portretteren. Op 6 februari 1802 liet Carolina Medioburgensis van Borssele (Den Haag 1758-1837 Zwolle),²¹ echtgenote van Berend Hendrick Bentinck tot Buckhorst, zich door Anspach ver-
eeuwigen. In dezelfde tijd ontstond ook het pendant van haar zoon Jan Hendrik Coninck Bentinck tot Buckhorst (Zutphen 1787-1839 Zwolle).²² Beide portretten moeten, gezien Anspach verblijf in Zwolle in de periode november 1801-maart 1802, in deze stad zijn ontstaan.

Mogelijk in augustus-september of november-december 1811, ten tijde van zijn advertenties in de *Courant van het Departement der monden van den Yssel*, vervaardigde Anspach in Zwolle twee ongedateerde portretten van een zoon en dochter van Berend Hendrick Bentinck tot Diepenheim en Bonne Elisabeth Juliana du Tetre. Het waren Derck Bentinck tot Diepenheim (Huis Schoonheten 1741-1813 Zwolle),²³ tot de omwenteling van 1795 o.a. drost van Salland, daarna lid van het departementaal bestuur van Overijssel en Landdrost, in die tijd wonend in de Diezerstraat te Zwolle, en zijn zuster Maria Wilhelmina Bentinck (1744-1812 Zwolle),²⁴ abdis van het Stift ter Hunnepe. De laatste twee portretten door Anspach van leden van de familie Bentinck zijn niet geïdentificeerd: op 1 augustus 1814 tekende Anspach een onbekende dame²⁵ en op 23 februari 1820 een onbekende heer.²⁶

Ernst Hendrik van Ittersum (1780-1848) door Johannes Anspach, gedateerd 5 augustus 1802. Afm. onbekend (Particuliere collectie. Foto: Iconographisch Bureau, Den Haag).

Noten:

1. Gemeentearchief Zwolle, AAZ01, inv.nr. 5353.
2. N. Dekking e.a. (samenst.), *Tischbein: een reizend portretist in Nederland* (Utrecht 1987), 19, 31.
3. 'Het pastel in Nederland', in: A. Staring, *Kunsthistorische verkenningen* (Den Haag 1948), 96.
4. Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. A4227.
5. Den Haag, Iconografisch Bureau (IB).
6. 'De silhouette in Nederland', in: Staring, *Kunsthistorische Verkenningen*, 120-131.
7. Hendrik Arnold Aitton (1753-1819) was gedurende 1785-1805 predikant te Zwolle. Marten Smit (1757-1833), stond van 1797-1833 in Zwolle. Wernerus Tieneken (1759-1829), stond 1798-1827 in Zwolle. Zie voor een in prent gebracht portret van Tieneken door H.W. Caspari, uitgegeven door J. v.L. Hulsebosch 1804; J.F. van Someren, *Beschrijvende catalogus van gegaveerde portretten van Nederlanders*, 3 dln. Amsterdam 1888-1891, nr. 5561. Arent van Ysendijk (1759-1818), was van 1800-1802 predikant te Zwolle. Zie voor een in prent gebracht portret van Van Ysendijk: Van Someren, *Catalogus van portretten*, nr. 6256. Henricus Adama (1729-1797) was van 1762-1797 predikant te Zwolle. Een getekend silhouet van Adama, omgeven door vanitas-attributen, met daaronder een 8-regelig vers door A. van Meden, weduwe Snel, bevindt zich in de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle, inv.nr. 53-1.
8. C. Kramm, *De Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van den vroegste tijd tot op onzen*, dl.1 (Amsterdam 1857), 19-20.
9. Op 10 juli 1801 vermeldt Rhijnvis Feith in een brief aan P. Pijpers dat zijn dochter Henriette Engelina en haar man Onno Zwier van Sandick waarschijnlijk in oktober 1801 in Zwolle zullen aankomen. J.C. Streng (ed.), 'Zo als men aan gemeenzaame vrienden gewoon is te schrijven': *de correspondentie van Rhijnvis Feith 1753-1824* (Epe 1994), 145.
10. Particuliere collectie, resp. IB 53189, zonder jaar en IB 53218, zonder jaar.
11. Collectie Familievereniging Feith, IB 58678, 1802. Afgebeeld in Gelderman, Hagedoorn, 63.
12. J. Anspach, 'De familie Anspach', in: *De Nederlandse Leeuw* 12 (1894) nr. 7, k. 103, k. 109.
13. Particuliere collectie, IB 13310.
14. Particuliere collectie, IB 13312.
15. Particuliere collectie, IB 36220.
16. Particuliere collectie, IB 36219.
17. Particuliere collectie, IB 36224.
18. Particuliere collectie, IB 36226.
19. Particuliere collectie, IB 36225.
20. Zwolle, Rijksarchief in Overijssel. Familiearchief Van Ittersum, inv.nr. 523, Genealogie van het Geslacht Van Ittersum (v. Spaen), fol 14.
21. Particuliere collectie, IB 74035.
22. Particuliere collectie, IB 74036.
23. Particuliere collectie, IB 74038 (afgebeeld in: A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle 1995), 178, abusievelijk als Berend Bentinck tot Diepenheim) en IB 74039.
24. Particuliere collectie, IB 74026.
25. Particuliere collectie, IB 74091.
26. Particuliere collectie, IB 74090.

Het Zwolse carillon 70 jaar

Leon van der Eijk

Twaalf jaar, nadat in 1815 het bovenste gedeelte van de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Zwolle door brand was verwoest, verscheen er een gedicht onder de titel 'De Zwolsche Toren Spreekt.' In dit gedicht wendt de toren zich, bij monde van boekhandelaar en uitgever Hendrik Assuerus Doijer (1791-1866) op smartelijke wijze tot de Zwolse bevolking met de beginregels:

*'Ik bid U, Zwolsche Burgerij!
Ai zie, en spiegel U aan mij,
En let wat al beziens hij geeft,
Die aan den weg getimmerd heeft:
Hoe 't vuur des hemels 't eerste treft,
Al wat zich hier te hoog verheft;.....'*

En verder:

*'Daar sta ik, van mijn spits beroofd,
Nu als een oude zot, wiens hoofd
Geen hoed, noch zelfs een slaapmuts dekt,
Schoon dat de hemel telkens lekt;.....'*

Nadat deze klaagzang zich nog enige tijd heeft voortgezet, wordt er op verwijtende toon herinnerd aan de vele goede diensten, die de toren de Zwolse bevolking bewezen heeft:

*'Ik die met statig-klokgebrom,
Oranje's vaders 't wellekorn,
Aan 't Katerveer reeds weten deed,
Eer dat hun trein de stad in reed;
Die steeds gedeeld heb in Uw vreugd,
En vrij al luider dan Uw jeugd,
Ook zonder aardig klokkenspel,
Weleer verkocht, dat evenwel
Mij innig spijt, wijl men aan 't geld
Zich blaauwe vingers heeft geteld;.....'*

In dit laatste citaat wordt gewag gemaakt van luidklokken en een klokkenspel die verkocht zouden zijn. Aan de opbrengst ervan zouden de Zwollenaars, al tellende, blauwe vingers hebben overgehouden.

Het verhaal over die luidklokken klopt, maar daarna wordt er een soort pastiche gemaakt van enkele historische feiten en een hardnekkige legende. Volgens die legende hebben de Zwollenaars hun bijnaam, 'Blauwvingers' te danken hebben aan het feit dat zij in het verleden ooit klokken aan Kampen verkochten. De Kampenaren betaalden met kleine munten, zodat er uren geteld moest worden voordat men kon zeggen dat het juiste bedrag binnen was. De waarheid is echter dat 'Blauwvinger' een negatieve kwalificatie was voor iemand die meeneed had gepleegd. De inwoners van Zwolle maakten zich collectief schuldig aan dit vergrijp toen zij op 8 juli 1521 hun landsheer, de bisschop van Utrecht, ondanks gezworen eden ontrouw werden. Zij stelden zich onder gezag van Karel van Egmond of Karel van Gelre, hertog van Gelderland, een stap die uiteindelijk geleid heeft tot de val van het Oversticht als zelfstandig gebied.

Het 'aardig klokkenspel' waar het gedicht verder melding van maakt, werd inderdaad 'weleer verkocht', maar het heeft nooit in de toren van de OLV-kerk gehangen.

Het betreft hier namelijk een beiaard in de toren van de Grote Kerk, die op enkele gietsels van Hendrick Wegewaert uit Kampen na, voornamelijk bestond uit klokken van Jan Burgerhuys en zijn zoon Evert uit Middelburg. De bronnen vermelden niet hoe groot het aantal klokken was; wel dat ze door vader en zoon Burgerhuys, waarschijnlijk tussen 1611 en 1615, gegoten werden in Zwolle, en dat ze bestemd waren voor de toren van de Grote- of Sint Michaëlskerk.

Op 7 juli 1669 liep dit carillon ernstige schade op, toen de toren werd getroffen door de bliksem en grotendeels afbrandde.¹ Enkele schilderijen van de zeventiende-eeuwse Zwolse schilder Jan Grasdorp laten zien dat er in de zwaar getroffen

toren nog een groot aantal, ogenschijnlijk gave klokken aanwezig waren.

Men aarzelde over een mogelijk herstel, maar tenslotte werden de resten van de toren neergehaald. De klokken en brokstukken daarvan werden in 1694 als klokspijs verkocht aan de Amsterdamse gieter Pieter Vermaten. Zwolle was een toren armer en een carillon kwijt, en hoewel er in 1708 nog naar middelen gezocht werd om een klokkenspel aan te schaffen, leek de behoefte daaraan toch niet erg groot.

Ook toen in 1828 de toren van de OLV-kerk hersteld was en zijn huidige vorm verkreeg, kwam het 'aardig klokkenspel' niet meer ter sprake. In zijn gedicht 'De Zwolsche Toren Bedankt' spreekt Hendrik Assuerus Doijer voornamelijk in figuurlijke zin over de klok:

*'Een taal die klinkt gelijk een klok,
Voor 't jeugdig volk en d'ouden stok,.....'*

En:

*'Gij wist, toen ik mijn klaagtoon zong,
Terstond wel waar de klepel hong,.....'*

De letterlijke betekenis komt pas aan de orde, wanneer hij zijn vreugde uit over de hoorbare en zichtbare tijdaanduiding:

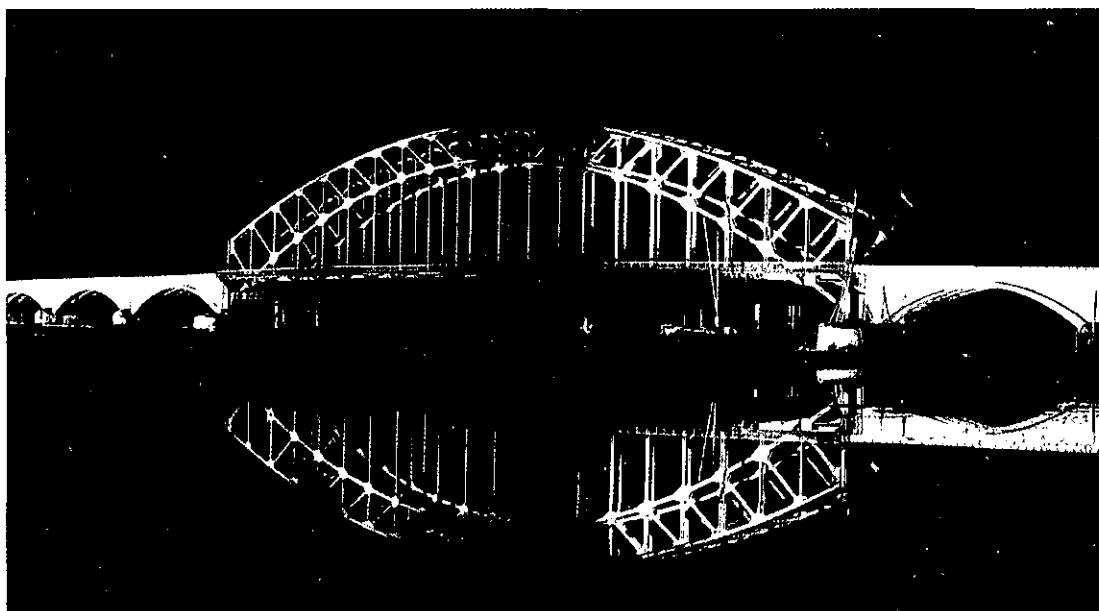
*'Zodat mijn klok nu hoorbaar slaat,
En weer mijn wijzer wijzen gaat;.....'*

Het zou, na 1828 ruim een eeuw duren voordat er iets meer te horen was dan de uurslag en enkele luidklokken.

De brug en het huidige carillon

Het is een prozaïsche gedachte dat Zwolle zijn carillon te danken heeft aan de wens dat er, naast de reeds bestaande spoorbrug, een brug voor het wegverkeer over de IJssel gebouwd zou worden. De plannen voor een vaste oeververbinding over de IJssel bestonden al voor 1905, maar in dat jaar werd een Commissie tot Overbrugging van de IJssel gevormd, die zich ten doel stelde om geld in te zamelen ten einde de plannen te realiseren. De bouw van de brug werd echter jaar na jaar uitgesteld, terwijl de plannen bleven en het kapitaal groeide. Pas in het midden van de jaren twintig werd aan de bouw van de brug begonnen.

Enkele jaren voordat de brug op 15 januari 1930 geopend werd, vroeg men zich af wat er gedaan moest worden met de rente op het kapitaal dat voor de bouw van de brug beschikbaar was. Er kwamen diverse voorstellen. Eén daarvan behelsde de aanschaf van een aantal luidklokken voor de Peperbus, die op de dag van de opening van de brug feestelijk over Zwolle zouden klinken. De 'Commissie tot Overbrugging van den IJssel nabij

Op 15 januari 1930 werd de nieuwe IJsselbrug feestelijk verlicht ter gelegenheid van de opening (Gemeentearchief Zwolle).

PROGRAMMA.

1. Marsch van Hartop
2. Prélude (koekoek) . . . Math. van den Gheijn
3. a. Gelukkig Vaderland . . . }
 b. Wilt heden nu treden . . . } . . . Valerius liederen
 c. Merck toch hoe sterck . . . }
4. Menuet en trio W. A. Mozart
5. a. Soldatenliedje H. Zagwijn
 b. Mijne Moedertaal L. F. Brandts-Buijs
 c. Liedje van den Smid . . . Fr. van Andelhof
 d. Twee voerlui J. J. Viotta
6. Sonate voor beiaard Ferd. Timmermans
7. a. Martientje }
 b. Liedje van den beiaardier . . . } E. Hullebroeck
 c. Hij die geen liedje zingen kan }
8. Postludium in g klein Jef Denijn

*Programma van het
avondconcert op 15
januari 1930, gespeeld
door F. Timmermans
uit Rotterdam (particu-
liere collectie).*

het Katerveer' wendde zich tot de Nederlandse Klokken- en Orgelraad (NKO) om advies. Deze raad stelde vervolgens een onderzoek in naar de aanwezige klokken in de Peperbus en concludeerde dat er twee klokken voldoende kwaliteit hadden om in het nieuwe gelui opgenomen te worden. Het ging om een klok van Geert van Wou uit 1484 en een klok van Claes Noorden en Jan Albert de Grave uit 1714. Omdat het de bedoeling was een zevengelui te formeren moesten er dus vijf nieuwe klokken gegoten worden.²

Kort voor de gemeenteraadsvergadering van 3 oktober 1927 werd aan burgemeester I.A. van Royen een brief overhandigd, ondertekend door de voorzitter van de Commissie tot Overbrugging. Hierin staat onder meer te lezen: 'Nu onze taak

ten einde loopt, hebben wij overwogen op welke wijze de ons resterende gelden het best zouden kunnen worden besteed in een algemeen Zwolsch belang. Deze overwegingen hebben ons geleid tot het besluit aan de gemeente aan te bieden: voor onze rekening in den grooten toren te doen aanbrengen vijf nieuwe klokken als mede de klokkestoel voor het ophangen van de klokken benevens de benodigde inrichting voor het electrisch luiden (...) Wordt ons geschenk door u aanvaard dan vertrouwen wij de werkzaamheden zoo te kunnen leiden, dat op den dag der openstelling voor het verkeer van de thans in aanbouw zijnde brug bij het Katerveer, de klokken voor het eerst kunnen worden geluid'. Deze aanbieding kwam zo onverwacht dat het College van Burgemeester en Wet-houders geen voorstel tot aanvaarding aan de gemeenteraad had kunnen doen. Toch klonk er die avond een spontaan applaus.³

De verrassingen waren daarmee nog niet van de baan, want bij nader inzien bleek de Brugcommissie over veel meer geld te beschikken dan nodig was voor de aanschaf van vijf luidklokken. En zo werd op 14 augustus 1928 per brief aan de gemeenteraad medegedeeld dat het mogelijk was gebleken om het aanbod van vijf luidklokken uit te breiden met 30 klokken. Zo zou een carillon van 37 klokken gevormd kunnen worden. Op de avond van 27 augustus 1928 werd dit voorstel, wederom met applaus door de Zwolse raad aanvaard.⁴

Engelse klokken

De opdracht tot het gieten van nieuwe klokken werd gegeven aan de Engelse klokkengieter John Taylor in Loughborough.⁵ Dit wekt wellicht enige verbazing, gezien de enorme traditie die Nederland sinds de zeventiende eeuw bezit op het gebied van de klokkengietkunst. Er is echter voor een carillon meer nodig dan het gieten van klokken, en dat is het stemmen. In de zeventiende eeuw beheersten de Nederlandse gieters, en met name de gebroeders Hemony, dit proces tot in details. In latere eeuwen was deze vakbekwaamheid echter verloren gegaan. Pas in de twintigste eeuw keerde de vaardigheid van het stemproces weer terug en de Engelse gieters liepen daarbij voorop, vandaar

de uitstekende keuze voor John Taylor.⁶

Van de twee reeds aanwezige klokken kreeg de grootste klok (van Claes Noorden en Jan Albert de Grave uit 1714) de functie van basisklok en moest daartoe bijgesteld worden. De klok van Geert van Wou uit 1484 onderging geen veranderingen. Aan deze twee klokken werden niet, zoals oorspronkelijk de bedoeling was, 35 maar 37 klokken toegevoegd. De nieuwe klokken werden in 1929 in de gieterij van John Taylor gegoten, en in hetzelfde jaar verscheept naar Nederland, op weg naar hun bestemming in de Peperbus te Zwolle.

De inrichting van het carillon in de metalen klokkenstoel werd verzorgd door de firma Addicks uit Amsterdam.⁷ Er werd besloten om vier carillonklokken tevens dienst te laten doen als luidklok en wel de oude klok uit 1714 (gestemd C1) en drie nieuwe klokken van John Taylor (gestemd F1, G1 en A1).⁸ De omvang van de beiaard werd bepaald op drieënhalf octaaf, maar bij de inge-

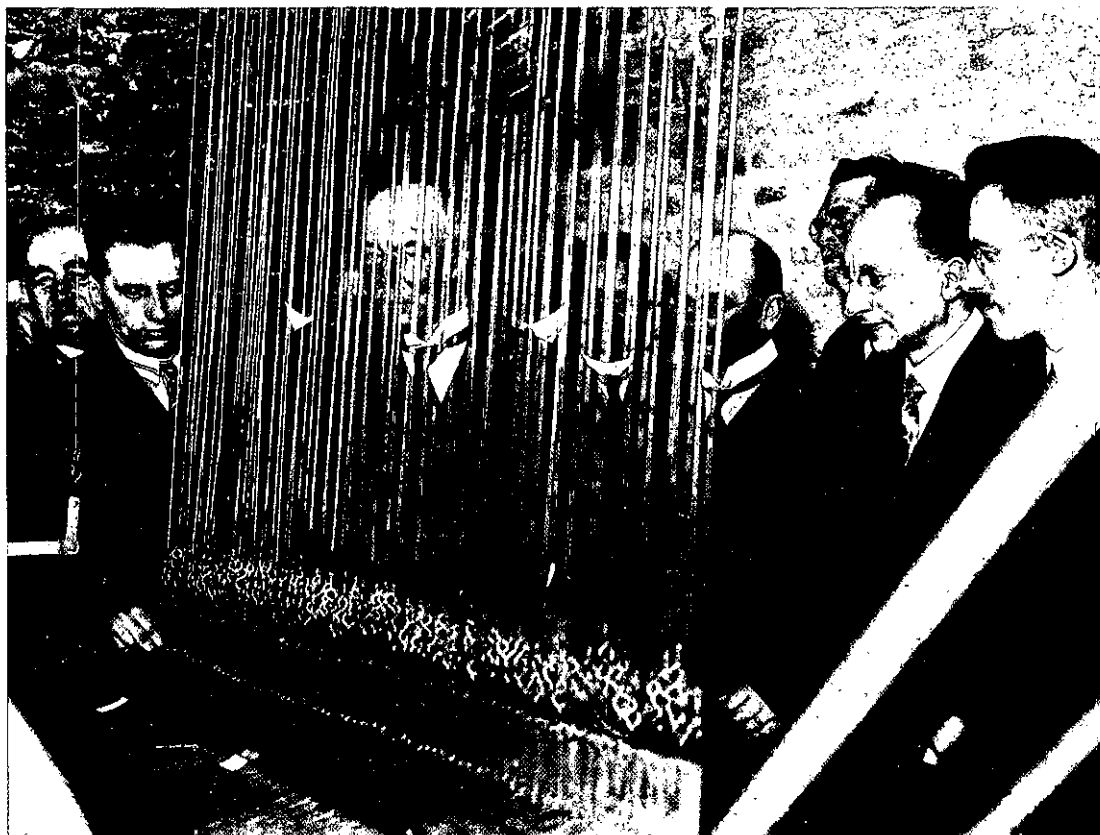
bruikname ontbraken nog drie belangrijke klokken. Hierin werd later voorzien door een anonieme gever die een klok aanbood en door 'Het Herdenkingscomité ter Gelegenheid van het Zevende Eeuwfeest' van Zwolle in 1930, dat de overige twee klokken schonk.⁹ Voordat het echter zover was, had het incomplete carillon al diverse malen over Zwolle geklonken; de eerste keer op woensdag 15 januari 1930.

De ingebruikname

Een van de luidklokken uit 1929 vermeldt:

'De commissie tot overbrugging van den IJssel nabij het Katerveer aan de gemeente Zwolle

Het klokkenspel, waarvan ik deel uitmaak, klonk voor het eerst over Zwolle op den dag der openstelling van de brug.'

Op 10 april 1931 vond de officiële overdracht van het carillon aan het gemeentebestuur plaats. De heer Addicks, constructeur van de automatische inrichting gaf aan de burgemeester en aan andere autoriteiten uitleg over de werking van de mechanische speeltrommel (Gemeentearchief Zwolle).

Hoezeer de brug en het carillon verbonden waren, blijkt nog eens ten overvloede uit de tekst op het kleinste Taylorklokje, die luidt:

*'Ook ik klink uit verheugenis
Dat d'IJsselbrug er eindelijk is'*

Men was ook werkelijk blij, zoals blijkt uit een artikel getiteld 'Aan den Vooravond', in een bijlage van de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van dinsdag 14 januari 1930, waarin met een gevoel van bijna opgewonden vreugde de opening van de IJsselbrug tegemoet gezien wordt. Het artikel eindigt als volgt: 'Van deze vreugde zal het carillon de vertolker zijn. Wanneer de brug geopend is, zullen de klokken hun stemmen verheffen en het zal zijn als een uiting van Zwolle's blijdschap over het volbrachte werk. Het is een goede gedachte geweest de schenking van het carillon te verbinden met de bouw van de brug en deze zingende stemmen het eerst te doen hooren op dezen dag. Moge daarmee een nieuwe tijd voor onze stad worden ingeluid.'

*De huidige beiaardier,
Leon van der Eijk,
bespeelt het carillon
(particuliere collectie).*

Ferdinand Timmermans, stadsbeiaardier van Rotterdam en Schiedam, was uitgenodigd om de eerste bespelingen te geven op 15 januari 1930, de dag van de opening van de nieuwe brug. De *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* schreef daarover: 'Vanmorgen omstreeks tien uur begonnen de groote klokken te klinken, geluid ter gelegenheid van de overdracht van het carillon aan 't stadsbestuur. Toen de deelnemers aan de plechtige overdracht het stadhuis verlieten, heeft het carillon zich laten horen en klonken het Wilhelmus, gevolgd door Wien Neerlandsch bloed, O schitterende kleuren en andere volksliederen over de stad. Het eerste officiële beiaardconcert werd 's middags van één tot twee uur gehouden, na de opening van de brug. De krant schreef hier lovend over, hoewel de recensent zich had geërgerd aan het 'geweldige lawaai, gemaakt door pratende menschen en spelende kinderen (...) Het publiek moet toch begrijpen dat juist voor een carillonbespeling groote rust en stilte noodzakelijk zijn en het is dan ook te hopen, dat daar in den vervolge rekening mee gehouden worde.'

Nog dezelfde avond gaf Ferdinand Timmermans een extra concert. Hierover berichtte de krant de volgende dag: 'Wie gisterenavond tusschen 8 en 9 uur van het Katerveer in de stad kwam, verbaasde zich er over, dat er nog menschen in Zwolle achtergebleven waren. En toch was het zoo. Op de Groote Markt, het Groote Kerkplein, de Melkmarkt, het Klein Weezenland, de Beestenmarkt en de Ossenmarkt stonden honderden te luisteren naar den klokkenzang, die de Rotterdamse stadsbeiaardier, de heer F. Timmermans, uit de hooge, donkere Peperbus over de stad zond. Verder nog bij de Sassenpoortbrug, op 't Kerkbrugje, zelfs op de Brink stonden kleinere clubjes, en zelfs achter in de Wipstrikkerallee stond nog een eenzame mijneraar, luisterend in de avondstilte naar de verre klanken van den zingenden toren. Van menige huiskamer waren de ramen geopend en de bronzen klokketonen vleugelden er binnen als vlinders op een zoelen zomeravond. Zwolle waardeert haar klokkenspel en het heeft er alle reden voor. Wij zijn gisteren wel heel veel rijker geworden.'

Tenslotte

Nadat vanuit de burgerij en particuliere instellingen vele schenkingen waren binnengekomen, besloot de gemeente haar bijdrage te leveren in de vorm van een speeltrommel met toebehoren ten behoeve van het automatisch spel.¹⁰ Op 10 april 1931 werd deze speeltrommel in werking gesteld, nadat burgemeester I.A. van Royen een blauw-wit lint had doorgeknipt. Enkele minuten later gaf de nieuwbenoemde stadsbeiaardier Willem Créman zijn eerste concert.¹¹ Er werd besloten om de reguliere beiaardconcerten te houden van half april tot half oktober, eenmaal per week op dinsdagavond.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog bleef het carillon, in tegenstelling tot veel andere plaatsen, in zijn geheel voor Zwolle behouden. Vijf jaar na de benoeming van de nieuwe stadsbeiaardier Leon van der Eijk werden in 1966 herstelwerkzaamheden uitgevoerd aan de inrichting door Petit en Fritsen; dit werk had het karakter van een grote onderhoudsbeurt. Ingrijpendere waren de handelingen in 1978 toen de, thans nog bestaande speeltrommel vervangen werd door een bandspeelwerk. Tegelijk werd het carillon uitgebreid met vijf kleine klokjes (gestemd Gis4-C5), tot een instrument van vier octaven met 47 klokken.

Deze toestand bleef gehandhaafd tot 1989, toen de Koninklijke Eijsbouts de eerste grote restauratie uitvoerde, onder toezicht van de Nederlandse Klokkenspel Vereniging. De klokken werden voor het eerst sinds 1930 uit de toren gehaald en in de gieterij te Asten schoongemaakt. Sommige klokken werden bijgestemd, er werden nieuwe klepels en hamers aangebracht en het bandspeelwerk werd vervangen door een computer. Op 21 december 1989 klonk het gerestaureerde carillon weer over Zwolle.

De reguliere bespelingen worden heden ten dage gedurende het hele jaar gegeven op vrijdag- en zaterdagmorgen. Verder wordt in samenwerking met de Zwolse Beiaard Stichting een serie zomeravondconcerten georganiseerd op dinsdagavond, waarvoor gastbeiaardiers uit binnen- en buitenland worden uitgenodigd.

Noten

1. André Lehr, J.W.C. Besemer, *Zingende torens. Friesland, Groningen, Drenthe & Overijssel*. Zutphen 1994, 111; F.A. Hofer, 'Het klokkenspel van Zwolle', *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*. XI (1896) 136.
2. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), Notulen Commissie tot Overbrugging van den IJssel nabij het Katerveer 1925-1933 (CN) inv.nr. CA007, deel 3, vergadering nr. 42, 392-400 en nr. 43, 401-403.
3. GAZ, CN, inv.nr. CA007, deel 3, vergadering, nr. 43 (3 oktober 1927) 401a; Handelingen van den Raad der gemeente Zwolle (HRZ), (3 oktober 1927) 616; *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (POZC), 4 oktober 1927.
4. GAZ, CN, inv.nr. CA007, deel 3, vergadering, nr. 44 (8 augustus 1928) bijlagen 403 en 407; HRZ (27 augustus 1928) 613; Bijlagen der Handelingen den Raad der gemeente Zwolle (BHRZ), (15 augustus 1928); HRZ (17 september 1928) 619.
5. GAZ, CN, inv.nr. CA007, deel 3, vergadering, nr. 44 bijlagen 403c en 403e.
6. André Lehr, Wim Truyen, Gilbert Huybens, *Beiaardkunst in de lage landen*. Tiel 1991, 236-239.
7. Ibidem, 12.
8. Ibidem, 9.
9. HRZ (10 februari 1930) 78; HRZ (15 december 1930) 941; BHRZ (5 december 1930).
10. HRZ (18 november 1929) 708; HRZ (2 december 1929) 744; HRZ (16 december 1929) 775; HRZ (26 februari 1930) 119; BHRZ (25 februari 1930) 35; HRZ (10 maart 1930) 163.
11. HRZ (10 maart 1930) 154; HRZ (24 maart 1930) 200; POZC (8 april 1931); POZC (10 april 1931).

Dit artikel werd gedeeltelijk gepubliceerd in het *Beiaardbulletin* van de Zwolse Beiaard Stichting, II, nummer 1, mei 1995.

Literatuur

Nieuwe boeken

Bos, Dennis, *Vele woningen, maar nergens een thuis: Barend Luteraan [1878-1970]*. Amsterdam 1996.

De oudste sporen van het Joodse geslacht Luteraan dateren van ca. 1811 te Zwolle. Barend doorliep tevens de lagere school in Zwolle. Hij speelde een rol in de socialistische arbeidersbeweging.

Cornelissen, Igor, *Terug naar Zwolle: dwarsliggers en ander volk*, Amsterdam 2000.

Dijk, E.A. van, 'De Grote Markt te Zwolle in 1782', In: *Overijsselse Historische Bijdragen* 114e stuk (1999), 154-157.

Ellenbroek, Hans, *Van Ten Doesschate tot Euroma: honderd jaar specerijen & kruiden*, Wapenveld cop. 1999.

Erdtsieck, J. *Tegen de stroom in: de Hervormde Gemeente van Zwolle 1940-2000*, Zwolle 2000.

Hagedoorn, Jaap en Marco Groen, *Gids langs de geschiedenis van Joods Zwolle*, Zwolle 1999.

Hesselink-Melchior, C.C., Leussink-Stam, G. en Pruijm-Reinders, J.K., *De Zwolse schepenzegeles*, Zwolle 2000.

Hoogstraten, Dorine van, *Architectuurgids van Zwolle in de 20e eeuw*, Zwolle cop 1999.

Hove, Jan ten (red.), *Overijsselaars gezocht: gids voor stamboomonderzoek in Overijssel en Flevoland*, Zwolle [etc.] 1999.

Huisinigh, Eva, Ineke Jansen, Menno Sypkens Smit[samenst.], *Haze-sporen: leven en werk van Roelof Horreüs de Haas*, Zwolle cop. 1999.

Zie ook de boekbespreking hieronder.

Louwen, Jan, *Zwolse herinneringen aan de jaren 1938-1945*, Zwolle [etc.] 2000, Zwolse Historische Reeks; nr. 1.

Mulder, Niko, 'Van haver tot Gorter', In: *Kouwe drukte* uitg. van 'De Poolster', verzamelkring van winterse objecten, III, nr.7 (dec. 1999), 6-13.

Artikel over de Zwolse Stoom-Schaatsenfabriek 'Hercules' te Zwolle en over de eigenaar van de fabriek Hendrikus Jacobus Gorter.

Munster, Gert van, *Scania-Vabis 1964-1999: Scania productie in Nederland*, Almere 1999.

Jubileumuitgave t.g.v. 35 jaar Scania Vabis in Nederland.

Orden Oldenhof, J.M. van, *Kwartierstaat Herman Joseph Oldenhof*, Apeldoorn 1999.

Vereniging Vrienden van de Stadskern, *Het stationsplein – voorhof van Zwolle*, Zwolle 1999.

Nota herinrichting stationsplein Zwolle

Wal, Marijke J. van der, *Feral children and the origin of language debat: the case of the Puella Trans-Isalana or the Kranenburg Girl (1717)*, Münster 1999, Kopie van artikel in: *Sprachdiskussion und Beschreibung von Sprachen im 17. Und 18. Jahrhundert/ herausgeg. Von Gerda und Peter Schmitter*, p. 151-161.

Wennips-Tromp Meesters, G.M., *Landgoed Schellerberg*, Dalfsen 1999.

Om het 'stoffige' imago van landgoederen wat op te poetsen, heeft de Vereniging Overijssels Particulier Grondbezit een serie boekjes uitgegeven over verschillende landgoederen. Dit deel over landgoed Schellerberg gaat in op de vroege geschiedenis van het landgoed en zijn eigenaren, de familie Greven, Tromp Meesters en tegenwoordig Wennips. Een grootdeel van het boekje is gewijd aan de twintigste eeuw.

Werkman, P.E., *Een groot werk en kleine kracht: de organisatie van Lutherse mannen in Nederland, 1897-1981*, Utrecht 1999.

Wijngaarden, Hilde van, 'The role of women in the survival of poor families in the 17th century', In: Marjatta Hietala & Lars Nilsson (eds.), *Women in towns: the social position of European urban women in a historical context*. Stockholm 1999.

Publikatie over arme gezinnen in Zwolle in de zeventiende eeuw.

Wijngaarden, Hilde van, *Zorg voor de kost; armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700*, Amsterdam 2000.

Hilde van Wijngaarden won met deze dissertatie de Prijs voor de Zwolse Geschiedenis 2000.

Boekbespreking

Huisingh, Eva, Ineke Jansen, Menno Sypkens Smit[samenst.], *Haze-sporen: leven en werk van Roelof Horreüs de Haas*, Zwolle cop. 1999.

*Roelof Horreüs de Haas
(foto uit het besproken
boek).*

Voor mij ligt een boek over Roelof Horreüs de Haas; voor vele Zwollenaren en Bilthovenaren levert deze naam een schat aan herinneringen op. De Haas, geboren in 1904 in Bergum (Fr) en in 1988 in Franeker overleden, was een begenadigd mens. Hij was een bijzondere bioloog en getuigde daarvan tientallen jaren op het Zwolse gymnasium en op de Werkplaats Kindergemeenschap in Bilthoven (beter bekend als de Kees Boekeschool). In die laatste betrekking heb ik hem van zeer nabij leren kennen.

Meteen dringt zich de vraag op: heb ik hem wel goed gekend. Gekend: ja, maar goed?

Roelof Horreüs de Haas was een gecompliceerde figuur, zeer veelzijdig en niet altijd even gemakkelijk in de omgang. Maar wat een man! Hij brak met de bijna 300-jarige familietraditie om predikant te worden. Hij behaalde de onderwijsbevoegdheid Zoölogie, Botanie en Phytopathologie, werkte als vervangend dienstplichtige op het CBS, deed werklozenwerk in Rotterdam en solliciteerde in 1936 en in 1937 op het gymnasium in Zwolle. Twee keer, want in onze stad had men toch wat moeite om een zoon van de befaamde rode dominee Gerardus Horreüs de Haas een aanstelling te geven. Kon dat wel, een dienstweigeraar? Gelukkig kon het. Vele jaargangen Zwolse gymnasiasten en Bilthovense Werkplaatsers hebben genoten van zijn lessen, zijn levensvisie, van zijn tekeningen, foto's en bijzondere dia's. In de door hem aangelegde schooltuin in Bilthoven heb

*Altijd aan het werk
(foto uit het besproken
boek).*

ik uren doorgebracht, vaak vergetend dat ik zelf naar mijn klas moest om mijn lessen te geven. Ik genoot in het boek (weer) van de foto's van planten en dieren, maar ook van de foto's van hemzelf in allerlei (barre) omstandigheden. Want alles moest worden vastgelegd, vond hij. Van vreugde en verdriet, van ziektes met meer dan 40 graden koorts, van leerlingen, kinderen en kleinkinderen, van zijn ouders zijn opnamen gemaakt. Eén van de mooiste foto's vind ik die van vader Gerardus, de door mij zo bewonderde dominee, uitgedost als toneelspelende Indiaan.

Roelof Horreüs de Haas, zo is ook de titel van het schitterend uitgegeven boek, ging met zijn leerlingen op kamp in binnen- en buitenland. Er werd gesport, volksdans, toneelgespeeld, gemusiceerd en de sterrenhemel werd bestudeerd. Wat werd er eigenlijk niet gedaan. Roelof was altijd bezig. Mijn oud-leerling en vriendin Tineke Drenthe, die zelf ook biologe werd, vertelde mij over een studieweek met een groep in Zwitserland. 'Ik had een leesboek meegenomen in mijn rugzak. Ik heb er nog geen drie regels in kunnen lezen. Je moest altijd bezig zijn met planten, dieren, hout sprokkelen voor het vuur, decors en kleding maken voor het grote toneelspel.' Zoals een ander schrijft: 'Roelof kon niet gezellig niets doen, alles moest functioneel zijn'. In de lerarenkamer bij een kopje koffie zag men hem niet. Het werd sommigen ook wel eens te veel

Toen Roelof 80 jaar was leerde hij nog brons gieten. Schitterende beeldjes waren het resultaat. Hij volksdanste nog tot kort voor zijn dood. Mijn echtgenote zat met hem in de 'Engelse groep'. Halverwege de middag even pauzeren: een kopje thee. Na 10 minuten sprong De Haas op: 'We zijn hier niet gekomen om thee te drinken. Kom, we gaan weer dansen!'

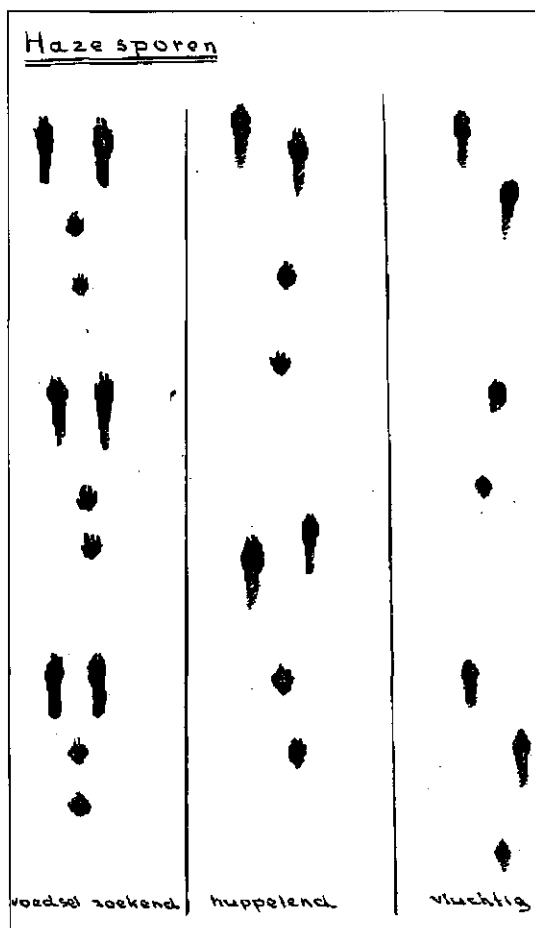
Maar de natuur was zijn grootste inspirator. Hoe kan 't ook anders met zulke ouders en grootouders. Zijn oma had zo'n 600(!) kamerplanten, zijn vader ging met Roelof en zijn zussen zeilen en wandelen. Roelof hield bijen, organiseerde tentoonstellingen en feesten ('geen alcohol, geen sigaretten en geen jazz').

Na zijn pensionering kwamen de verre reizen, vaak met zijn zoon Hans, ook bioloog, naar Brazilië, Afrika, India, de Himalaya, Israel, Afganistan. Ook daarvan staan schitterende foto's in het boek.

Landelijk bekend werd zijn steen-, brons- en ijzertijd leefexperiment in Zuid Flevoland (jaren '70 en '80). De NCRV maakte daarvan opnamen en zond die in zes afleveringen uit.

Roelof Horreüs de Haas, 'die zonder dromen niet kon leven en zonder aards verlangen niet kon bestaan', was een bijzonder mens. Ik ben blij dat ik hem heb gekend.

Wil Cornelissen

Hazespooren (illustratie uit het besproken boek).

Mededelingen

Mededeling van de redactie

Uit het artikel over het rijke roomse leven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk (*Zwols Historisch Tijdschrift* 16 (1999), 152) zou men kunnen opmaken dat de jaarlijkse bedevaart naar Kevelaar onder tussen een geruisloze dood is gestorven. Niets is echter minder waar. De heer J.J. Meiberg berichtte de redactie dat er nog ieder jaar een pelgrimstocht naar Kevelaar wordt gemaakt. Ook dit jaar is er weer een bedevaart gepland op 22 en 23 augustus.

Voor belangstellende volgt hier het adres:

Broederschap Kevelaar en omstreken
p/a Schuttevaerkade 20
8021 DB Zwolle

Auteurs

drs. Annèt H.M. Bootsma-van Hulten (1953) studeerde geschiedenis. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

drs. Lydie van Dijk (1945) is als kunsthistorica verbonden aan het Stedelijk Museum Zwolle.

Leon van der Eijk studeerde piano en orgel aan het conservatorium te Den Haag. Vervolgens studeerde hij aan de Beiaardscholen in Amersfoort en Mechelen. Hij componeerde filmmuziek en behaalde verschillende prijzen. Vanaf 1961 is hij stadsbeiaardier van Zwolle en Kampen; vanaf 1992 tevens van Raalte. Hij geeft regelmatig concerten in binnen- en buitenland.

Wim A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

J.A.M. Melissie Appelhof, geboren en getogen in Zwolle, is free-lance journalist.

drs. Jeanine Otten (1959) is kunsthistorica en beheerder van de Topografisch-Historische Atlas van het gemeentearchief Zwolle.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

G.J. van der Horst, M. van der Laan, J. Otten,

M. Schneiders, *leden*

Secretariaat

Zwolse Historische Vereniging, postbus 1448,
8001 BK Zwolle

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Bezorging tijdschrift: J. van Ulsen-Nijkamp,
telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.homepages.hetnet.nl/~histogert/index.html

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f 35,00/jaar

overige leden f 45,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen,

E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan,

J.C. Streng, I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Hoekman Zwolle B.V.

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Snel concurrerend en met duidelijke afspraken!

Maat in Communicatie

Hoekman Grafische Groep

Genemuiden	Zwolle	Rijssen
036-3652385	036-4564600	0548-530405

PIEPER®
hekwerken

- Sier-hekwerken zijn met ambachtelijk meesterschap vervaardigd! Zowel standaard als maatwerk
- Naast sier-hekwerken leveren wij ook terreinafscheidingen voor industrie- alsmede sportterreinen.
- Ook balkonhekken, leuningen, balustrades en trappen behoren tot ons leveringspakket.
- Verkoop en verhuur van terreinafzettingen voor bouwplaatsen en evenementen.

0523 - 61 17 76

Moerheimstraat 79a
Dedemsvaart

Te Koop gevraagd:

Historische kantoorpanden
bouwjaar voor 1900

Inlichtingen: 038 - 421 32 90

Van der Reijdt Vastgoed Adviseurs B.V.
Lid VBO

VAN DER REIJDT
assurantien bv - vastgoed-adviseurs

Brasserie "Het Vliegerhuys"
Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

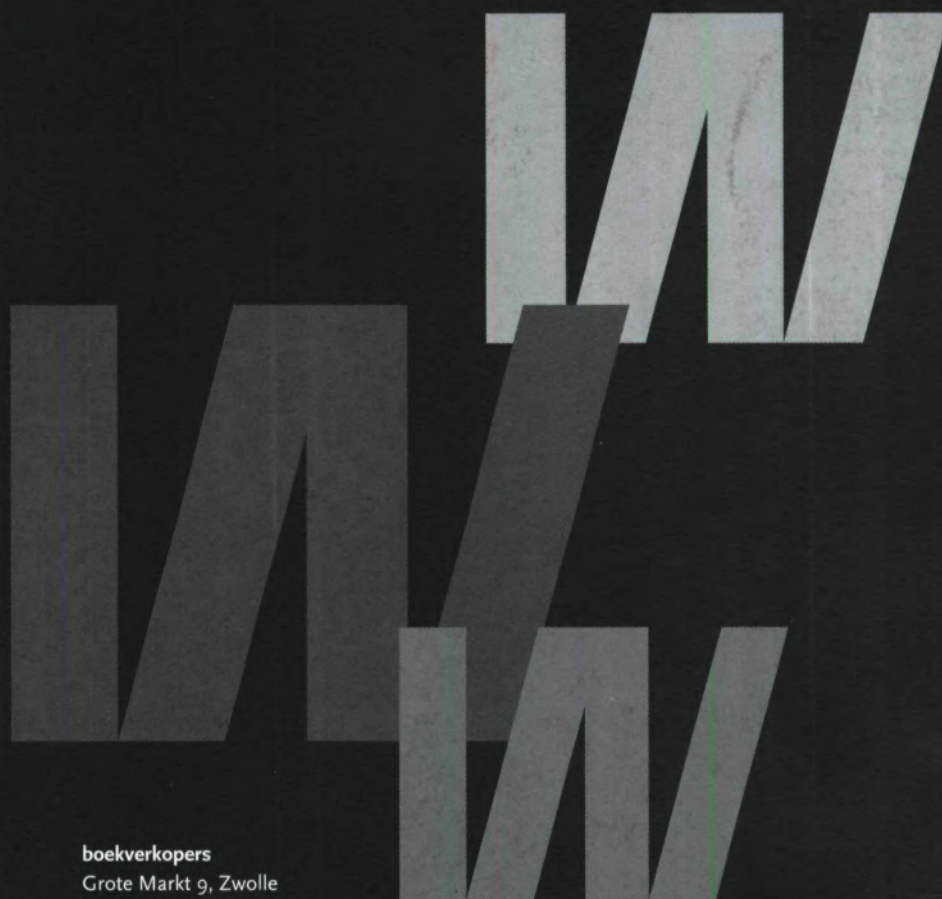
In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch- en avondkaart....
- Heeft U wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie.....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

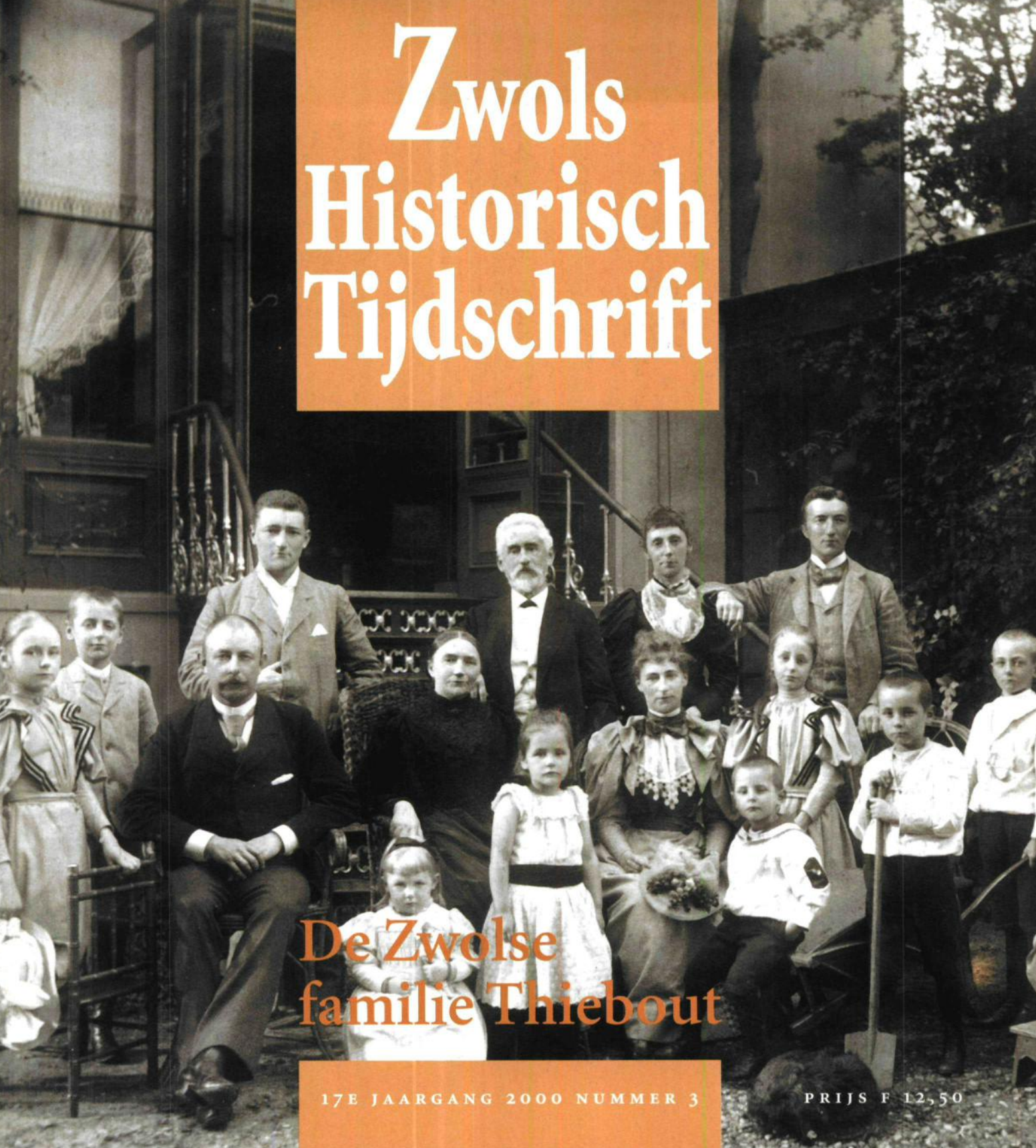
boekverkopers

Grote Markt 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers

Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 465 86 28 / 465 70 01

Zwols Historisch Tijdschrift

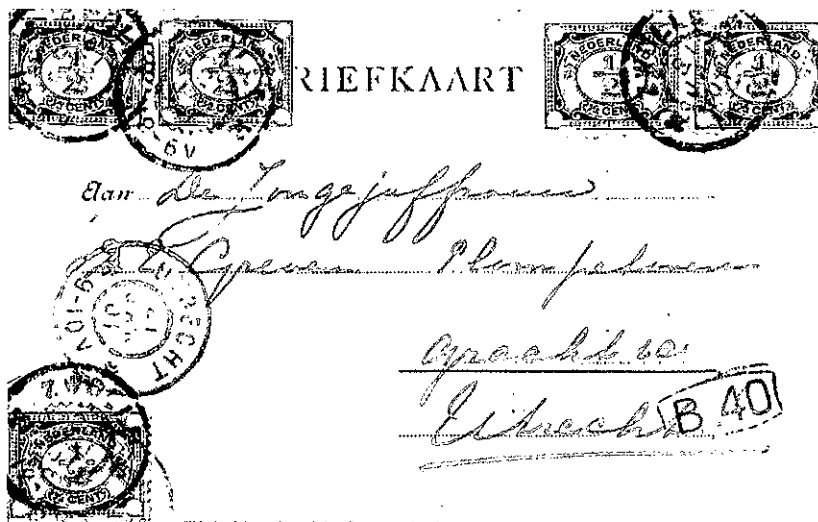
De Zwolse familie Thiebout

17E JAARGANG 2000 NUMMER 3

PRIJS F 12,50

Groeten uit Zwolle

Annèt Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

Ansichtkaart Eekwal
Poststempel 21 januari 1901

'Lieve Betsy.

Ik stuur je ter eere nog van je verjaardag een heel klein pakje [omcirkeld:] dat net zo groot is als deze cirkel Ra ra wat zou dat zijn. Ik denk---permiteer mij [...?] Misschien wel een klein stukje chocola van een 1/2 ct of zoo iets. Je moet me ook nog maar eens schrijven hoor

Ontvang de groeten van je zooliefh. Broer EJC Grevén.

[Met pijl:] hier leef ik

Deze kaart werd in 1901 geschreven door de toen 15-jarige Jan Greven aan zijn net 9 jaar geworden zusje Betsy of Bep Greven. De familie Greven woonde in Utrecht maar Jan zat in Zwolle op het instituut Loman, een kostschool voor jongens van gegoede huize die daar tegen een betaling van 800 gulden per jaar aan kost- en leergeld een gedegen schoolopleiding kregen. Voor veel van deze jongens volgde daarna een militaire loopbaan, zo ook voor Jan Greven

Jan woonde weliswaar niet thuis, maar zat zeker niet alleen in Zwolle: zowel de ouders van zijn vader als van zijn moeder, Hélène Thiebout, alsmede vele andere familieleden woonden hier. Zie voor de familie Thiebout het artikel elders in dit tijdschrift.

Het instituut Loman was gevestigd op de hoek van de Veerallee en de Emmawijk, de ansicht geeft ongeveer het uitzicht van daaruit weer. Jan geeft dat zelf ook aan met de pijl en het tekstje 'hier leef ik'.

Verder zijn op de ansicht nog goed de Juffenwalmolen en de Eekwalmolen te zien.

Redactioneel

Inhoud

Deze aflevering gaat over families en panden. Thera Tromp Meesters haalt verhalen op over twee eeuwen geschiedenis van de bekende Zwolse familie Thiebout. Bijzonder was het bij hen soms wel, want niet bij elke Zwolse burger trad de clown van het Amsterdamse circustheater Carré op.

De talrijke activiteiten van de negentiende-eeuwse architect en aannemer Bernardus Hermannus Trooster worden door diens nazaat Ph. Trooster belicht. Door heel de stad bouwde Trooster zijn kleine en grote panden, waarvan er tegenwoordig nog heel wat staan.

Jeannine Otten bericht over een dienstwoning van de voormalige Reinders' Oliefabrieken. Dit pand uit het begin van deze eeuw is aangemerkt tot industrieel erfgoed.

Kortom: families en panden vormen deze keer de beste toegang tot de geschiedenis van de Zwolse burgers.

Groeten uit Zwolle Annèt Bootsma-van Hulten en Wim Huijsmans	74
De Zwolse familie Thiebout Thera Tromp Meesters	76
Aannemer Bernardus Hermannus Trooster (1814-1898) Ph. H. Trooster	82
Boerendanserdiijk 1: dienstwoning van de voormalige Reinders' Oliefabrieken-als industrieel erfgoed aangemerkt Jeanine Otten	90
Boekbesprekingen	97
Mededelingen	101
Auteurs	106

De Zwolse familie Thiebout

Thera Tromp
Meesters*

De Thiebouten, een Zwolse familie? Nee, eigenlijk niet. De oorsprong van de familie ligt niet in deze contreien maar in Frankrijk. Het waren Hugenoten die in 1685, na de opheffing van het Edict van Nantes, voor de katholieke overheersing naar de Republiek vluchtten. Via Walcheren en Gorcum kwamen zij in Arnhem terecht. In 1795 was Johannes Thiebout sr. (1770-1844) een gewaardeerd lid van de 'Vaderlandsche Sociëteit voor Vryheit, Gelykheit en Broederschap' in Arnhem. Onder de familiedocumenten bevindt zich nog een knipsel waarin Johannes in dat 'Eerste Jaar van de Bataafse Vryheit' een oproep deed aan andere Sociëteiten om met Arnhem te corresponderen.

Dr. Carel Hendrik
Thiebout sr., rector van
de Latijnse school,
omstreeks 1850. (Parti-
culiere collectie)

Dertig jaar later, in 1825, verhuisde Johannes' zoon Carel (1802-1872) naar Zwolle, omdat hij daar een aanstelling had gekregen als leraar aan de Latijnse School. En ja, vanaf die tijd kunnen we echt spreken van een Zwolse familie, want de Thiebouten zouden tot 1946 in Zwolle blijven wonen, zich ondertussen actief bewegend in de Zwolse samenleving. Ook nu nog wonen er nazaten van deze familie in Zwolle.

Dr. Carel Hendrik Thiebout sr. (1802 - 1872)

Carel Thiebout, voluit Dr. Carel Hendrik Thiebout sr., maakte in Zwolle deel uit van een vriendengroepje waartoe ook Jan ter Pelkwijk behoorde. Het onderwijs zal daarbij vast de samenbindende factor zijn geweest. Carel was een zeer erudiet mens, tijdens zijn studietijd in Utrecht gold hij al als een briljant student. Behalve een grondig kenner van de oude talen was hij echter ook een uitstekend docent en pedagoog, geen vanzelfsprekende eigenschappen in het onderwijs. In 1834 werd hij op 32-jarige leeftijd aangesteld tot rector van de Latijnse School, hij zou dat 35 jaar blijven. Hiervoor werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. In zijn *Historische Wandelingen* beschrijft W.A. Elberts Carel Thiebout als 'een man uit één stuk, eerlijk, rond en wars van vleierij, geliefd bij zijn leerlingen, gezien bij zijn stadgenoten en ver buiten zijn woonplaats'. Niet de minste bewoordingen! Maar ook al kun je deze lofprijzingen rustig relativeren, hij moet wel een bijzondere persoonlijkheid zijn geweest. Naast zijn werkzaamheden in het onderwijs was Carel jarenlang voorzitter van het Zwolse Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In 1834, bij de Zwolse plechtige viering van het landelijke vijftigjarige bestaan van de Maatschappij, was Thiebout in de Broerenkerk de feestredenaar.

Carel trouwde twee keer, zijn eerste echtgenote overleed al in 1831 op 25-jarige leeftijd aan een 'borstkwaal', doorgaans een indicatie voor tuberculose. Carel huwde beide keren met een dame uit de familie Post. Deze familie was verwant aan Neeltje Pater, een rijke zeventiende-eeuwse rederes uit Broek in Waterland. Neeltje bezat een zeevloot en diverse huizen en pakhuizen in Amsterdam. Ze was op enig moment de stuwende kracht van de Verenigde Oostindische Compagnie en daardoor zelfs de rijkste vrouw van Nederland.

Carel Thiebout woonde tot zijn dood in 1872 in de Walstraat op nummer 40. Ongetwijfeld was dit huis toen nog niet gepleisterd. Door de gladde pleisterlaag en de lichtgroene kleur waarin het tegenwoordig geschilderd is, heeft het pand wat van zijn charme verloren. Als bakstenen huis, en wellicht met zonneblinden, zal het in de eerste helft van de negentiende eeuw een veel vriendelijker uitstraling hebben gehad.

Carel Thiebout sr. ligt op Bergklooster begraven. In 1952, naar aanleiding van zijn zeventigste sterfdag, werd in de *Zwolsche Courant* een artikel aan hem gewijd.

Mr. Johannes Thiebout jr. (1828 - 1903)

Mr. Johannes Thiebout jr. (1828 - 1903) was de oudste zoon van Carel sr. Hij studeerde net als zijn vader in Utrecht en huwde bovendien in 1857 eveneens een lid van de familie Post, Diderica Elisabeth. Het echtpaar woonde in de Bloemendalstraat op nummer 10. Diderica stierf echter ook jong aan een 'borstkwaal', op 32-jarige leeftijd na slechts vijf jaar huwelijk. Zij liet twee dochttertjes na: Betsy (Diderica Elisabeth Willemina, geb. 1860) en Hélène (Anna Helena, geb. 1861). Enkele jaren later trad Johannes opnieuw in het huwelijk, met Johanna Wenckebach (geb. 1839). Uit deze echtverbintenis kwamen vier kinderen voort: Eva (1867), Carel jr. (1868), Willem (1870) en Jan (1873).

In diverse publicaties is vermeld dat Johannes Thiebout advocaat was. De eerste zes jaar na zijn afstuderen stond hij inderdaad als advocaat ingeschreven. Maar al in 1859 werd hij secretaris en ontvanger van het polderbestuur van Mastenbroek, deze ambten bleef hij de rest van zijn werk-

Mr. Johannes Thiebout jr. 1828-1903, in de bloei van zijn leven. (Particuliere collectie)

zame leven uitoefenen. Daarnaast vervulde hij vele functies in het openbaar bestuur. Bijna dertig jaar lang maakte hij deel uit van de Zwolse gemeenteraad, enkele jaren was hij wethouder en vijftien jaar lid van de Provinciale Staten van Overijssel, waarvan vijf als Gedeputeerde. Hij was ook bestuurslid van vele instellingen, zoals kerkvoogd van de Nederlands Hervormde Kerk, regent van het weeshuis, regent van het huis van bewaring en lid van de commissies voor lager en middelbaar onderwijs.

Of het nu door de erfenis van Johannes' moeder kwam of door de nalatenschap van zijn eerste vrouw, een gegeven is dat hij het zich omstreeks 1865 kon permitteren een nieuw huis te laten bouwen aan het Klein Weezenland. Hij was een van de eersten, alleen Evert Jan Eekhout was hem voorgedaan, die de oversteek over de stadsgracht maakte. Toentertijd behoorde het gebied buiten de grachten nog zo ongeveer tot het platteland. Het was niet 'comme il faut' om daar te wonen.

Achterkant van Klein Weezenland (Van Roijensingel) 14, woonhuis van Johannes Thiebout. (Particuliere collectie)

Maar degenen die aan het Weezenland bouwden hadden een fantastisch uitzicht op de stad en de begroeide wallen. Ze hadden bovendien de ruimte. Johannes liet achter zijn huis een grote tuin aanleggen, 'De Lindenhof' geheten, die doorliep tot aan de huidige Tuinstraat. Het huis zelf, Weezenland 14, stond op de hoek bij de Zeven Allee'tjes. Stond, want het is er helaas niet meer. In 1972 werd het afgebroken ten behoeve van de bouw van een kantoorpand voor de IJsselmaatschappij. Het was een immens groot huis, de schilder Joan Willem Meijer heeft het in 1886 als achtergrond gekozen voor zijn schilderij 'Schaatsenrijden op de Stadsgracht' dat in bezit is van het Stedelijk Museum Zwolle. Op dat schilderij en op foto's is te zien dat het een kloek pand was, zonder enige opsmuk. Een huis zoals je ook nu nog veel ziet in Franse steden.

Zou Johannes zich toch nog een halve Fransman gevoeld hebben? De contacten had hij er zeker, want rond 1867 reisde hij per trein naar Frankrijk om een compleet koper-instrumentarium voor zijn amateur-blaasorkest op te halen. Hij had dit bij een instrumentenmaker in Parijs besteld om zodoende de kwaliteit van het orkest te verhogen. Op zijn initiatief ontstond de muziek-

school waaruit later ook het conservatorium voortkwam.

Uit bovenstaande mag al blijken dat Mr. Johannes Thiebout een enthousiast bevorderaar van de schone kunsten was. Een van Johannes' kleindochters, Bep Tromp Meesters - Greven (Diderica Elisabeth, 1892 - 1984), wist nog uit eigen herinnering te vertellen over de inspirerende sfeer die er in Huize Thiebout heerste. Er werd dikwijls gemusiceerd en geschilderd. Johanna Wenckebach was bovendien ook iemand die het gezellig maakte voor haar gezinsleden en gastvrijheid bood aan vele vrienden, waaronder circusdirecteur Oscar Carré en de toentertijd in Dalfsen wonende kunstschilder Jacob van Heemskerck van Beest. De familieoverlevering verhaalt eveneens van het bezoek van een clown van Carré, die langs kwam om dochter Hélène te leren 'toveren' - het woord jongleren kende men toen nog niet - met zes ballen en een beker! Deze exercitie was in eerste plaats bedoeld als remedie tegen Hélène's 'kromme lopen', maar wat zullen ze een plezier gehad hebben!

Hélène, Betsy, Eva, Willem en Jan Thiebout

Hélène trouwde in 1884 met Corné Greven (Jonkheer Cornelis Johannes, 1854 - 1928), een legerofficier, die het tot garnizoenscommandant van Den Haag zou brengen. Het paar Greven - Thiebout vestigde zich echter aanvankelijk in Utrecht. Het werd een goede gewoonte dat hun kinderen Jan (Ernestus Johannes Christiaan, geb. 1885) en bovengenoemde Bep Greven 's zomers enkele weken bij hun grootouders Thiebout in Zwolle kwamen logeren. Jan Greven bezocht later het instituut Loman; eind negentiende eeuw een bekende kostschool in Zwolle.

Hélène's één jaar oudere zuster Betsy trouwde in 1881 met Jo van Reede (Johan F.G., 1857 - 1911), wijnkoper en lid van de firma Ten Bruggencate en Van Reede. Het echtpaar Van Reede - Thiebout liet eveneens aan het Klein Weezenland een huis bouwen, het huidige pand Van Roijensingel 18. Deze imposante villa, opgetrokken in neorenaissancestijl, werd ontworpen door de Zwolse architect S.J.H. Trooster. In 1891 moest Jo van Reede zijn majestueuze woning echter van de hand doen.

De nieuwe eigenaar werd Mr. B.P.G. van Diggelen die tot 1941 de villa bleef bewonen. Jo en Betsy verhuisden na de verkoop van Van Roijensingel 18 naar de Diezerkade.

Van de kinderen uit Johannes' tweede huwelijk was Eva de oudste en tevens de eerste die in het grote huis aan het Weezenland werd geboren. Zij trouwde in 1900 met Hendrik W.J. Roijaards (geb. 1862), op dat moment burgemeester van IJsselstein. Opmerkelijk is dat Roijaards in 1906 dit ambt neerlegde en zich met vrouw en kinderen in Zwolle vestigde, waar hij zich evenals zijn zwager Van Reede in de wijnhandel begaf.

Johannes' tweede zoon Willem studeerde medicijnen in Utrecht en werd huisarts in Maas-luis. Hij had veel patiënten die schipper waren. Hij was getrouwd met een meisje Greve.

Willems jongere broer Jan (Johannes P.G.) ging scheepsbouw te Delft studeren. Hij werd scheepsbouwer en had met een compagnon een scheepswerf in Amsterdam, onder de naam Van

'Schaatsenrijden op de stadsgracht' door J.W. Meijer, 1886. Met vol zicht op het woonhuis van Johannes Thiebout, Klein Weezenland 14. (Stedelijk Museum Zwolle)

De eetkamer van Klein Weezenland 14 in 1903. (Particuliere collectie)

Baay en Thiebout. Jan Thiebout trouwde laat: op zestig-jarige leeftijd liep hij op een goede dag over het Weezenland en kwam daar Frieda Wispelweij tegen ...

Mr. Carel Hendrik Thiebout jr. (1868 – 1958)

De oudste zoon van Mr. Johannes Thiebout was Mr. Carel Hendrik Thiebout jr. (1868-1958). Carel was sportief van aard. Hij kon goed zeilen en schaatsen, maar vooral de fietssport had zijn warme belangstelling. De fiets was toen nog niet zo lang uitgevonden en Carel jr. heeft de eer de eerste fietser in Zwolle te zijn geweest! Zijn nog in leven zijnde dochter Cateau Kloos-Thiebout (1903) kan zich nog goed herinneren dat er in de gang van hun huis een geel loopfietsje stond. Het was voor haar en haar broertje streng verboden er op te loopfietsen. Voor hun vader was het fietsje bijna een heilig relikwie! Behalve de loopfiets bezat Carel ook een vél Cipède waarmee hij Zwolle doorkruiste. Er werden geregeld fietswedstrijden georganiseerd tegen andere steden. Groot was de voldoening wanneer Zwolle won van Amsterdam! De vél Cipède behoort op dit moment tot de col-

lectie van het Stedelijk Museum Zwolle. Carel Thiebout was verder een fervent vogelliefhebber. Dikwijls fietste hij via het Kleine Veer of het Katerveer naar Hattem om daar samen met zijn vriend Piet van Tienhoven bijzondere vogels te bestuderen. Samen richtten zij de Vogelbescherming Nederland op, waarbij Van Tienhoven de grote initiator was. Carel Thiebout jr. trouwde in 1902 met Cateau (Johanna Catharina) Loopuijt (geb. 1876). Zij woonden eerst in de Emmawijk, vervolgens in de Terborchstraat en tenslotte van 1912 tot 1946 aan de Potgietersingel nr. 2. Carel Thiebout koos na zijn rechtenstudie in Utrecht voor een loopbaan als bankier, op Lutkestraat 19 was de bank Frowein & Thiebout gevestigd. Daarnaast was hij jarenlang gemeenteraadslid.

Examenvrees

Tot slot van dit beknopte overzicht van een Zwolse familie een anekdote die bij tijd en wijle bij de nazaten van de familie opduikt en waarin de eerste Zwolse Thiebout, rector Carel, een rol speelt. De pedagogische kwaliteiten van de laatste mogen hieruit tevens blijken:

De familie Thiebout in 1894 achter Klein Weezenland 14. De volwassenen zijn vlnr. staand: Jan Thiebout, Johannes Thiebout, Hélène Thiebout, Carel Thiebout jr., Jo van Reede, Willem Thiebout. Zittend: Corné Greven, Johanna Wenckebach, Eva Thiebout, Betsy Thiebout. (Particuliere collectie)

Carel Thiebout was lid van de commissie voor het afnemen van het staatsexamen tot toelating aan de universiteit. Zo moest hij in 1848 de zestienjarige Pieter de Génestet, die later bekend werd als dichter, examineren. Het examen vond plaats in de concertzaal van 't Odéon. De Génestet zag vreselijk tegen het examen op en had daardoor last van een black out. Thiebout merkte dit en zei: 'Kom, we gaan even buiten een luchtje scheppen, daar zult u van opknappen.' Beide heren gingen een tijdje rondlopen in de tuin die 't Odéon toen nog rijk was. Onderwijl spraken zij over van alles en nog wat het vak betreffende. Uiteindelijk ging het weer richting examenzaal. 'Oh nee', verzuchtte De Génestet, 'opnieuw dat vreselijke examen!' Waarop de rector uitriep: 'Nee, dat hoeft niet meer, u bent al geslaagd.' Thiebout had hem, wel bemerkend dat de jonge De Génestet overmand was door zenuwen, ongemerkt in de tuin het examen afgenomen.

De dichter heeft hem er later in stijl voor bedankt. In het lange dichtwerk 'Aan een lid der commissie voor het staatsexamen' spreekt hij

Thiebout onder meer met de volgende regels aan:

'O wist jij, wel een heldre taal
Daar uit uw blikken sprak
Toen in die groote, holle zaal
Mijn hart van weedom brak;
Toen 'k riep: Odéons zaalgewelf,
Zink op den stommeling neer! –
Toen 'k twijfelde aan mijn ikheid zelf,
Als aan de fabelleer.' Etcetera.

Helaas staat de naam Thiebout op uitsterven. Bovengenoemde Cateau Kloos - Thiebout is de enige in de familie die deze naam nog draagt. Was de wetgeving betreffende de naamgeving eerder gewijzigd, dan waren er vast en zeker vrouwelijke familieleden geweest die hun kinderen deze mooie naam hadden meegegeven!

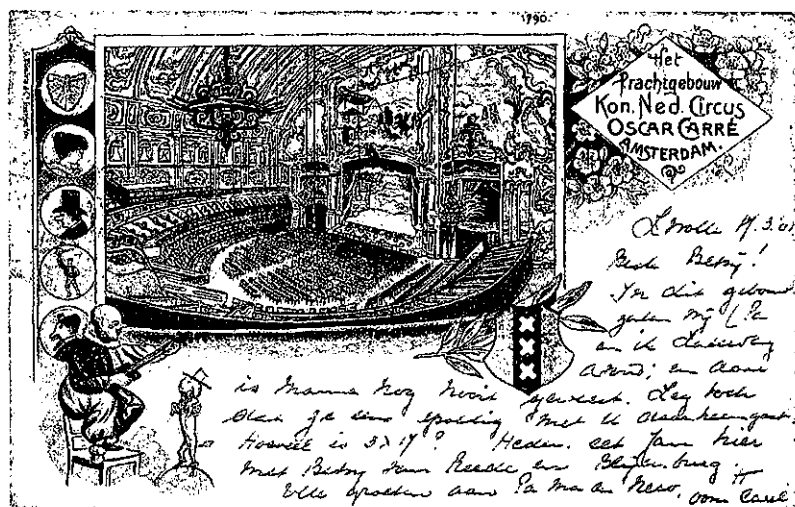
* Met dank aan Annët Bootsma – van Hulten voor haar inbreng bij de totstandkoming van dit artikel.

Bronnen

Mondeling: W.F.C. Tromp Meesters.
Schriftelijk: De dichtwerken van P.A. de Génestet, 1888, p. VI en p. 13-17
W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle 1973, p. 100 en p. 204. *Zwolsche Courant* 1 juli 1907 en 5 januari 1952 en het Huisarchief Schellerberg

Hélène Greven – Thiebout, met haar kinderen Jan en Bep. (Particuliere collectie)

Ansichtkaart van Circustheater Carré, verstuurd in 1901 door Carel Thiebout jr. aan zijn nichtje Bep Greven in Utrecht. De tekst luidt: 'Zwolle 17.3. 01. Beste Betsy! In dit gebouw zaten wij (Pa en ik) zaterdagavond; en daar is Mama nog nooit geweest. Zeg toch dat je eens spoedig met M[ama] daar heen gaat. Hoeveel is 3 x 17? Heden eet Jan hier met Betsy van Reede en Blijenburg. Vele groeten aan Pa Ma en Nero, Oom Carel.' (Particuliere collectie)

Aannemer Bernardus Hermannus Trooster (1814-1898)

Ph. H. Trooster *

Op 16 Maart 1727 werd in het huwelijksregister van Bredevoort in de Gelderse Achterhoek geschreven: 'Stephan Trooster j.m., geboortigt van Evenkhausen gelegen in Ceulslan, soldaat in de Comp.van de H-Lieutenant Colonel Keppel, in 't Reg. van wijlen de Hr. Baron Haarsholt; met Gesina Willems j.d. van wijlen Willem Willemsen, geboortigt van Groot-Reken, gelegen in 't sti v Munster.' Dit echtpaar Stephan en Gesina Trooster vertrok na de geboorte van een zoon, Arend, naar Zwolle. Het beroep van soldaat stond niet in hoog aanzien en de beloning was schamel. Geboortigt uit 'Ceulslan' (het bisdom Keulen) betekende rooms-katholiek en dat bracht maatschappelijke achterstelling met zich mee. Stephan werd in Zwolle dan ook in 1739 van de armen begraven, met de aanduiding 'wonende bij de Saagmeulen'.

Arend Trooster gaf aan zijn eerste zoon (1752) weer de naam Stephan. Deze Stephan trouwde in 1776 met Hillegonda van der Kolk en was eerst knecht bij een speldenmaker en later hout- en turfkoper. Zijn zoon Johannes (1782), van beroep sjouwer en arbeider, was de vader van de Bernardus Johannes Trooster aan wie dit artikel gewijd is. Bernardus zag het levenslicht in 1814.

Nieuwe kansen

De negentiende eeuw bracht een ommekeer ten goede voor de katholieken. De leuze 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap', met de Fransen in 1795 naar Zwolle gekomen, miste haar uitwerking op de verhouding tussen burgers onderling en tussen burgers en overheid niet. Een groeiend zelfbewustzijn bij katholieken bracht velen hunner ertoe zich toe te leggen op de mogelijkheden die het bedrijfsleven hen bood, vooral in de kleinhandel met turf en talthout. Ook na de Franse overheersing waren openbare ambten eerst nog

voor hen gesloten maar de gildedwang was definitief opgeheven en men kon zich vrij als ambachtsman vestigen.

Zo deed ook Bernardus Hermannus Trooster. Hij begon als timmerman, maar ontwikkelde zich gaandeweg steeds meer als aannemer. Hij was in 1836 te Haarlem getrouwd, nadat hij, waarschijnlijk in de Spaarnestad, zijn militaire dienstplicht had vervuld. Zijn vrouw overleed reeds twee jaar later, zonder hem kinderen te hebben geschonken. Bernard keerde terug naar zijn geboortestad en trouwde daar in 1841 met Ursula Maria Bosch, dochter van een wasbleker. In 1847 kochten zij een huis vlakbij de hoek van de huidige Thorbeckegracht en de Posthoornbredehoek (Thorbeckegracht 46). Het kostte Bernard 2500 gulden, waarvan hij er 1900 onder hypotheek moest lenen.

Zijn eerste grote opdracht kreeg hij van de 'Commissie tot opbouw van de R.K. kerk "Onder de bogen"'. Hij mocht voor 36.000 gulden een nieuwe kerk in de Nieuwstraat bouwen. Dat was veel geld in een tijd dat een stadhuisclerk 300 gulden per jaar verdiende. De commissie van aanbesteding bestond uit vooraanstaande en gefortuneerde katholieke burgers, onder wie Antony Johan Helmich en Gerardus Antonius Vos de Wael. Zij moeten overtuigd zijn geweest van de betrouwbaarheid van de 34-jarige Trooster, want diens financiële armslag kan nog niet groot zijn geweest. De kerk, het Sint-Jozefgebouw, staat er nog steeds, op Nieuwstraat 41, hoek Rozemarijnstraat. Een aantal jaren geleden werd het verbouwd tot appartementen.

Wonen op de wallen

Welk perspectief bood Zwolle in 1850 een aannemer? Zwolle groeide in die jaren. De stadswallen werden geslecht, de poorten gesloopt. Op de plek van de oude vestingwallen liet de stad 'wandelin-

gen' (parken) aanleggen en rond de oude binnenstad werden steeds meer nieuwe huizen gebouwd. Het stadsbestuur gaf ook geld uit aan de verbetering van wegen en kanalen. Zo zou Trooster betrokken worden bij de bouw van de Sassenpoortenbrug, Vispoortenbrug en Nieuwe Havenbrug. Toen de Grote Aa door de binnenstad werd overkluisd en vervangen door een groot gemetseld riool mocht Trooster het gedeelte over het Gasthuisplein voor zijn rekening nemen. De werkzaamheden vingen aan in 1857 en zouden in totaal zo'n 13.000 gulden kosten.

De nieuw te bouwen huizen op de geslechte stadswallen boden Trooster echter de meeste vooruitzichten. De verdedigingswerken waren aangelegd tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) en besloegen een oppervlakte die gelijk was aan een vijfde van de binnenstad. Er lag een hoge wal om de stad en verscheidene bastions zoals het Maagjesbolwerk, de Eekwal, de Suikerberg, het Van Nahuysplein, het Ter Pelkwijkpark en de Badhuiswal.

Sommige aanzienlijke burgers uit de Koestraat en de Walstraat hadden op de buitenglooiingen van de wal tuinen aangelegd, vaak met een tuin-koepel. Soms konden ze hun tuin aan de stadsgracht via een poterne, een onderdoorgang, bereiken.

Het was mogelijk ook de bedoeling van notaris mr. I.A. van Roijen een tuin aan te laten leggen op de wallen toen hij in 1848 de leerlooierij van de Gebroeders Damman kocht. De leerlooierij lag naast zijn huis aan de Sassenpoortenwal (nu Van Nahuysplein 4) en besloeg een groot gedeelte van het huidige Van Nahuysplein. Een leerlooierij had nu eenmaal veel spoelwater nodig. De leerlooierij bestond uit drie percelen, waarop in ieder geval twee pakhuizen, zeven kalkkuipen, 50 andere kuipen, een droogloods en een tuin-koepel stonden. Ook was er een tunnel onder de wal naar het water van de stadsgracht. Van Roijen kwam er nog toe om rond de koepel een tuin te laten aanleggen, maar werd vervolgens in 1850 benoemd tot commissaris des konings in Groningen. Zijn zoon moest de boel maar weer verkopen. Trooster kocht de tuin met tuin-koepel in 1854 en drie jaar later ook nog een tweede perceel. De opzet van de

*Bernardus Trooster aan het eind van zijn carrière, omstreeks 1880.
(Collectie Gemeentearchief Zwolle)*

aannemer: koop een perceel grond op een geliefde plek, bouw er voor eigen risico een mooi huis op en verkoop het geheel met winst. Trooster werd een soort projectontwikkelaar. De kant en klare ontwerpen voor zijn stadsvilla's vond hij in boeken die bijvoorbeeld in Parijs te krijgen waren bij de *École d'architecture Français*.

Dat dit een profijtelijke gang van zaken was, blijkt uit Troosters activiteiten op het Jufferenwalbolwerk, ook wel Maagjesbolwerk genoemd. In 1850 en 1852 kocht hij daar enkele percelen met een tuin, koepel en drie huisjes voor 4.325 gulden. Een deel ervan verkocht hij voor 3.500 gulden weer aan de heren Hens en Schaepman. Voor beide ondernemers bouwde Trooster op het stuk grond een bierbrouwerij, die 'Het Schaap' aan het Rode-torenplein zou worden en waarvan het restant pas kort geleden is afgebroken ten behoeve van een moderne projectontwikkelaar. De overgebleven grond met huis, tuin en koepel verkocht hij voor 8.500 gulden aan A.K. Kersjes. Alleen de handel in onroerend goed had hem dus al meer dan 7.000 gulden winst opgeleverd en dan kwam de bouwopdracht voor de bierbrouwerij er nog bij.

De hoek van het Van Nahuysplein omstreeks 1866-1867. Trooster heeft de lage aanbouw naast nummer 12 nog in gebruik voor zijn bouwmaterialen en werktuigen. De molen die boven de daken uitsteekt, zou pas in 1870 worden afgebroken. (Collectie Gemeente-archief Zwolle)

Het Van Nahuysplein

In 1857 was Trooster in het bezit van nagenoeg het hele Van Nahuysplein, om precies te zijn de percelen van de huidige huisnummers 5 tot en met 17. Om hier huizen te kunnen bouwen, kocht Trooster van de gemeente ook nog voor 480 gulden een perceel achter de huidige huisnummers 13 tot en met 17. Tweederde daarvan was water en werd als spoelkom van de leerlooierij gebruikt. Trooster moest het eerst dempen en ophogen. Alles bij elkaar kostte dit project 8.580 gulden, van welk bedrag hij 8.000 gulden moest lenen. Tot 1870 zou Trooster aan het plein negen riante herenhuizen bouwen, waarvan er nu nog zes staan. In 1866 had de ondernemer vijf van de huizen verkocht, voor de totale som van 66.750 gulden.

De voorloper van de huidige nummers 16 en

17, een 'kapitaal nieuwgebouwd herenhuis', werd in 1859 op een veiling voor 14.000 gulden gekocht door de rechter Van Nes van Meerkerk. Het huidige nummer 8, dat lange tijd bekend stond als het verzorgingshuis van Zuster Scheffer, ging naar barones C.M.C. Bontinck, de echtgenote van mr. W.F.E. baron van Aerssen Beijeren van Voshol. Ze moest er 11.000 gulden voor neertellen.

De voorloper van het huidige nummer 13 wisselde al van eigenaar toen het nog niet af was. De marineman (kapitein ter zee) B.H. Staring kocht het in 1860 voor 8.000 gulden.

Van Nahuysplein 14 was in 1864 afgebouwd en werd voor 11.250 gulden de woonstee van jhr. mr. P.Z.J. van Hemert, lid van Gedeputeerde Staten, burgemeester van Hasselt en burgemeester van Kamperveen, een echte bestuurlijke bobo.

Het Van Nahuysplein aan het eind van de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Het was een keurig plein, waar vooral veel adel woonde. (Collectie Gemeentearchief Zwolle)

De statige villa in het midden (nummer 12) die nog steeds het plein domineert, werd door Trooster zelf bewoond (onder) en door de burgemeester van Zwolle, mr. J.A.G. de Vos van Steenwijk. In 1866 kocht mr. A.M. van Roijen de villa voor 16.500 gulden. Trooster zat toen zo goed in de slappe was dat hij hem daarvoor 9.000 gulden kon lenen. Hij bedong wel dat hij nog een jaar lang de naast de woning gelegen werkplaats mocht huren.

De twee kavels die overbleven (nu staan er de huizen 7 tot en met 9) verkocht Trooster in 1870 voor 6.000 gulden aan de heer Schlingeman. Later bouwde hij er in diens opdracht drie herenhuizen op.

Eveneens in 1870 kocht de gemeente met steun van de bewoners van het Van Nahuysplein de molen aan, die op een hoek van het bolwerk het uitzicht 'verpestte'. De molen werd schielijk afgebroken. De aristocratie voelde zich zeer thuis op het, zoals het toen nog heette, Potgietersplein. Zeker toen later in het midden een fraai plantsoen werd aangelegd. In 1893 werd het plein ter ere van burgemeester jhr. W.C.Th. van Nahuys omgedoopt in Van Nahuysplein. De fontein was het

jaar ervoor bij diens 25-jarig ambtsjubileum in gebruik genomen.

Van Nahuysplein 12, op een zeer oude foto van waarschijnlijk 1867. De lage aanbouw aan de villa is nog in gebruik bij aannemer Trooster. Zijn bouwmaterialen liggen op de wal. (Collectie Gemeentearchief Zwolle)

Het succes

Trooster was succesvol toen hij met het Van Nahuysplein bezig was. In 1864 was hij vijftig jaar geworden. Het gezin telde, na het vroege overlijden van twee meisjes, vijf kinderen. De oudste zoon, Steven, bezocht de stedelijke tekenschool en zou later als architect in Zwolle naam maken. Een dochter, Regina, zat op de kweekschool. Zij zou tot 1910 onderwijzeres in Dalmsholte zijn.

Bernard Trooster was lid van de Vereniging tot Bevordering van de Bouwkunst, waarbij ook de heren Dooijer, Breukel en Bosboom betrokken waren. Tussen 1876 tot 1882 was hij er zelfs president van. De voormalige timmerman bewoog zich blijkbaar gemakkelijk in de kringen van zijn opdrachtgevers.

De Stationsbuurt

In 1864 stoomde de eerste trein het station van Zwolle, dat toen overigens nog gesitueerd was aan de Willemsvaart, binnen. Vanaf 1866 werd het huidige emplacement gebruikt en in juni 1868 kwam het stationsgebouw gereed. Tussen de stad en het station lagen toen voornamelijk nog laaggelegen weilanden, die voor de bouw van het station waren opgehoogd. Langs de huidige Van Roijensingel stonden nog niet de fraaie villa's van tegenwoordig, maar lagen wat tuinen met hier en daar een tuinkoepeltje. Het gebied heette de Hertenkamp (vandaar ook bijvoorbeeld de Hertenstraat) en was in eigendom van de gemeente. Het stadsbestuur wilde dat de nieuwe toegangsweg tot de stad er fraai uit ging zien. In juni 1868 besloot het vier grote percelen aan de oostkant van de Stationsweg te verkopen, met de bedoeling 'daarop een villa, heerenhuis, groot koffijhuis of logement van den eersten rang te [laten] bouwen. Op elk perceel zal niet meer dan één gebouw mogen worden opgericht.'

Bernard Trooster kocht het derde perceel waarop nu Stationsweg 9 staat. Het tweede perceel (nu Hotel Wientjes) werd gekocht door een stroman voor de kersverse burgemeester van Zwolle, jhr. W.C.T. van Nahuys. Trooster kreeg van Van Nahuys de opdracht er een mooi huis op te bouwen en al in augustus van hetzelfde jaar werd met de bouw een aanvang gemaakt. Van Nahuys zou

er 34 jaar wonen. In 1928 kocht hotelhouder F.Th. Wientjes de villa, verdubbelde het gebouw door er een identiek stuk tegenaan te laten zetten en begon er een hotel.

Het perceel Stationsweg 9 verkocht Trooster na de zomer met enige winst aan de belastinginspecteur L.Wentholt. Vervolgens kreeg hij van hem de opdracht daar een villa te doen verrijzen. Momenteel is dit pand nog het onderkomen van de Regiopolitie IJsselland.

De andere villa's aan de Stationsweg verrezen in dezelfde periode.

Vanaf de Sassenpoort liep de snelste weg naar het station via de Zeven Alleetjes, een soort wandelgebied waar zeven laantjes die met bomen waren beplant samen kwamen. De gemeente maakte zich zorgen over de waterhuishouding in dit gebied en probeerde ook hier het aanzicht van Zwolle te verfraaien. Pas in 1882 zou de Terborchstraat worden aangelegd, maar al tien jaar ervoor kocht Trooster het perceel op de hoek van de Van Roijensingel en de Zeven Alleetjes (Van Roijensingel 13). Hij deed dat voor mr. E.J.I. van Sonsbeeck, een Zwolse advocaat die ook in Provinciale Staten zat. Trooster bouwde voor hem een riante villa in voornamelijk neorenaissancestijl die in 1874 betrokken kon worden. Het huis kreeg later bekendheid omdat vanaf 1899 burgemeester I.A. van Roijen er lange tijd woonde. Deze mr. I.A. van Roijen was de kleinzoon van de commissaris des konings in Groningen A.M. van Roijen, met wie Trooster aan het Van Nahuysplein te maken had gehad.

De Eekwal

In de geschiedenis van de huidige panden 16, 18 en 20 aan de Eekwal speelde Trooster ook een belangrijke rol. Aan de Eekwal lagen vroeger, net als aan het Van Nahuysplein, leerlooierijen. Eek is eikeschors dat bij het looiproces werd ingezet. De leerlooierijen verdwenen toen de wallen werden geslecht en er statige herenhuizen verrezen. Trooster kocht in de zomer van 1870 voor 6.000 gulden een stuk grond tussen de Eekwal en de Kalverstraat, dus aan de stadzijde schuin tegenover het bolwerk. Dat was erg veel geld voor een niet al te groot stuk grond. Voor alle zekerheid bouwde

Eekwal 16 (rechts) en 18 omstreeks 1890. Het rechter pand was gebouwd voor de familie Vos de Wael, het linker voor P. van Regteren Altena. (Collectie Gemeentearchief Zwolle)

Trooster er dan ook niet voor eigen risico een huis op, maar verkocht de grond en bouwde het huis in opdracht van de koper. Waarschijnlijk was dat ook voordeliger: er hoefde dan slechts overdrachtsbelasting over de grond te worden betaald. In februari 1871 ging het perceel van het huidige nummer 20 over in handen van de heer A.P.G. Hens en mocht Trooster er een huis op bouwen. Met de familie Hens had hij twintig jaar eerder al zaken gedaan, toen hij brouwerij 'Het Schaap' aan het Rodetorenplein bouwde. Het tweede stuk, het huidige nummer 16, ging in de herfst van dat jaar naar de familie Vos de Wael. Het derde pand dat er tussenin kwam te liggen, nummer 18, werd gebouwd voor de heer P. van Regteren Altena, een grondeigenaar uit Heerde. Om de huizen te kunnen bouwen moest Trooster met de gemeente nog een paar stukjes grond ruilen. Het stadsbestuur stond daar welwillend tegenover, omdat 'een thans leelijke en misvormde hoek eene belangrijke verbetering zal ondergaan', zoals in de raadsverga-dering van 16 december 1871 werd gemeld.

In 1872 was Trooster klaar aan de Eekwal.

Tussen 1874 en 1883

In 1874 werd Trooster 60 jaar, maar dat betekende niet dat hij van een rustige oude dag ging genieten. Zijn activiteiten namen wel af; bovendien valt deze periode moeilijk uit de oude stukken te reconstrueren. Uit de familieoverlevering is bijvoorbeeld bekend dat Bernard Trooster betrokken is geweest bij de bouw van Frisia State aan de Ruiterlaan, maar het is niet te bewijzen aan de hand van archiefstukken. Frisia State werd in 1874 gebouwd voor baroness A.A.A. de Vos van Steenwijk-van Eijsinga, naar een ontwerp van de architect L.H. Ebersson. Volgens een ander verhaal dat in de familie rondgaat, zou Trooster in 1882 voor de schatrijke joodse boterhandelaar Samuel Cohen Van Roijensingel 6 hebben gebouwd. Het ontwerp was van de bekende Amsterdamse architect I. Gosschalk, die ook het Groninger station had ontworpen. Ook hij was een jood. Nu zou er onder de erker aan de linkerkant van de villa een kruis als ornament zijn aangebracht. Toen de opdrachtgever daar achter kwam, ontstond er een hoog oplopende ruzie met de bouwer. Cohen

stond erop dat dit symbool van het christelijk geloof weer verwijderd zou worden, Trooster zei dat het zo op de bouwtekening stond en dat het moest blijven zitten. Het einde van het verhaal was dat Trooster voet bij stuk hield en zich niet meer op het bouwterrein liet zien. Zonder behoorlijk toezicht moeten toen de bouwkosten de begroting ruim hebben overschreden, wil het verhaal.

Trooster was in die jaren nog wel betrokken bij de bouw van de Nieuwe Havenbrug (de Polka-brug), die in 1875 tot stand kwam, maar erg actief was hij verder niet.

In het najaar van 1878 kocht hij van Engelen Middag (van boerderij de Klooienberg in Holtenbroek) een huis, erf en weiland in Assendorp, toen nog een landelijk gebied met enkele tuinderijen. Op dit forse perceel bouwde hij haaks op de Assendorperstraat twaalf arbeiderswoningen. Het blok woningen was symmetrisch opgezet; het middelste huis (nummer 16) was het grootst. Aan de voordeur van deze woning is ook meer aandacht dan aan die van de anderen besteed. Naar de kanten toe worden de woningen kleiner. In de zomer van 1880 overlegde hij met de gemeente om een stuk grond voor de gevels van deze huizen te kopen, zodat daarop een straat kon worden aangelegd. Dat werd de latere Celestraat. In een van de huisjes, die aan de zuidzijde van de straat lagen, heeft (op nummer 10) tot 1928 de moeder van G. Horreüs de Haas, de 'rode dominee', gewoond.

De zuidzijde van de Celestraat met de door Trooster gebouwde huizen. In de deuropening van nummer 10 staat Bauwina Horreüs de Haas, de zuster van de 'rode dominee', die na het overlijden van haar moeder in de ouderlijke woning bleef wonen. De foto werd omstreeks 1930 gemaakt.

Het einde

Op 18 mei 1880 overleed Ursula Bosch, Troosters echtgenote. Ze werd 62 jaar oud. Toen de erfenis in 1881 verdeeld werd, bleek hoe Trooster er voor stond. En dat hield niet over. Er viel zo'n 74.000 gulden te verdelen, waarvan echter 55.000 gulden in onroerend goed zat. Troosters deel bedroeg 37.000 gulden, maar 35.000 gulden daarvan zat in de twaalf huisjes aan de Celestraat. Inmiddels had hij de bouw aangenomen van het station te Sneek. Om die bouw voor te financieren moest hij een hypotheek afsluiten van 25.000 gulden. Op de een of andere manier kon Trooster de eindjes niet meer aan elkaar knopen en op 23 september 1883 werd het faillissement uitgesproken. Hij bezat precies 36.715,32 gulden, waaronder de twaalf huisjes. Daartegenover stond een schuld die meer dan 73.000 gulden bedroeg.

Daarmee was er voor Trooster op 69-jarige leeftijd een niet al te glorieus einde gekomen aan een lange loopbaan als aannemer. De oorzaak van de financiële ondergang is moeilijk te achterhalen. Misschien heeft zijn koppig karakter hem parten gespeeld. Misschien hebben zijn beide jongste zonen, Bernard jr. en Martinus - die beiden in zijn voetsporen wilden treden - te vaak een beroep op zijn portemonnee gedaan. Het is gissen.

De oudste zoon, Stephanus J.H., werd een succesvol architect, die veel in Zwolle heeft gebouwd. Het hielp daarbij dat hij trouwde met Cornelia Kamphuis, dochter van een schatrijke Zaanse houtkoper. Steven zal zijn vader een rustige oude dag hebben bezorgd.

Bernardus Hermannus Trooster overleed in Zwolle in 1898, op 84-jarige leeftijd.

* Bij het onderzoek heb ik veel medewerking ondervonden van Jan Wigger van het Rijksarchief Overijssel, Wim Huijsmans van het Gemeentearchief Zwolle en Klaas Por van het Kadaster. Daarvoor mijn hartelijke dank.

*Rechts: Staat van
bouwwerken van B.H.
Trooster(1814-1896)
met bronvermelding.*

DATUM	aard van gebeurtenis	kad no	kada registr + not akte	oppervl. r + roe	bedrag in guldens	vorige eigenaar	bijzonderheden
20.06.1847	koop	F 181	dl.88-39		2500	mej.de Haan	hoek Dijk (nu: Thorbeckegracht) Posthoornbr.hoek
06.07.1852	verkoop	F 181	dl.140-5		2500	stucadoor Arens	als hierboven
23.02.1848	bouw	not.vd.Biesen 8255			36.000	"onder de bo- gen" kerk R.K.	comm.tot oprichting rk kerk A.J.Helmich G.A.Vos de Waal
1850	koop	F 1605	dl.129-80	3 r 90	325	W.Sterk banket- bakker	tuin/koepel in bast.Juff.wal
11.02.1852	koop	F 1598	dl.133-47	5 r 90	3000	P.J. de Vos	huis/erf binnensingel Juff.w
14.10.1852	koop	F 1595 F-1596	dl.134-72	39 el 31 el	1000	v.d. Waay Wed.Souman	2 huisjes/erven a.d.Juff.wal
1850/'53	bouw	GAZ 77/H56				Hens & Schaepman	brouwerij a.d. Jufferenwal 1923 kerkgeh.EI.I.M
07.02.1854	verkoop	F2924/2925	dl.156-42	3 r 90	3500	Hens & Schaepman	tbv.bouw brouwerij. kopers nemen f. 1000. hypotheek
21.06.1854	koop	F 2099	dl.101-55	11 r 10	2100	I.A.v.Royen	tuin/koepel Sassenpoortenwal
22.11.1854	erfpacht	div F3044	dl.232.26	1 r 60	220	Stad Zwolle	a.d. Sassenpoortenwal
28.02.1856	verkoop	F 2984	dl.178-70	6 r 60	8500	A.Kersjes	huis/tuin/koepel Jufferenwal
16.4.1857	demping		not.gem.rd no.179		13015	Stad Zwolle	Grote Aa tussen Blauwe Hand en Gasthuis brug
29.12.1857	koop	F 2806	dl.201-9	16 r 40	6000	I.A.v.Royen	huis en erf a.d. Sassenpoortwal
30.03.1858	koop	F3124/3109	dl.203-40	7 r 90	480	Stad Zwolle	kolk v. voormalige leerlooierij dampen voor J.I.'60 bouwen
12.04.1859	publ.verk.	F 3123 naar 3404	dl.216-85	5 r 40	14000	v.Nes van Meer- kerk	Sassenpoortenwal "kapitaal nieuw gebouwd herenhuis"
20.06.1860	verkoop	F3046(2099)	dl.231-63	8 r 94	11000	Mw. Bentinck	a.d. Sassenpoortenwal
25.10.1860	verkoop	F 3471	dl.236-6	7 r 60	8000	B.H.Staring	in aanbouw zijnd huis a.d. Sassenpoortenwal
11.06.1860	koop	F 3705	dl.232.26	1 r 19	220	Stad Zwolle	a.d. Sassenpoortenwal (15.3..70)
6. 6. 1861	bouw	notul.gem-	no.209/259		9875	Stad Zwolle	onderbouw.Sassenpoortenbrug
1864	verkoop	F 3403	dl.289.30	4 r	11250	P.J.van Hamert	burgem.Kampervoen .huis a.d. Sassen- poortenwal.
28.4.1866	verkoop	F3400/72	dl.303.62	7 r 88	16250	A.M.van Royen	huis a.d. Sass.p.wal bewoond door BH Tr en Burgemeester De Vos v.Steenwijk
1867	bouw	not.gem.r.			2200	Stad Zwolle	muur aan het Gr.Kerkplein
2.6.1868	publ.koop	G 1499	dl.332.114	27. 5 r	1100	Stad Zwolle	Stationsweg no.9
13.6.1868	bouw	not.gem.r.	25.5.68		19.500	Stad Zwolle	onderbouw Vispoortenbrug
22.8.1868	bouw	GAZ.AA201	31.80			W.v.Nahuijs	burgem.Zwolle Stationsw.7 (hotel Wientjes)
18.8.1869	verkoop	G 1499	345.76	27.5 r	100 +5%	L.Wentholt	Stationsweg 9
7.9.1869	bouw	G 1499	GAZ AA 201	27.5 r		L.Wentholt	Stationsweg bij Hertenkamp
15.3.1870	verkoop	F 3397	351.3	2.5 r	1500	Schlingeman	Sassenpoortenwal
21.4.1870	koop	B 980	353.8	7.64 r	5900	H.R.Overbeek	huis/erf Diezerpoort
19.5.1870	verkoop	B 980	353.8	7.64	6000	L.Schuurleer	voor de Diezerpoort
5.6.1870	koop	F 1641	354.22	5 r 8	6000	Ballot	Grond aan de Eekwal
16.12.1870	verkoop	F 3705	359.56	1.81 r	4500	Schlingeman	aan de Sassenpoortenwal
17.12.1870	bouw	Not.gem.r.	14.12.70		16.900	Stad Zwolle	school aan de Praubstraat
21.11.1870	bouw	Not.gem.r.			250	Stad Zwolle	5 heipalen Pannekoekendijk
29.12.1870	bouw	Not.gem.r.				Schlingeman	koopt 2 ca. van stad thv bouw door B.H.Trooster
23.2.1871	verkoop	F 3723		1.8 r	1100	A.P.G.Hens	ter bebouwing door B.H.Trooster
1871	koop	F 3698	367.31	0.49 r	245	Stad Zwolle	grenzend eigendom koper
20.10.1871	verkoop	F 3768/69	369.83	2.9 r	1100	Vos de Waal	ter bebouwing door B.H.Trooster
1871	koop	F 1641	369.84	0.13 r	300	Stad Zwolle	tbv bouw hoek Zuid van Hens
16.12.1871	ruil	not.gem.r.				Stad Zwolle	thv bouw aanzienl.woning Eekwal
25.3.1872	verkoop	F3767/68	374.16	2.10 r	3500	v.Regteren- Altena	in aanbouw zijnd huis tussen Hens en Vos de Waal.
19.6.1872	koop	G 3703/4	not.gem.r.	11.83 r	5 per el	voor en namens v.Sonsbeek	nabij 7 Alleetjes (v.Royensingel 13)
29.1.1873	koop	G.1726 (G.67)	383.24	19 r	2500	Schellewald	tuin+koepel Assendorpersteeg
1873	bouw	M 1889	overlevering			Vos.v.Steenwijk	Frisia State-Ruiterlaan
1874	verkoop	G67 deel van G.1726	386.70 393.71	1.7 r	200	SJH Trooster	zoon van B.H.Tr., j architect
12.4.1875	bouw	not.gem.r.			17.875	Stad Zwolle	bouw Nieuwe Havenbrug(Polkabrug)
22.10.1878	koop	G442-3 en 163		30.88 r	4000	E.Middag van Klooienberg	huis. erf en weiland Assendorp.

Boerendanserdijk 1: dienstwoning van de voormalige Reinders' Oliefabrieken als industrieel erfgoed aangemerkt

Jeanine Otten*

Boerendanserdijk 1 aan de ingang van het zogenaamde DSM-terrein, februari 2000. Foto: Marcel Overbeek. (Collectie Gemeentearchief Zwolle).

Tegenover het einde van de Vondelkade ligt het begin van de Boerendanserdijk. Daar, op het zogenaamde DSM-terrein, staat tussen hoog struikgewas aan de Nieuwe Vecht een vrijstaande, dichtgetimmerde woning. Door de vervallen toestand waarin het pand verkeert is er op het eerste gezicht niet veel bijzonders aan te beleven, maar degene die nog eens beter kijkt ziet dat het huis allerlei aardige details bevat. Het grondplan is vierkant. De voorgevel heeft op een van de hoeken twee vierkante gemetselde zuiltjes, gedekt met een Dorisch aandoend kapiteel, die de overhangende daklijst ondersteunen. De zuiltjes zijn onderdeel van de veranda die toegang geeft tot de voordeur. De woning op het perceel Boerendanserdijk 1 is de voormalige dienstwoning horend bij Reinders' Oliefabrieken NV, in 1970 door Golden Wonder Holland BV overgenomen.

In 1989 werd de raffinaderij gesloten en kwam er een einde aan de soms niet al te fris ruikende geuren die in de omgeving van de fabriek hingen. In de jaren daarna werden de fabrieksgebouwen gesloopt. Momenteel is het terrein in het bezit van projectontwikkelaar Nijhuis Rijssen BV te Rijssen. In 1998 verleende de gemeente Zwolle een sloopvergunning voor het pand Boerendanserdijk 1. Diverse instanties, waaronder de adviescommissie van *Het Oversticht* en *FIEN* (*Federatie Industrieel Erfgoed Nederland*), hebben bij de gemeente Zwolle gepleit voor het behoud van dit unieke stukje industrieel erfgoed. Er is immers in Nederland maar weinig bewaard van dit soort gebouwen. Dergelijke gebouwen maakten deel uit van een complex van aangrenzende gebouwen bij het eigenlijke fabriekspand, zoals bijvoorbeeld de directeurswoning, de woning voor de bedrijfsleider en arbeiderswoningen. Deze behoorden alle tot het industriële terrein en waren vaak in een bijzondere bouwstijl uitgevoerd. Samen met molen *De Passiebloem* en het nog naast Boerendanserdijk 1 aanwezige transformatorhuisje, waarin een gevelsteen met de initialen van directeur Reinders, herinnert de dienstwoning Boerendanserdijk 1 nog als enige aan het voor Zwolle zo belangrijke en karakteristieke complex van Reinders' Oliefabrieken. Het pand kan daarom als industrieel erfgoed worden aangemerkt.

Zwolle heeft meer complexen gekend die als industrieel erfgoed beschouwd kunnen worden, bijvoorbeeld het kleinschalige industriële gebied op het Maagjesbolwerk dat in de tweede helft van de jaren negentig van de juist afgelopen eeuw voorgoed met de grond gelijk is gemaakt om plaats te maken voor het prestigieuze project van architect H.J.M. Ruijsenaars. Alleen op oude foto's van het Maagjesbolwerk is nog te zien dat de molen van Kok, de bierbrouwerij *Het Schaap* en

de ijsfabriek, beide van Schaepman, de steenhouwerij en het landbouwwerktuigenmagazijn van O. de Leeuw in het begin van de twintigste eeuw nog volop in bedrijf waren. Het is daarom zeer verheugend dat dit bijzondere gebouwtje aan de Boerendanserdijk voor Zwolle en Nederland behouden blijft. Ondanks de al afgegeven sloopvergunning heeft projectontwikkelaar Nijhuis Rijssen als teken van goede wil namelijk beloofd het gebouw te laten staan. Tot teleurstelling van vele kooplustigen moet er bij gezegd worden dat Nijhuis Rijssen geen woonbestemming aan het pand geeft.

In mei en juni 2000 kreeg het Gemeentearchief Zwolle een bijzondere schenking van zeventien foto's uit de begintijd van Reinders' Oliefabrieken in Zwolle. Behalve informatie over de foto's kon de schenker (een kleinzoon van de eerste bewoner van Boerendanserdijk 1) ook achtergronden over het werken bij Reinders' Oliefabrieken geven.

Deze verhalen uit overlevering vormen samen met de geschonken foto's een waardevolle aanvulling op de reeds in het Gemeentearchief aanwezige bouwtekeningen, foto's en geschreven bronnen over Reinders' Oliefabrieken. Van belang voor dit artikel is dat er onder de schenking met name veel foto's van de eerste bewoners van Boerendanserdijk 1 zijn. Voordat we daar nader op in gaan, volgt eerst wat algemene informatie over de firma Reinders.

Reinders & Co, 1893-1928

De oprichter van Reinders Oliefabrieken was Koert Reinders (1845-1917). Deze Koert Reinders werd geboren in de gemeente Hoogezand. Rond 1869 begon hij met een oliemolen in Martenshoek, een buurtschap tussen Foxhol en Hoogezand. Later had hij in deze omgeving een stoommeelfabriek. In 1893 vertrok hij naar Zwolle waar hij de stoomoliefabriek *De Aloë*, gelegen aan de Nieuwe

Het huis Boerendanserdijk 1 met op de achtergrond de molen De Passiebloem met knechtswoning en pakhuizen aan de andere kant van de Nieuwe Vecht, ca. 1930. (Collectie Gemeentearchief Zwolle).

Heiwerkzaamheden voor de grote verbouwing van De Aloë omstreeks 1915. Op de achtergrond de dienstwoning van Willem Reinders. (Collectie Gemeentearchief Zwolle).

Vecht, van de firma Van Engelen en Van Laer overnam. Daartoe werd op 1 mei 1893 de firma *Reinders & Co*, firmanten Koert Reinders en zijn zoons Reinder Uneke (geb. 1869) en Douwe Jan (1871-1940), opgericht. Koert Reinders had vier zonen en één dochter, die allen kortere of langere tijd bij het bedrijf betrokken zijn geweest.

Het in 1877 gebouwde fabriekje *De Aloë* was gunstig gelegen aan diep vaarwater, op vijf minuten afstand van de Dedemsvaartse Stoomtram. Het complex bestond uit een fabrieksgebouw, loods-en, baaswoning en stallen. De capaciteit van de oliefabriek bedroeg in het eerste jaar van de oprichting 70 ton per week, terwijl aan voederartikelen en gruttenmeel ongeveer 50 ton per week verwerkt werd. Het vervoer naar de markt, schepen, het spoor en de omliggende plaatsen geschiedde met behulp van wagens en vier paarden. Er werkten in die tijd ongeveer 30 mensen. De winsten waren zodanig dat al snel tot uitbreiding kon worden overgegaan. De eerste hydraulische napersen werden in bedrijf gesteld, terwijl in 1896 de oliemolens *De Passiebloem* en de *Roode Molen* aan de Nieuwe Vecht door huurovereenkomst aan het bedrijf verbonden werden. De beide molens, met de daarbij horende knechtswoningen, pakhuizen, schuren, enzovoorts en de gehele inventaris, werden door Willem Hendrik Visscher voor 460 gulden per jaar verhuurd aan Reinder Uneke Reinders, firmant van *Reinders & Co*. Opmerkelijk is dat 30 jaar later de huurprijs niet hoger maar lager was: in 1926 werd een nieuw huurcontract opgemaakt. De beide molens werden verhuurd voor 400 gulden per jaar. De één na laatste zin in dit huurcontract doet ons de wenkbrauwen fronsen: 'Op gevoelens der Schoonheidscommissie zal door ondergetekenden geen acht worden gegeven'. De *Roode Molen* werd in 1934 gesloopt om ruimte te maken voor de Ceintuurbaan. Maar oliemolen *De Passiebloem* staat nog steeds in al haar schoonheid aan de Nieuwe Vecht en is zelfs weer met behulp van een zeer enthousiast molenaarsechtpaar volop in bedrijf.

In 1902 trad zoon Reinder Reinders uit de zaak. Reinder was scheikundige en begon op hetzelfde terrein een zeepfabriekje. Reinders jongere broer Jan (Jan Douwes, 1876-1927) trad toen in als vennoot van *Reinders & Co*.

Door het overlijden van één van de Zwolse concurrenten, Jochem van Assen, in 1904 kon ook diens fabriek *Excelsior* aan het Almelse Kanaal aan het geheel worden toegevoegd. Deze fabriek werkte met 40 man personeel en had een produc-

tie van 80 ton per week. In die jaren lag het accent bij Reinders nog niet eens zozeer op olie, maar was het ook een belangrijk gruttersbedrijf. Men verwerkte tarwe, roggemeel en dergelijke met name voor veevoer. In het voorjaar van 1914 begon men met een grote verbouwing van *De Aloë*, de machines en de capaciteit werden vermeerderd. Het werk was half klaar toen de oorlog uitbrak. Desondanks werd de verbouwing voortgezet. In 1915 werd besloten, na aankoop van diverse landerijen om de fabriek *De Aloë* gelegen en na ruiling van grond met de gemeente Zwolle, een olieraffinaderij annex extraheerinrichting op circa 30 meter afstand van de oliefabriek te bouwen. De vraag naar spijsoliën nam dermate toe dat na al twee jaar de installatie verdubbeld moest worden.

Het bedrijf was zeer succesvol. Tot de meest vermogende Zwollenaren in 1916 behoorden dan ook alle drie de toenmalige firmanten.

In 1928 werd de firma *Reinders & Co* omgezet in *Reinders' Olie- en Veevoederfabrieken NV*.

Willem Reinders, meesterknecht

Toen Koert Reinders van Groningen naar Zwolle verhuisde, ging zijn meesterknecht met hem mee. Dit betrof Willem Reinders (1852-1938). Hoewel zijn achternaam anders doet vermoeden was Willem Reinders geen familie van directeur Koert Reinders. Ze waren wel allebei geboortig uit de gemeente Hoogezand. In het najaar van 1869 begon Willem Reinders als zeventienjarige in de oliemolen van Koert Reinders te werken. Vervolgens werkte hij ook in de stoommeelfabriek van Koert Reinders en bracht het daar tot meesterknecht. Willem was getrouwd met Lammechien Meijer (1848-1928), het gezin telde vijf kinderen. Toen ze naar Zwolle kwamen woonden ze aanvankelijk aan de Nieuwe Vecht P147, in het woonhuis van molen *De Passiebloem*. Rond 1905 betrok het gezin Reinders de gloednieuwe dienstwoning aan de Boerendanserdijk, zij waren daarmee de eerste bewoners. Het adres luidde destijds Boerendanserdijk 16, pas in juni 1974 is het vernummerd

De familie van Willem Reinders omstreeks 1900. Zittend: Lammechien Reinders-Meijer, Aleida Reinders, Willem Reinders. Staand: Hendrik Reinders, Imko Reinders, Jacob Reinders, Siepko Reinders. (Collectie Gemeente-archief Zwolle).

Het personeel van De Aloë omstreeks 1900. Op de tweede rij in het midden 'baas' Willem Reinders, 'meester' Hendrik Reinders en boekhouder Siepko Reinders met hoed en das. (Collectie Gemeentearchief Zwolle).

tot Boerendanserdijs 1. Willem werd door de werknemers van Reinders' Oliefabrieken 'baas' genoemd. Hij was populair bij zijn ondergeschikten. Zijn tongval bleef onmiskenbaar Gronings, dat maakte hem vaak moeilijk te verstaan. Van hem gaat het verhaal dat hij eens op een zaterdag aan één van de arbeiders vroeg: 'Hoeveel overuren heb je gemaakt'. De man, die aan het lijnmeel malen was, verstond hem niet goed en antwoordde: '22'. Met de nodige krachtige bewoordingen werd dit in twijfel getrokken, waarop de man zei, tel zelf maar na. De arme man meende namelijk dat gevraagd was hoeveel zakken meel gemalen waren. Op 1 november 1924 werd Willem Reinders gehuldigd voor zijn 55-jarig dienstverband, inclu-

sief Groningse jaren, bij de firma Reinders. Hij was toen ruim 31 jaar baas op de fabriek *De Aloë*. Bij die gelegenheid werd het bedrijf versierd en het werd een gezellige dag.

Door zijn positie tussen arbeiders en directie kon Willem Reinders zich wat meer permitteren dan in die tijd van werknemers verwacht werd. Hij durfde op een bepaalde manier het beleid van de directie te bekritisieren. Zoals de meeste bedrijven in die tijd blonk de firma Reinders niet uit in royale beloningen. Op een gegeven moment had de firma een uitzonderlijk goed jaar gehad. Na het uitbreken van een mond-en-klauwzeer epidemie onder het vee werden er uitzonderlijk veel vee-koeken van Reinders verkocht. De directie van

Reinders gunde daarom de werknemers in de fabriek met kerstmis een kerstgratificatie: gehuwden ontvingen f 2,50, ongehuwden f 1,50. Dat hield zelfs in die tijd niet over. Op initiatief van 'baas' Reinders mocht het personeel toen eigen flessen met lijnolie vullen.

Willem Reinders kreeg voor zijn werkzaamheden bij de firma een koninklijke onderscheiding Kort daarop kende de directie hem, weliswaar schoorvoetend, nog een bescheiden oudedagsuitkering toe, aanvankelijk 20 gulden per week, later 10 gulden. In de jaren dertig verhuisde Willem Reinders als weduwnaar naar Diezerpoortenplas 30, waar hij in 1938 overleed.

De kinderen van Willem Reinders

Willem Reinders had vier zonen en één dochter. Twee daarvan waren ook werkzaam bij de firma Reinders. Willems zonen tekenden ter onderscheid met de directie altijd met 'Reinders Wzn.' (Willemzoon). De oudste zoon Hendrik Reinders Wzn. was machinist, door het personeel 'meester' genoemd. Zoon Siepko was boekhouder. Op een foto rond 1900 zien we het voltallige personeel van *De Aloë* met in het midden meesterknecht Willem Reinders en zijn zonen Hendrik en Siepko. Nadat zijn vader naar de Diezerpoortenplas was verhuisd betrok Hendrik het huis Boerendanserdijk 1. In april 1938 ging Hendrik in Spoolde wonen. Boerendanserdijk 1 werd toen de woning van een andere werknemer van Reinders, de heer Koedijk. Willem Reinders tweede zoon Siepko was aanvankelijk kantoorbediende en boekhouder bij Reinders' Oliefabrieken. Siepko Reinders Wzn. heeft niet lang bij de firma Reinders & Co gewerkt. In 1901 ontstond onenigheid tussen Siepko en de directie. Siepko was het niet eens met gevoerde administratie en gooide met een kasboek naar de directeur. Het gevolg was dat hij de laan uitvloog. Later vinden we Siepko Reinders terug als winkelier in tabak en sigaren aan de Diezerpoortenplas. Van de derde zoon, Jacob Reinders Wzn., is bekend dat hij bij de gemeente schrijver en bouwkundig opzichter was bij de bouwpolitie (onze huidige afdeling Bouw- en Woningtoezicht). Begin 1904 vertrok hij naar Den Haag. De vierde zoon Imko Reinders was eveneens bouwkundig

opzichter van beroep. Dochter Aleida Reinders (1894-1978) trouwde met Albertus Jacobus Polder, bouwkundige van beroep. In 1926 kregen ze te Stompwijk hun zoon J.W. Polder. Deze laatste is de schenker van de bovengenoemde foto's.

De dienstwoning

Het huis Boerendanserdijk 1 werd omstreeks 1905 als dienstwoning gebouwd naar een ontwerp van Imko Reinders. Op de begane grond bevindt zich achter de voordeur een gang met aan de ene kant een slaapkamer met het venster aan de veranda en aan de andere kant van de gang een woonkamer. Verder tekende Imko op de begane grond nog een keuken met aangebouwde w.c., een kamer en een trap naar de eerste verdieping waar onder de kap nog drie slaapkamers gerealiseerd werden. Ruimte genoeg voor het gezin van Willem Reinders waarvan de vier zoons op dat moment het huis al uit waren. Kort na de bouw kreeg het huis elektriciteit vanuit de fabriek. Zeer modern! Om 22.00 uur ging dan het licht even aan en uit als waarschuwing dat kort daarop in de fabriek de stroom werd uitgezet en men daarmee de dienstwoning in het donker zou zetten. Zwolle werd na 1914 aangesloten op het elektriciteitsnet. Imko Reinders is verantwoordelijk voor meer ontwerpen voor Reinders' Oliefabrieken in Zwolle. Op ettelijke bouwtekeningen voor de firma *Reinders & Co* is zijn handtekening te herkennen. Imko Reinders is ook bekend als architect van de glasfabriek in Leerdam. Ook de man van zijn zus Aleida, Polder, was als bouwkundige werkzaam voor Reinders' Oliefabrieken. Hij ontwierp in 1934 het gebouw van de raffinaderij *Nievecht*. Op een luchtfoto (zie volgende pagina) zien we het hele terrein van de NV Reinders aan de Nieuwe Vecht, met linksonder oliefabriek De Fortuin, de raffinaderij Nievecht uit 1934, het gedeelte van *De Aloë* dat in 1877 werd gebouwd, de uitbreiding van *De Aloë* omstreeks 1915 en tenslotte rechtsboven de dienstwoning Boerendanserdijk 1.

*De N.V. Reinders' Olie-
en Veevoederfabrieken
aan de Nieuwe Vecht.
Foto KLM Schiphol, ca.
1950. (Particuliere col-
lectie).*

Tentoonstelling Reinders en Reinders & Co
Omdat er veel meer foto's van de firma Reinders & Co en de familie Willem Reinders zijn dan hier bij dit artikel kunnen worden afgedrukt, is vanaf september 2000 in het Gemeentearchief Zwolle een kleine fototentoonstelling gewijd aan Reinders & Co en Reinders.

* met dank aan Marcel Overbeek (Federatie Industrieel Erfgoed Nederland), Dirk-Jan Baalman (Het Overzicht), Johan Teunis (Monumentenzorg en Archeologie, Gemeente Zwolle).

Boekbesprekingen

Aaldert Pol en Gerrit van Hezel. *Kraggenburg en de vaarweg van Zwolle naar zee*. Publicaties van de IJsselacademie nr. 126. Kampen 2000. (Prijs f 29,95. 216 pp.)

Ruim anderhalve eeuw geleden ontstond in de Zuiderzee een kunstmatig opgeworpen eiland: Kraggenburg. Hier werd een haven aangelegd, met daarbij een lichtwachterswoning. Het geheel lag aan het eind 'van de vaarweg van Zwolle naar zee', het Zwarte Water, dat door twee leidammen van vijf en zes kilometer lang was verlengd. De bedoeling was om op die manier het Zwolsche Diep (gelegen aan de monding van de rivier) beter bevaarbaar te maken. Deze geul was weliswaar noch Zwols, noch diep, maar had zijn naam te danken aan het feit, dat de stad er bakens stak en tonnen legde. Zwolle had er dan ook alle belang bij de vaarweg bevaarbaar te houden, omdat die de toegang vormde tot de wereldzeeën. Dit belang nam toe mét de concurrentie, vooral die uit Kampen en Embden.

Een groep Zwolse notabelen stichtte daarom in 1844 -vanuit de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart, kortweg 'Welvaart'- de 'N.V. Maatschappij tot verbetering van den handelsweg over het Zwolsche Diep, mede door landaanwinning'. Het was deze 'Zwolse-Diepmaatschappij' die de genoemde leidammen en Kraggenburg tot stand bracht. De naam van deze plaats was ontleend aan de kraggen die werden gebruikt als onderlaag voor de dammen; een noviteit die werd geïntroduceerd door ir. B.P.G. van Diggelen. Zijn inzending voor een prijsvraag waarbij werd gevraagd om plannen ter verbetering van de vaarweg door het Zwolse Diep werd beloond met de eerste prijs. (Al was hij de enige inzender, de waardering voor zijn bijdrage was er niet minder om.)

Het ontstaan van Kraggenbrug is slechts één van de onderwerpen, de opmaat, in het boek *Kraggenburg en de vaarweg van Zwolle naar zee*. De beide auteurs, Aaldert Pol en Gerrit van Hezel, belichten niet alleen de technische aspecten van dit waterstaatkundig meesterwerk, maar gaan ook uitgebreid in op de politieke perikelen vóór en ná de totstandkoming ervan. De tegenstand kwam van verschillende kanten. Aanvankelijk vooral van Gouverneur Jan Derk van Rechteren, die vond dat een dergelijk project een taak was van het openbaar bestuur. Geheel onverdacht was zijn kritiek niet, want de Gouverneur leek meer op te hebben met Kampen, waar zijn pleegzoon, de Van Hasse, een belangrijke rol speelden in de zeereederij. Ondanks alles stelde hij zich echter wel coöperatief op. Op 26 juni 1844 kreeg 'Welvaart' de concessie voor de oprichting van de Zwolse-Diepmaatschappij en in april 1845 waren de aandelen, voor een bedrag van 350.000 gulden in totaal, voltekend. Zelfs koning Willem II nam twintig aandelen van 500 gulden per stuk. Aan het eind van 1848 kon op Kraggenburg de vlag in top. Maar daarna begonnen de moeilijkheden pas goed. Er kwam felle tegenstand van de kant van de kleine schippers in Zwolle en de regio, die weigerden de tol die met ingang van het nieuwe jaar zou worden geheven, te gaan betalen. Ook beriepen zij zich op het vrije gebruiksrecht van het Zwolse Diep als openbaar vaarwater. Onder aanvoering van Willem Jan Schuttevaër - voorheen schipper en daarna koopman te Zwolle - voerden ze felle acties. De 1,5 cent per ton laadvermogen en het jaagpadgeld zouden hen ruïneren, zo betoogden zij. Bovendien hadden zij voor hun kleine schepen helemaal geen verdieping van de vaarweg nodig. Daarom moest de tol niet worden geheven naar de tonnenmaat, maar naar de diepgang van de schepen. Het regionaal conflict werd een nationale zaak. Schuttevaër en de zijnen kregen belangrijke steun in de persoon van minister Thorbecke van Binnenlandse Zaken, die doordrukte dat de tarieven werden verlaagd. De tegenstand bleef echter toenemen en dit leidde er zelfs toe, dat in 1856 een parlementaire enquête werd gehouden. (De tweede in de geschiedenis, nadat hiertoe in de Grondwet van 1848 de mogelijkheid was geopend.) Tot resultaat

voor de schippers leidde dit voornamelijk niet, mede omdat Thorbecke geen minister meer was. Toen dat in 1862 echter wel weer het geval was, zorgde hij er binnen enkele maanden voor, dat een tolheffing naar diepgang (1,30 m) werd ingevoerd. Voor de meeste schippers betekende dit dat zij weer tolvrij konden varen. Voor de Zwolse Diepmaatschappij, toch al geplaagd door gebrek aan inkomsten en hoge onkosten, was dit het begin van het einde. In 1875 werden de werken, de tol en de verplichting tot onderhoud door het Rijk overgenomen. De Maatschappij behield wel het recht op landaanwinning. 'Het Zwolsche Diep aan 't Rijk. Juicht schippers, handelaren. Nu wordt de vaart weer vrij. Gij kunt de tol besparen,' aldus de eerste regels van een lang gedicht op de overwinning van de schippers.' (p. 101). Vijf jaar eerder had het Rijk het 'beheerloze' Zwarte Water aan zich getrokken. Het vaarwater had toen al de status van 'kleine rivier', omdat sinds 1867 werd gewerkt aan een vaarweg van Zwolle naar de zee via Kampen...

Pol en Van Hezel beschrijven uiterst gedetailleerd en op boeiende wijze hoe het verder ging met Kraggenburg en zijn bewoners. Hun uitstekend gedocumenteerde boek bevat werkelijk een schat aan informatie voor en over varend Nederland; Zwolle niet in de laatste plaats. Ook diverse hoofdrolspelers in dit verhaal, zoals mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis, ir. B.P.G. van Diggelen en de schippersvoorman Willem Jan Schuttevaer worden treffend neergezet. En zeker geldt dit voor de verschillende lichtwachters en bakenmeesters aan wie de auteurs –terecht- de nodige bladzijden wijden.

Het oude Kraggenburg (niet te verwarren met het huidige plaatsje) ligt inmiddels al lang op het droge en kreeg vanwege zijn uniek karakter in 1968 de status van rijksmonument. 'De daarbij behorende aandacht en zorg bleef echter achterwege,' aldus de auteurs in hun inleiding. Hun boek is dan ook 'mede bedoeld als appèl ter verkrijging van een waardige toekomst van dit voor Nederland bijzondere waterstaatsmonument. Een symbool van varend Nederland!'

Wim Coster

Lydie van Dijk, *De Hanze en de stad Zwolle*. (Stedelijk Museum Zwolle; Uitgeverij Waanders) Zwolle 2000. ISBN 9040094705.

De Hanzedagen liggen inmiddels al weer enige maanden achter ons. Zoals de organisatoren beloofd hadden was er het nodige spektakel en waren er veel uiteenlopende activiteiten, redelijk veel mensen en klachten over overlast. Maar ... vanuit de Zwolse organisatie was er absoluut geen aandacht voor de Hanze of voor wat voor historisch element dan ook. Als er aandacht aan de geschiedenis besteed zou moeten worden, dan was dat weer uitgedraaid op oude ambachten! Althans dat meldde één van de woordvoerders in de *Zwolse Courant*.

De klaarblijkelijke afkeer van de Zwolse organisatoren tegen het verleden ging zelfs zover dat de weinige activiteiten met een historische achtergrond niet meegenomen werden in de publiciteitscampagne.

Reden waarom de internet-tentoonstelling van het Gemeentearchief Zwolle en de tentoonstelling over de Hanze in het Stedelijk Museum Zwolle met het bijbehorende boekje *De Hanze en de stad Zwolle* niet vermeld waren in het programma-overzicht van de Hanzedagen. En dat is jammer. Niet omdat de Hanze nou zo ontzettend belangrijk en onmisbaar is geweest voor de ontwikkeling van Zwolle, maar wel omdat dit boekje een aardig overzicht geeft van de Hanze en het belang van de Hanze voor Zwolle. Daarmee zet het de Hanze weer een beetje terug in het juiste perspectief. Dat was wel nodig omdat de laatste jaren wel eens de indruk is gewekt dat Zwolle nooit iets was geworden zonder de Hanze.

In 48 pagina's geeft het boekje een korte beschrijving van het ontstaan en de ontwikkeling van de Hanze. Aanvankelijk waren het Duitse kooplieden die zich aaneensloten tot genootschappen om zo de handel en de transportvoorwaarden te bevorderen. Geleidelijk werden de steden belangrijker voor de handelsorganisatie. Lübeck speelde daarbij een leidende rol. Daarna wordt uitgelegd hoe het vervoer over land en water plaatsvond, hoe Zwolle lid werd van de Hanze, wat het belang ervan was voor de stad en in

hoeverre Zwolle deelnam aan de Hanzevergaderingen. Dat bleek maar zelden het geval te zijn. Het lijkt of er telkens wel iets was wat Zwolle belangrijker vond; interne onenigheid binnen de stad, oorlog met Gelre en nog veel meer. De bepalingen die de Hanze opstelde waren lang niet altijd voordelig voor Zwolle. Zo stelde de Hanze in 1447 het 'schot' in, een soort belasting die onvoordelig uitpakte voor steden als Zwolle waar de doorvoerhandel belangrijk was. Zwolle bezocht zelfs alleen de Hanzevergaderingen van 1487 en 1507 omdat daar het schot op de agenda stond. Verder wilde Zwolle meer handel voeren met Amsterdam en Holland dan de Hanze goedvond.

Het aantal bladzijden van het boekje, 48, is bescheiden. Omdat de tekst in twee talen - zowel in het Duits als in het Nederlands - is afgedrukt en het boekje bovendien ruim geïllustreerd is, blijft er weinig ruimte over voor geschreven informatie. De Hanze geeft een beknopt, maar helder overzicht van wat er in oudere literatuur is beschreven. Nieuw onderzoek is niet verricht en zelfs zijn wat achterhaalde ideeën overgenomen. Zo wordt bijvoorbeeld vermeld dat de economische ontwikkeling in Zwolle sterk achteruitging toen in 1416 een groot aantal ambachtslieden en kooplieden uit de stad verbannen werd. In werkelijkheid was het aantal bannelingen gering en de meesten van hen keerden na korte tijd weer naar de stad terug. De gebeurtenissen van 1415-1416 waren eerder een storm in een glas water dan de aanleiding voor een economische crisis. Verder is het feit dat Overijssel vanaf 1528 onder het bewind van Karel V viel wat onderbelicht. Het betekende immers een forse aanslag op de zelfstandigheid van de stad. Zwolle, en ook de andere steden in Overijssel, kregen toen veel minder ruimte om hun eigen economisch beleid te bepalen. Tenslotte is het laatste hoofdstuk over taal en cultuur wel erg summier.

Het is dus zeker geen boekje voor specialisten. Wel is het aan te bevelen voor degenen die iets willen weten over het wel en wee van een middeleeuwse handelsorganisatie en voor degenen die de Hanze in een historisch perspectief willen plaatsen.

Ingrid Wormgoor

C.C. Hesselink-Melchior, G. Leussink-Stam en J.K. Pruim-Reinders, ed., *De Zwolse schepenzegels* (Zwolle: Waanders Uitgevers, 2000). 188 pagina's, geïllustreerd, met literatuurlijst en index. ISBN 90 400 9392 X.

Tijdens een feestelijke bijeenkomst in de Schepenzaal van het Zwolse stadhuis werd op donderdag 27 april 2000 het boek *De Zwolse schepenzegels* gepresenteerd. De juiste plaats voor het juiste boek!

Het boek telt maar liefst 174 bladzijden met in totaal 522 afbeeldingen van zegels van Zwolse schepenen. De schepenen - meestal acht personen - vormden, samen met nog enkele andere colleges tot 1795 het bestuur van de stad Zwolle. Bij toerbeurt vervulden twee schepenen elke maand het voorzitterschap van de Zwolse raad en droegen dan de titel 'burgemeesteren in den tyd'. Volgens het stadsrecht, voor het laatst herzien in 1794, moesten zij 'Alle werkdagen, zoo wel in de vacantiën, als anders, [...] zich des namiddags, ten minsten van twee tot drie uren, op het Stadhuis laten vinden, om in alle voorkomende zaaken den Ingezeten en anderen op hun verzoek alle doenlijke expeditie te verleen'. Dat wil zeggen, dat zij gereed moesten zijn om akten te laten passeren. In die tijd vervulde het stadsbestuur ook de functie, waarvoor wij nu naar een notaris zouden gaan. Ten overstaan van de stadsregering, gerepresenteerd door twee schepenen, konden dus akten gepasseerd worden, waarbij burgers onroerend goed overdroegen, een testament maakten, of andere handelingen verrichtten, waarvan het noodzakelijk was een geauthentiseerd bewijs te bezitten. Hoewel er na 1795 veel veranderde in het bestuur van de stad, bleef dit gehandhaafd tot 1811 toen ook in Overijssel het notariaat werd ingevoerd.

Het boek over de Zwolse schepenzegels bevat dan ook afbeeldingen van zegels over de periode 1374-1807. Niet van iedere stadsbestuurder is een zegel opgenomen in het boek. Het betreft alleen zegels van schepenen, die te vinden zijn in het Gemeentearchief. Maar er zijn ook schepenen geweest, van wie überhaupt geen zegels bekend zijn. Zegels zijn namelijk afdrucken van voorstellingen in was, die op een akte werden aangebracht, dan wel er op een af andere manier aan bevestigd

werden door middel van een strook papier, perkament of zijden draad. Zo'n afdruk werd gemaakt door middel van een 'matrix', een stempel. Deze stempels waren aanvankelijk voorzien van persoonlijke tekens, die allengs verdreven werden door heraldische voorstellingen; wapens dus. In het boek is deze overgang zeer goed te volgen, die in de 16de eeuw werd voltooid.

Naast de afbeeldingen zijn ook de beschrijvingen van het zegelbeeld opgenomen. Deze beschrijvingen geven alle nodige informatie die wenselijk is. Vermeld zijn de naam van de zegelaar, de periode waarin hij optreedt als schepen, de datum van de akte waar het zegel op betrekking heeft, het randschrift, de voorstelling en enkele mededelingen omtrent de materiële aard en de vindplaats van het zegel.

Wat onhandig is het alleen weergeven van de naam van de zegelaar in de vorm zoals die in de akte voorkomt. Ook in de index komt die naam zo voor, wat nog wel eens voor een niet ingewijde voor enige verwarring kan zorgen. Roerend, maar onnodig, is, dat de versieringen in het randschrift zijn gepoogd weer te geven. Het is natuurlijk een kwestie van afspraak, maar de weergave in de beschrijving van het zegelbeeld – ook als die nog eens afgebeeld wordt – vraagt een zekere soberheid, mede gezien de interpretatie. Immers, hoe vallen ooit die verschillende driepassen en andere versieringen te omschrijven? Vooral de beschrijvingen van de wapens in de 18de eeuw geven dan nog wel eens moeilijkheden.

Omdat in de heraldiek alles anders is, links is rechts en rechts is links, groen is sabel en rood is keel, was een wat bredere inleiding op zijn plaats geweest. Dat geldt trouwens in zijn geheel voor de inleiding. Nu is het toch wel een boek geworden voor alleen de echte liefhebber.

Als echte liefhebber heb ik mij op de dag van de aanbidding direct bij de boekhandel van de uitgever een exemplaar aangeschaft. Eindelijk eens een boek over Zwolse zegels. Over de Kamper schepenzegels publiceerde Kees Schilder in de periode 1974-1984 in de Kamper Almanak. En een echte publicatie over Overijsselse zegels en wapens dateert van 1875 van de hand van de archivaris J.I. van Doorninck en verscheen in 1875 in de Bijdra-

gen tot de Geschiedenis van Overijssel. Sedertdien is er helaas te weinig belangwekkends over zegels in Overijssel verschenen.

In *De Zwolse schepenzegels* komen enige zegels voor van enkele van mijn voorouders. Die heb ik natuurlijk direct opgezocht (weliswaar moeilijk op te zoeken via de index!). Zo blijkt Johan Meeuwsen in 1624 een wapen te voeren: een rechterhand houdende een weegschaal. Hij behoorde tot de nieuwe magistraatsfamilies, die na de reformatie op het kussen kwamen in de stad. Zijn vader heette Meeuwis Johans en was slager. De naam Meeuwsen is dus een patroniem en het wapen van de burgemeester Johan Meeuwsen zal aangenomen zijn bij zijn aantreden als schepen in 1615. Zijn familielid Herman Meeuwsen voerde in 1664 drie gaande meeuwen als familiewapen. Het patroniem Meeuwsen werd tot achternaam en die achternaam werd later weer de oorsprong van het familiewapen met de meeuwen. Bij een later familielid, Herman Roelof Meeuwsen, komt het schild van het wapen voor als horizontaal gearceerd. Nu kan die arcering louter een esthetische functie gehad hebben, maar in de heraldiek is horizontale arcering later de wijze waarop de kleur blauw wordt weergegeven. En kleur is één van de essentiële zaken in de heraldiek. Omdat in de heraldiek op een gekleurd veld de voorwerpen altijd van 'metaal' dienen te zijn, blijft voor de kleur van de meeuwen alleen goud (geel) en zilver (wit) over. Omdat goud grafisch als gespikkeld wordt weergegeven en hier de meeuwen geen tekenen van bewerking te zien geven, zou men kunnen opmaken dat het wapen van de familie Meeuwsen is: in een blauw veld drie gaande zilveren meeuwen, geplaatst 2 en 1 (twee boven en een onder in het veld). Uit de enig bekende gekleurde afbeelding van het wapen, gepubliceerd door O. Schutte in *De wapenboeken der Gelder-Overijsselse studentenverenigingen* uit 1975, blijkt dat dit juist is.

Ondanks de eerder geuite opmerkingen, bezorgt het boek mij veel plezier en het geeft goede informatie bij de zegels, waar je wat aan hebt. Het moge duidelijk zijn, dat de samenstellers trots mogen zijn op hun werk. En dat met recht.

A.J. Mensema

Mededelingen

Vertrekkend gemeentearchivaris Jan Folkerts zorgde voor metamorfose van het gemeentearchief

Na een periode van bijna zes jaar is Jan Folkerts, gemeentearchivaris, op 1 juli 2000 naar Leeuwarden vertrokken. In verband met de komende fusie van het Gemeentearchief Zwolle met het Rijksarchief in Overijssel neemt Johan van der Ploeg, werkzaam bij het Gemeentearchief van Groningen, voorlopig de plek van Folkerts in Zwolle in.

Voor het Zwolse gemeentearchief is er in de afgelopen jaren heel veel veranderd. Was het archief bij het aantreden van Jan Folkerts toch een in zichzelf gekeerde organisatie met een voortreffelijke generale index, nu bij zijn vertrek is het Zwolse gemeentearchief een historisch informatie centrum voor de stad met een sleutelfunctie op cultureel-historisch terrein. Het Gemeentearchief is meer dan voorheen geworteld in de gemeentelijke organisatie en heeft nauwe contacten met gemeentelijke afdelingen zoals de documentaire informatievoorziening, automatisering, monumentenzorg en archeologie, communicatie etc. Ook buiten de gemeente bouwde Jan Folkerts een hecht netwerk op, o.a. met collega's in Hanzesteden.

In 1995 was de gemeentearchivaris van Zwolle de eerste, die toegangen en indices op het internet beschikbaar stelde. Hij vervulde in archiefland een sleutelrol bij de verdere uitbouw van de digitale snelweg, denk daarbij aan Archiefnet. Jan Folkerts maakte Archiefnet tot de landelijke standaard, zoals die nu bestaat. Het Zwolse gemeentearchief ontwikkelde zich in zijn tijd als een spin in het digitale Nederlandse web.

Omdat de depots vol raakten en uitbreiding van het gebouw niet mogelijk was, is gezocht naar samenwerking met andere instellingen. Dit heeft geleid tot de vorming van het Historisch Centrum

Overijssel, waarin het Rijksarchief in Overijssel en het Gemeentearchief Zwolle fuseren. Bij dit proces heeft Jan Folkerts een grote rol gespeeld. De feitelijke integratie van beide archieven vindt plaats in het begin van 2002.

Bestuur Historisch Centrum Overijssel geïnstalleerd

Op 28 juni werd het bestuur van het HCO in besloten kring geïnstalleerd door de algemeen rijksarchivaris Maarten van Boven. Van gemeentezijde zijn de raadsleden J. Hagedoorn, J. Cnossen en mevrouw A. de Boer benoemd. Van rijkszijde zijn de heren H. Middelveld, J. Boorsma, H. Smit en mevrouw D. Cannegieter benoemd. Voorzitter van het algemeen bestuur is de heer Jan Cees van Hasselt.

Directeur Historisch Centrum Overijssel benoemd

Het algemeen bestuur van het HCO heeft maandag 24 juli 2000 besloten de heer drs. B. Looper met ingang van 1 november aanstaande te benoemen tot directeur van het HCO.

Bert Looper werd op 27 februari 1957 in Heerenveen geboren. Hij studeerde als historicus af aan de Rijksuniversiteit Groningen met specialisatie Middeleeuwse geschiedenis. Bert Looper was eerder gemeentearchivaris van de gemeenten 's-Hertogenbosch en Zutphen. Sinds 1995 is hij directeur van de Centrale Archiefselectiedienst (CAS) in Winschoten.

Met het aantrekken van de heer Looper krijgt het HCO een directeur met een brede managementervaring op het terrein van modern archiefbeheer en met een sterke affiniteit tot het historisch bedrijf in al zijn facetten.

Website Gemeentearchief

De voorlopige inventaris van het archief van de gemeente Zwolle (AAZOZ) over de periode 1813 – 1924 is op de website in te zien.

Mededelingen van het bestuur

Nieuwe voorzitter

Hans Dijkstra is de nieuwe voorzitter van het bestuur van de Zwolse Historische Vereniging. Hij neemt de plaats in van Wim Coster die twee jaar lang voorzitter was. Op de jaarvergadering van de Zwolse Historische Vereniging op 19 april 2000 in het Stedelijk Museum Zwolle werd Dijkstra bij acclamatie benoemd. Er waren lovende woorden voor de vertrekkende voorzitter die in twee jaar tijd een aantal nieuwe projecten wist op te zetten zoals de instelling van diverse werkgroepen en het Zwols Historisch Platform, een overlegvorm van diverse Zwolse instellingen die actief zijn op (cultuur-)historisch gebied.

Hans Dijkstra (geb. Weststellingwerf 1947) volgde de Rijks H.B.S. en studeerde vervolgens sociologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Daarna was hij docent o.a. economie. Dijkstra is bij de meeste Zwollenaren bekend als wethouder van de gemeente Zwolle van 1986-1998 van vooral onderwijs. In de periode 1986-1990 was hij ook wethouder cultuur. Momenteel is Dijkstra docent economie in Flevoland. Zijn belangstelling voor en affiniteit met de geschiedenis komt voort uit zijn overtuiging dat mensen van nu alleen te begrijpen zijn vanuit de geschiedenis. Vandaar dat hij als wethouder studie naar de Zwolse geschiedenis, met name het bronnenonderzoek, financieel steunde. De toekomst van de ZHV ziet Dijkstra vooral in de intensieve samenwerking van allen (inclusief organisaties) die de geschiedenis, en de betekenis daarvan in het heden, een warm hart toedragen. De toekomst van de ZHV moet in die zin ook zeker maatschappelijk relevant zijn.

Afscheid redactielid Ingrid Wormgoor

Tijdens de jaarvergadering waren er ook veel lovende woorden voor Ingrid Wormgoor. Vanaf de oprichting van het Zwols Historisch Tijd-

schrijft, zeventien jaar geleden, was zij redactielid van het tijdschrift. De laatste jaren was zij vooral verantwoordelijk voor de eindredactie. Zij verruilde Zwolle voor Hoogeveen-Sappemeer waar haar echtgenoot per 1 mei 2000 als gemeentesecretaris is aangesteld.

Mededelingen van de werkgroepen

Werkgroep Zwolse Mondelinge Geschiedenis

In oktober 1999 is de Werkgroep Zwolse Mondelinge Geschiedenis opgericht door leden van de Zwols Historische Vereniging en anderen met belangstelling voor de recente geschiedenis van Zwolle. De werkgroep wil aan de hand van geschreven en mondelinge bronnen onderzoek doen naar aspecten van de recente Zwolse geschiedenis waar weinig over is opgeschreven. Wie weet nog bijvoorbeeld hoe het dagelijks leven rond de Broerenkerk tussen 1930 en 1960 verliep? Door de bouw van het winkelcentrum begin jaren zeventig is er van deze oude buurt rond de Broerenkerk niet veel meer over. Gesprekken met – oudere – inwoners vormen een belangrijk hulpmiddel als onderdeel van het onderzoek naar de recente geschiedenis van Zwolle. Ze kunnen belangrijke informatie geven die nergens anders te vinden is. Mondelinge documentatie is van groot belang voor studies over bijvoorbeeld arbeid en arbeidersleven, over de beleavingswereld op het terrein van godsdienst en cultuur, voor de geschiedenis van minderheden, en van groepen die op een of andere wijze een uitzonderingspositie innemen.

Wat is mondelinge geschiedenis?

Mondelinge geschiedenis bestaat uit allerlei vormen: bijvoorbeeld interviews, vastleggen van volksliedjes, oude radio-opnames. Als deze worden gebruikt in een onderzoek worden ze mondelinge bronnen genoemd. Het historisch interview is een onderdeel van mondelinge geschiedenis: het is een vraaggesprek over gebeurtenissen waar de interviewer onderzoek naar doet en die de geïnterviewde zelf heeft meegemaakt. Overlevering is ook een onderdeel van mondelinge geschiedenis: informatie die vertellers 'van horen zeggen' heb-

ben. Om de verhalen op juistheid te controleren wordt de betrouwbaarheid van de geïnterviewde vergeleken met andere bronnen: archieven, kranten, films, foto's, boeken, interviews met anderen over hetzelfde onderwerp. Vanaf de jaren zeventig wordt regelmatig gebruik gemaakt van interviews bij historisch onderzoek. Ook de recente geschiedenis van Zwolle leent zich uitstekend voor historisch onderzoek waarbij tevens gebruik gemaakt wordt van mondelinge bronnen.

Wat wil de werkgroep?

De werkgroep stelt zich tot doel de kennis van en het historisch onderzoek naar de recente geschiedenis van Zwolle te bevorderen en de resultaten daarvan toegankelijk te maken voor een breed maatschappelijk publiek. De voornaamste middelen om dit doel te bereiken zijn:

- het stimuleren en initiëren van historisch onderzoek;
- het begeleiden en ondersteunen van werkgroep-leden in het kader van hun onderzoek;
- het bevorderen van de kennis van de recente geschiedenis van Zwolle, onder meer door het organiseren van bijeenkomsten, het publiceren van artikelen, het geven van audiovisuele presentaties.

Activiteiten

De werkgroep wil activiteiten ontplooiën op het gebied van mondelinge geschiedenis en wil zich de komende tijd richten op de volgende activiteiten:

- het opzetten van literatuur- en archiefonderzoek ten behoeve van verschillende onderwerpen en het voorbereiden en het houden van interviews;
- het 1 keer per jaar presenteren van een onderwerp d.m.v. publicatie, lezing, audiovisuele presentatie of tentoonstelling.

Daarbij richt de werkgroep zich voorlopig concreet op twee onderwerpen:

- Onderzoek naar de geschiedenis van de huizen en de bewoners van het Eiland en omgeving tussen 1930 en 1960. In de herfst 2001 wordt het nieuwe Eiland opgeleverd. Naar aanleiding hiervan doen leden van de werkgroep een onderzoek naar het oude Eiland en bewoners

tussen 1930 en 1960, de sanering van de noordelijke binnenstad die duurde van eind jaren vijftig tot begin jaren zeventig en de plannen vanaf eind jaren tachtig rond de bouw van het nieuwe Eiland. Vooral de verhalen van de oude bewoners zullen bij het onderzoek aan bod komen. Het is de bedoeling om bij de oplevering van het Eiland in 2001 de resultaten van het onderzoek te publiceren.

- Onderzoek naar Zwolse vooraanstaande families rond 1900. Een paar leden van de werkgroep houden zich bezig met een onderzoek naar Zwolse gegoede families rond 1900. Uitgangspunt is het ledenbestand van de Grote Sociëteit in de Koestraat rond 1900. Bij het onderzoek wordt gebruikt gemaakt van verhalen van nakomelingen.

Bijeenkomsten

De tweemaandelijksse bijeenkomsten van de werkgroep vinden plaats in het Gemeentearchief Zwolle.

Aanmelding

De werkgroep bestaat momenteel uit tien leden. De leden die onderzoek doen naar de recente geschiedenis van het Eiland en omgeving kunnen versterking gebruiken. Heeft u belangstelling voor de recente geschiedenis van Zwolle, wilt u historisch onderzoek doen met gebruikmaking van mondelinge bronnen, en/of wilt u meehelpen aan de presentatie van de onderzoeken, dan kunt u zich aanmelden bij:

Werkgroep Zwolse Mondelinge Geschiedenis, coördinator J. Otten, p/a Gemeentearchief Zwolle, Voorstraat 26, 8011 ML Zwolle, tel 038-4982488, fax 038-4982967, e-mail: gemarch@wx.nl

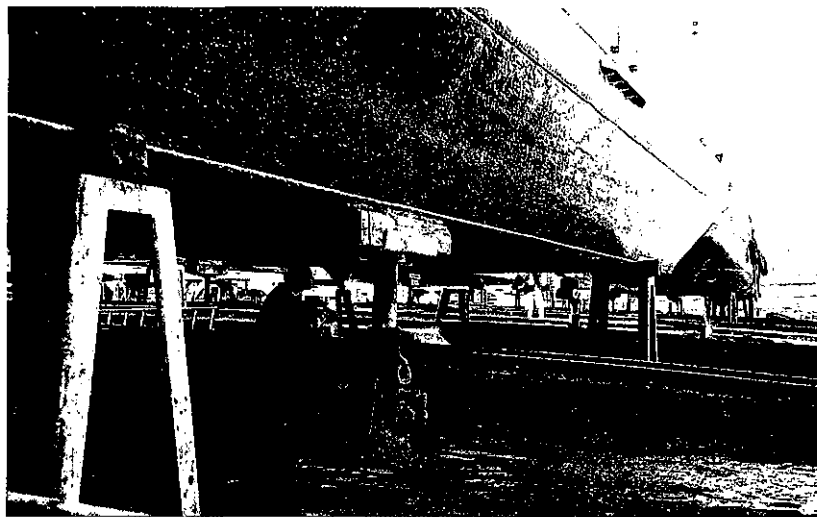
Oproep

Voor het onderzoek naar het Eiland 1930-1960 is de *Werkgroep Zwolse Mondelinge Geschiedenis* op zoek naar fotomateriaal uit de jaren 1930-1960 van huizen en bewoners van het Eiland, Drietrommeljessteeg, Klokkensteeg, de Waterstraat, Bitterstraat, Nieuwstraat, omgeving Broerenkerk. Reacties naar J. Otten, p/a Gemeentearchief Zwolle, tel. 038-4982488.

De Rademakerszijl in mei 2000 tegen de achtergrond van Stadshagen. De restauratie van deze uitwateringssluis is opgenomen in het Werkprogramma Monumentenzorg en Archeologie 1999-2002. (Foto J.A.A. Knol)

Op de scheepswerf van Leenman aan de Industrieweg, mei 2000. (Foto J.A.A. Knol)

Werkgroep Zwols Industrieel Erfgoed

Op zaterdag 13 mei maakten een tiental leden van de Werkgroep ZIE en andere belangstellenden een excursie per fiets. Marcel Overbeek en Wim Coster hadden een route uitgezet langs Zwols industrieel erfgoed in het buitengebied.

Na het vertrek omstreeks half tien vanaf het verzamelpunt Café Brinkzicht leidde de tocht naar het eindpunt bij het uit 1878 daterende stoomgemaal Westerveld. Toen was het bijna half één. Onderweg werd een bezoek gebracht aan de werf van Leenman aan de Industrieweg, waar scheepsbouwer Leenman (lid van de Werkgroep) zelf uitgebreid verslag deed over heden en verleden van de werf. Een ander markant punt was de uitwateringssluis Rademakerszijl, die al in 1365 werd gebouwd voor de afwatering van de polder Mastenbroek op het Zwarte Water. In 1825 werd de huidige bakstenen sluis vernieuwd. Ook de houtzagerij van de firma Eindhoven en de bijbehorende fabrikantenvilla nabij de Twistvlietbrug stonden op het programma. De vijftien objecten van deze morgen vormden nog slechts een klein gedeelte van de totale route in en om Zwolle. Een nieuwe excursie staat gepland in het voorjaar van 2001.

De volgende bijeenkomst van de Werkgroep zal plaatsvinden op dinsdag 10 oktober om 20.00 uur. De plaats wordt nader bekend gemaakt. Dan zullen de resultaten van de lopende onderzoeken worden besproken en zal ook worden gezien, hoe tot nieuwe publicaties kan worden gekomen. Het streven is een aparte uitgave in de Zwolse Historische Reeks.

Werkgroep Zwolse Agrarische Geschiedenis

Op maandag 8 mei kwam de Werkgroep Agrarische Geschiedenis bijeen op het Gemeentearchief Zwolle. De avond stond in het teken van een voordracht van werkgroeplid Jan van de Wetering, die een boek schrijft onder de titel *Vergeten levens. Een Sallandse familiegeschiedenis*. Hoewel Wilsum daarbij een centrale plaats inneemt ging het deze avond vooral over 'Die van Dieze', waarbij zeven eeuwen boerenleven voor het voetlicht werden gebracht. De IJsselacademie in Kampen hoopt het boek uit te kunnen geven.

Ook in dit werkgroepverband wordt gewerkt aan diverse publicaties.

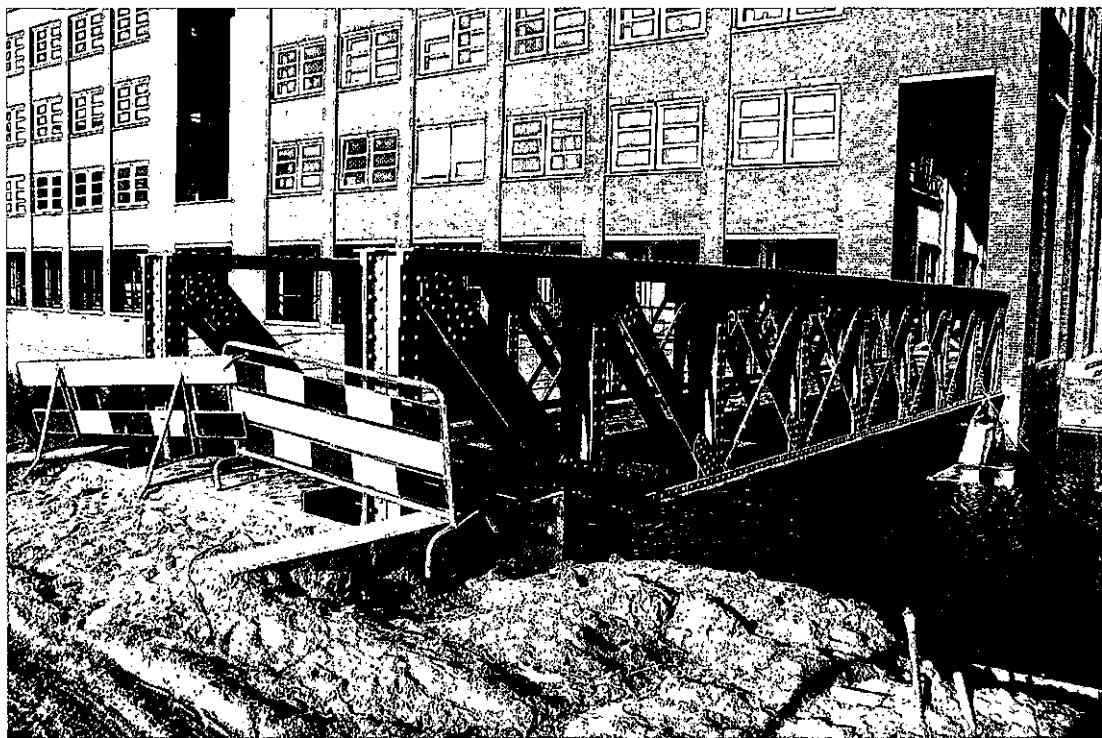
De volgende bijeenkomst staat genoteerd voor maandag 9 oktober, wanneer een bezoek zal worden gebracht aan boerderij 'De Oude Mars' (nr. 19) van de familie Schrijver. Deze 'gesloten hoeve', in 1938 gebouwd onder architectuur van P.A. Lankhorst, is van een type dat in Overijssel weinig voorkomt. Werkgroeplid Berend Schrijver zal, mede aan de hand van documenten, een toelichting geven op de geschiedenis van deze boerderij. Aanvang (n.b.!) 19.00 uur. Nieuwe werkgroepleden zijn van harte welkom.

Spoorbrug in hergebruik

In de wijk Hanzeland werd in april j.l. een oude spoorbrug herplaatst als voetgangersbrug. Deze brug werd in 1880 enkelsporig gebouwd in de lijn Zwolle-Almelo over de Soestwetering. In 1998 volgde de vervanging door een nieuwe betonnen brug.

Op aandringen van de Bond Heemschut werd, in samenwerking met de gemeente Zwolle, gezocht naar een nieuwe bestemming. De brug werd door een metaalbedrijf opgeknapt, ingekort en versmald en op die manier geschikt gemaakt als voetgangersbrug op de hoek Hanzelaan-Kogge- laan. Op zaterdag 17 juni werd door wethouder Berends een plaquette onthuld, waarop de historie van de brug staat aangegeven. 'Zwolle heeft niet zo gek veel industrieel erfgoed, maar als we de kans zien de industriële gebouwen of voorwerpen die er zijn te behouden, moeten we dat doen,' sprak hij volgens de *Zwolse Courant*.

De wethouder met monumenten en cultuur in de portefeuille kan een uitnodiging voor een bijeenkomst van de Werkgroep ZIE tegemoet zien.

Een nieuwe oude spoor- en voetgangersbrug in Hanzeland, sinds april 2000. (Foto M.N.M. Overbeek)

Auteurs

Drs. Annèt H.M. Bootsma – van Hulten (1953) studeerde geschiedenis. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

Drs. Wim Coster (1953) is historicus en slavist. Hij is free-lance publicist.

Wim A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

Drs. Jeanine Otten (1959) is kunsthistorica en beheerder van de Topografisch-Historische Atlas van het Gemeentearchief Zwolle.

Thera Tromp Meesters (1957) is bibliothecaris-documentalist. Zij werd geboren en is nog steeds woonachtig op het landgoed Schellerberg.

Albertus J. Mensema (1946) is als archivaris verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle. Hij is onder andere gespecialiseerd in heraldiek en wapenkunde.

Ph. J. Trooster (1918) is mede-eigenaar geweest van de houthandel Gebroeders Rosendaal. Als betrokken Zwollenaar houdt hij zich ondermeer bezig met historisch onderzoek.

Drs. Ingrid Wormgoor (1956) studeerde geschiedenis. Momenteel werkt zij als free-lance historicus.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

G.J. van der Horst, M. van der Laan, J. Otten, M. Schneiders, *leden*

Secretariaat

Zwolse Historische Vereniging, postbus 1448, 8001 BK Zwolle

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Bezorging tijdschrift:

J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.homepages.hetnet.nl/~histogert/index.html

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten	f 35,00/jaar
overige leden	f 45,00/jaar
huisleden	f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, H.A. Stalknecht.

Redactie-adres: Wipstrikerallee 71, 8023 DV Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Hoekman Zwolle B.V.

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Snel concurrerend en met duidelijke afspraken!

Maat in Communicatie

Hoekman Grafische Groep

Genemuiden 038-3852385	Zwolle 038-4564800	Rijssen 0548-530405
---------------------------	-----------------------	------------------------

- Sier-hekwerken zijn met ambachtelijk meesterschap vervaardigd! Zowel standaard als maatwerk
- Naast sier-hekwerken leveren wij ook terreinafscheidingen voor industrie- alsmede sportterreinen.
- Ook balkonhekken, leuningen, balustrades en trappen behoren tot ons leveringspakket.
- Verkoop en verhuur van terreinafzettingen voor bouwplaatsen en evenementen.

0523 - 61 17 76

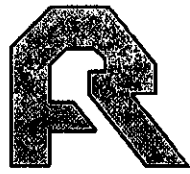
Moerheimstraat 79a
Dedemsvaart

Te Koop gevraagd:

Historische kantoorpanden
bouwjaar voor 1900

Inlichtingen: 038 - 421 32 90

Van der Reijdt Vastgoed Adviseurs B.V.
Lid VBO

VAN DER REIJDT
assurantiën bv - vastgoed-adviseurs

Brasserie "Het Vliegerhuys"
Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 T.M Zwolle Fax 038-4224318

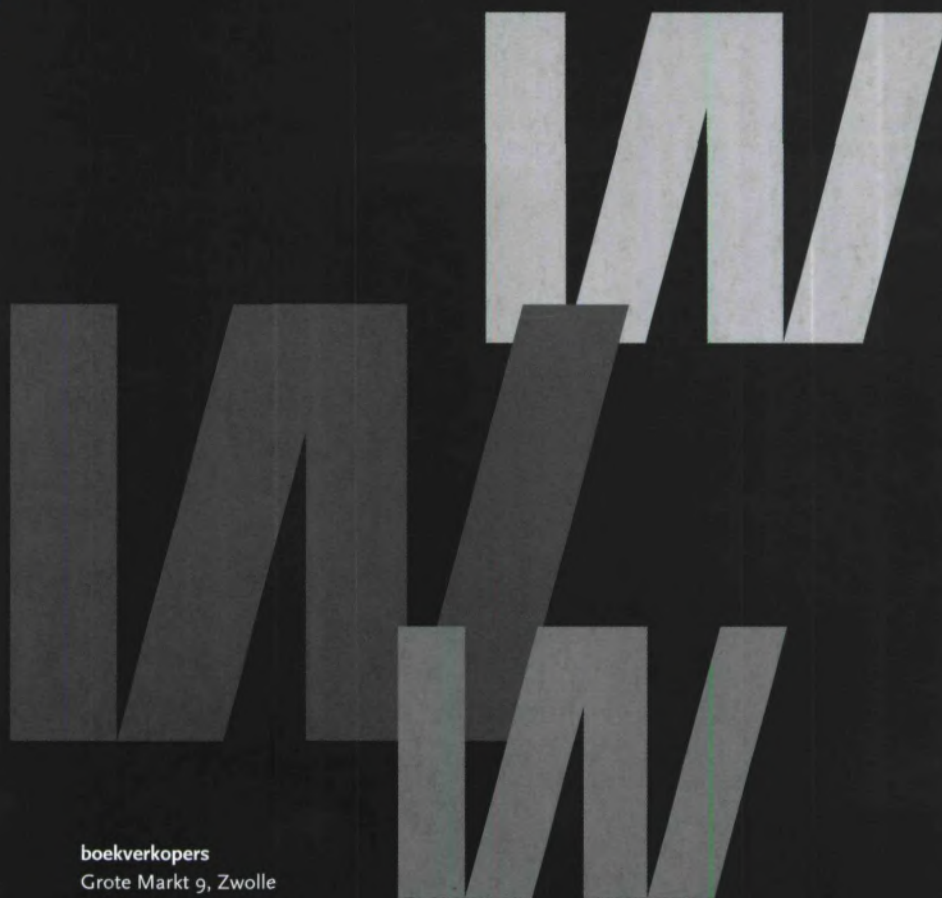
In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch-en avondkaart....
- Heeft U wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie.....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers

Grote Markt 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers

Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 465 86 28 / 465 70 01

De watertoren
op de Turfmarkt

PRIJS F 12,50

Annèt Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

Groeten uit Zwolle

„MELKMARKT ZWOLLE na de boemsnoeiing.”

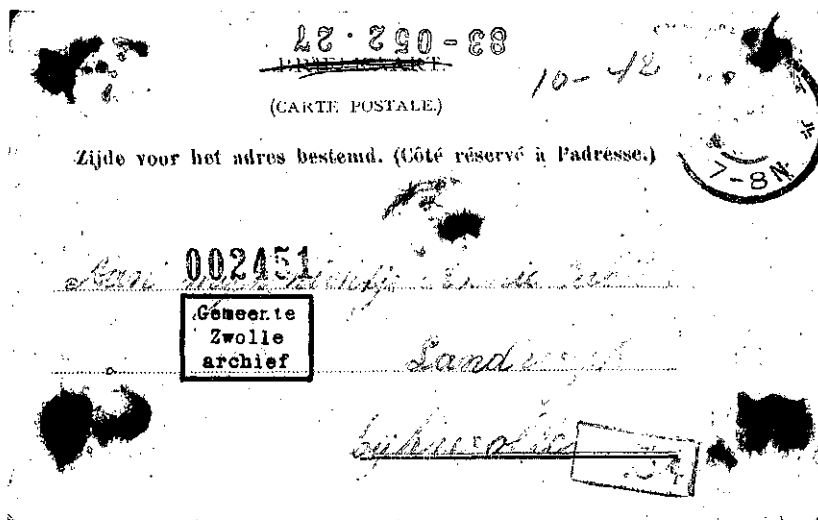
(Maart 1904).

Uitg. H. H. Kok Bzn. Zwolle.

Ansichtkaart Melkmarkt Poststempel 1904

Wilde de in 1904 acht-jarige Carolien Baarslag met deze ansicht haar nichtje Annie Lubbers de pas gesnoeide bomen vlak bij haar huis tonen? Het gezin Baarslag woonde op Melkmarkt 31, Caroliens vader had daar een winkel in kruidenierswaren. Deze winkel is op de kaart niet te zien, wel is er vol zicht op Melkmarkt 39-I, het in 1874 gebouwde post- en telegraafkantoor. Naast dit kantoor is het Drostenhuis nog redelijk zichtbaar, dat werd omstreeks deze tijd Museum, daarvoor was er van 1897 tot 1902 het R.K. Ziekenhuis gevestigd. In 1910 werd het nieuwe postkantoor aan de Nieuwe Markt in gebruik genomen, het pand aan de Melkmarkt bleef toen nog wel jarenlang telegraafkantoor. Melkmarkt 39-I werd in 1965 afgebroken, het was toen al enige jaren in gebruik geweest bij het Provinciaal Overijssels Museum. Daarna was er op deze plek ruim dertig jaar sprake van het ‘gat aan de Melkmarkt’ tot er in 1996/97 de nieuwbouw van het Museum verrees.

De geadresseerde Annie Lubbers woonde met haar ouders en zusje op de buitenplaats Landwijk, gelegen op de hoek Kuyershuislaan/Ceintuurbaan. Annie's vader Cornelius Lubbers exploiteerde daar een boomkwekerij. Annie's moeder was Trijntje Baarslag, een zus van de vader van Carolien.

(Gemeentearchief Zwolle).

Redactioneel

Inhoud

Dit is alweer het vierde nummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift* in het futuristisch klinkende jaar 2000. Het is maar goed dat ons blad de draden van het verleden bijeen probeert te houden en het verhaal van de Zwolse geschiedenis ook voor het nieuwe millennium wil laten spreken. De inhoud van het blad is ditmaal bijzonder gevarieerd. Zo is er het verhaal van Wim Huijsmans over de Zwolse burgemeesters. We kunnen alvast verklappen dat blijkt dat het Zwolse burgemeesterschap aan de basis heeft gelegen van menig glanzende carrière.

Verder vindt u een artikel van de hand van J. Erdtsieck. Het is een samenvatting van zijn onlangs verschenen boekje *Tegen de stroom in* over de geschiedenis van de hervormde gemeente in Zwolle van 1940 tot 2000. Miriam Schneiders schrijft over de Zwolse watertoren die alweer 108 jaar de Turfmarkt domineert.

Wie wil weten waarom een uit Nederlands-Indië afkomstige jongeman in Zwolle verzeild raakte, moet het verhaal van Jeanine Otten lezen. Zij schreef over de Stadstekenschool die tussen 1819 en 1898 in Zwolle te vinden was. De dames Pruim en Leussink hebben zich weer verdiept in de notulen van de Zwolse zeventiende-eeuwse kerkenraad en zijn daar gestoten op een afvallig en verdorven lid.

Liefhebbers van eigenaardigheden kunnen zich plezieren in het verhaaltje over een ooievaar die rond 1855 te lui was om zelf zijn kostje bij elkaar te scharrelen en zich liet bedienen door de visvrouwen van de Zwolse vismarkt.

Er worden twee oproepen gedaan, Wim Coster wil meer weten over een oude dienstmakker van zijn grootvader en Theo de Kogel zoekt informatie over de rijwielhandel in Zwolle. Aandacht verder voor finale van de eerste Zwolse Historische Quiz op 23 september jl., waarbij de heer G. Banck als winnaar uit de bus kwam.

Groeten uit Zwolle Annèt Bootsma-van Hulten en Wim Huijsmans	108
De watertoren op de Turfmarkt Miriam Schneiders	110
Messcherpe 'Bijlen': tekeningen van Vincent Bijl, 1895-1897 Jeanine Otten	118
Tegen de stroom in J. Erdtsieck	122
De ooievaar en de eileuver Wim Coster	127
Een afvallige en verdorven lid: Elysabet de Wael. Kerkelijke tucht te Zwolle Jennie Pruim en Riet Leussink	128
Een oude dienstmakker Wim Coster	133
De Zwolse burgemeesters Wim Huijsmans	134
Boekbespreking	137
Onderzoek onderweg	138
Mededelingen	139
Agenda	139
Auteurs	140

Omslag: De watertoren op de Turfmarkt, met op de achtergrond de Oosterkerk, omstreeks 1928. (Collectie Gemeentearchief Zwolle)

De watertoren op de Turfmarkt

'omdat het gebouw de omgeving niet behoeft te ontsieren'

Miriam Schneiders

Op de Turfmarkt in Zwolle staat een in 1892 gebouwde watertoren die ontworpen is door ir. J. Schotel. Zijn huidige vorm en uiterlijke verschijning heeft de toren echter te danken aan een ingrijpende verbouwing in 1960, toen na een dramatisch ongeluk enkele jaren eerder besloten was de watertoren te ommantelen. De nieuwe ommanteling, neergezet als een opvallend tienkantig bakstenen bouwwerk, heeft een hoogte van 38,05 meter en een doorsnede van 13,5 meter op het breedste punt.

Binnen de mantel staat de oorspronkelijke ronde toren, echter zonder de karakteristieke uitkraging die tijdens de verbouwing in 1960 verwijderd is. De watertoren heeft een gesloten draagconstructie met tussenvloeren. Boven in de toren

bevindt zich het originele ijzeren hangbodemreservoir met een inhoud van 500 m³.

Een nieuwe bestemming

In het najaar van 1999 kondigde de Waterleiding Maatschappij Overijssel NV (WMO) aan, dat besloten was om de watertoren te verkopen. Als gevolg van stormschade twee jaar eerder, was de watertoren al uit bedrijf genomen. Een onderzoek had aangetoond dat de toren aan de Turfmarkt niet meer die watertechnische functie had die hij zou moeten hebben. Mede door de groei van Zwolle waren verbeterde technieken noodzakelijk geworden om waterlevering te kunnen garanderen (bijvoorbeeld aanpassingen op het pompstation Engelse Werk).

Zowel projectontwikkelaars als particulieren zijn volop bezig geweest hun ideeën op papier te zetten voor een passende nieuwe bestemming. De WMO heeft zes van deze plannen bestudeerd. De voorwaarde was een goed plan in combinatie met het uitbrengen van een aannemelijk bod.

Het is zeker geen nieuw verschijnsel dat een watertoren voor verkoop wordt aangeboden en dat gezocht wordt naar een alternatieve functie. In de regel raken de watertorens in Nederland buiten gebruik omdat de toren verouderd is, de onderhoudskosten te hoog worden of omdat het distributiesysteem verandert. Bovendien kan tegenwoordig het water met behulp van elektrische pompen op de gewenste druk gehouden worden en staat de hoeveelheid water in het reservoir in geen verhouding tot het verbruik ervan. Om deze redenen hebben de laatste decennia tientallen watertorens in Nederland een nieuwe functie gekregen en deze trend zet zich voort.

In Breda aan de Wilhelminasingel staat een watertoren (1894) in Hollandse renaissancestijl die ook ontworpen is door Schotel. Deze toren is in

De originele watertoren zoals J. Schotel hem ontworpen heeft rond 1900. (Gemeentearchief Zwolle)

1974 te koop aangeboden onder de voorwaarde dat het object zou worden gerestaureerd. Dit is inmiddels gebeurd. De toren is verbouwd tot kantoor en heeft de status van rijksmonument. Van een andere watertoren is bekend dat deze tegenwoordig in gebruik is als 'woontoren' (Soest). In weer andere gevallen waren watertorens groot genoeg om er meerdere woningen in te realiseren (Gorinchem, Zaltbommel en Zutphen). Een Centrum voor Hedendaagse Kunst (Oost-Souburg) en een bistro (Boskoop) behoren ook tot de mogelijkheden.¹ Dichter bij huis is in 1989 de watertoren De Lichtmis (1931) te Nieuwleusen verkocht voor een symbolisch bedrag. Dat gebeurde pas nadat in overleg met die gemeente een passende herbestemming was gevonden. En in 1996 besloot het Provinciaal Waterleidingbedrijf Noord-Holland (PWN) de watertorens van Aalsmeer, Kwadijk, Hoogkarspel, Wieringerwaard en Bussum per opbod te verkopen.² Volgens de plannen van PWN zouden de watertorens in Noord-Holland niet naar de hoogste bieder gaan, maar naar degene die een redelijk bod combineerde met een goed plan.

Toren als markeringspunt

Sinds de vroege Oudheid bestaat er bij verschillende volkeren een bijzondere passie voor torens. De vroegste bewoners van Mesopotamië bouwden hun toren van Babel en de Egyptenaren richtten hun piramiden op. Eeuwenlang bleven dit de hoogste monumenten ter wereld. In de Middeleeuwen ontstond in West-Europa zo'n voorliefde voor torens, dat sommige steden een ware competitiestrijd leverden om het bezit van de hoogste toren. Naast de symbolische betekenis van middeleeuwse torens van kerken of stadhuizen, waren torens bijzonder geschikt voor verdediging, uitkijk, het geven van seinen, alarmering en tijdaanwijzing. De vele watertorens die vanaf het midden van de vorige eeuw in Nederland verzeen, voorzagen in eerste instantie in een zuiver praktische behoefte. De toren in zijn algemeenheid wordt nog steeds beschouwd als een belangrijk prestige-object, als waardevol onderdeel van de gebouwde omgeving en indrukwekkend markeringspunt in het stedelijk landschap.

Drinkwatervoorziening

De geschiedenis van de drinkwatervoorziening, waarvan de bouw van watertorens een onderdeel vormt, loopt voor een belangrijk deel parallel met de ontwikkeling van de stedelijke gemeenschappen. Ver voor onze jaartelling werden in de steden in het Midden-Oosten en later ook in India, China en Egypte, waterleidingsystemen aangelegd. Deze kunnen beschouwd worden als voorlopers van de huidige drinkwatervoorzieningen. De basisprincipes van de centrale drinkwatervoorziening zoals wij die nu kennen, werden in de oudheid al door de Grieken toegepast. De Romeinen borduurden voort op de ideeën van de Grieken. Zij waren meesters van de civiele techniek. Zij bouwden niet alleen imposante aquaducten, maar voegden ook een nieuw element toe, namelijk de castella. Castella's zijn grote reservoirs die dezelfde functie hadden als de watertorens die wij nu kennen. Aanvoerleidingen van drinkwater kwamen uit in de hoger gelegen castella's. Van daaruit werd het water onder druk getransporteerd naar drie gescheiden leidingsystemen. Wanneer de watertoevoer verminderde, zorgde een eenvoudige compartimentering van de castella voor selectieve distributie.

In de Middeleeuwen raakte de drinkwatervoorziening in het slop. Door de groei van de steden raakte het aanwezige oppervlaktewater, dat in de regel als drinkwater gebruikt werd, steeds sterker vervuild. Besmettelijke ziektes braken uit. Men onderkende toen het verband nog niet tussen vervuild drinkwater en bijvoorbeeld cholera. Omdat de waterleidingsystemen niet in staat waren om voldoende water te leveren en het transport van het drinkwater problematisch verliep, ging men over tot de bouw van hoog geplaatste waterreservoirs in combinatie met door waterraderen aangedreven pompsystemen. Dit hoogreservoir, meestal maar beperkt van inhoud, stond zo dicht mogelijk bij de pompen; vaak op de bovenste verdieping van het gebouw waar de pompen waren ondergebracht. Hier en daar werd ook al een afzonderlijke watertoren gebouwd, van waaruit het water onder constante druk naar de gebruikers werd getransporteerd.

De Industriële Revolutie die aan het eind van

Globale raming van kosten, 1890. (Gemeente-archief Zwolle)

Globale RAMING VAN KOSTEN.

In overeenstemming met het vorenstaande volgt hieronder een raming van kosten voor een productie-vermogen van 150 M³ per uur.

Aankoop van grond	Memorie
Werken voor de prise d'eau	f 75000
Pompstation (gebouwen en machines)	» 47500
Dienstwoningen	» 5000
Persleiding met zinkers	» 161000
Stadbuizenet met brandkranen, afsluiters, enz.	» 89000
Watertoren met hoogreservoir	» 35000
Bijkomende werken, als telefoon, etc.	» 11500
Kosten van uitvoering en onvoorzien	» 26000
Totaal, behalve grondaankoop	f 450000

Voor een waterleiding, waarvan de prise d'eau in staat is om 200 M³ per uur te leveren, met de daarbij behorende machines etc., zullen de aanlegkosten, behalve den grondaankoop, f 490,000 bedragen. Met die inrichting kan men dus in 15 uren 3000 M³ leveren, terwijl dienovereenkomstig bij langer werkduur der machines het productievermogen kan verhoogd worden zonder uitbreiding, dus zonder verhooging der kosten van aanleg.

Tot toelichting dezer begrotingen dient, dat, al mochten tusschen de geraamde bedragen der onderdeelen, bij de uitvoering verschil blijken te bestaan met de werkelijke kosten, de totaal-bedragen, resp. f 450,000 en f 490,000 (behalve terreinaankoop) alleszins voldoende zijn te achten om de werken naar den eisch uit te voeren, zoodat in dit opzicht geene teleurstelling is te verwachten.

ROTTERDAM, 6 December 1890.

J. SCHOTEL, *Ingenieur*.

de achttiende eeuw in Engeland een aanvang nam, zorgde voor innovaties op technisch gebied. We denken dan aan de toepassing van de stoommachine, een doorbraak in de aandrijving van pompinstallaties en aan het gebruik van gietijzeren buizen voor de leidingen. Echter, men paste nog geen zuiveringsinstallaties toe, zodat de besmetting door colibacteriën gewoon doorging en zich zelfs uitbreidde als gevolg van het groeiend aantal centrale drinkwatervoorzieningen.

In Nederland liet de aanleg van centrale drinkwatervoorzieningen nog vrij lang op zich wachten. Het was niet ongewoon dat men in het begin van de negentiende eeuw in vrijwel alle steden, en waarschijnlijk ook wel in Zwolle, nog grachtwater dronk. Rond 1854, juist toen in Nederland de eerste drinkwaterleiding in gebruik genomen werd, ontdekte men dat er verband bestond tussen verontreinigd drinkwater en cholera. Men stond toen

voor de opgave om zich in eerste instantie te richten op de zuivering van het water.

De watertoren als nieuwe uitdaging

Nederland bleef vergeleken met de omringende landen, lang achter met de aanleg van een publieke drinkwatervoorziening. Maar toen het zover was, werd in Nederland de bouw van een watertoren dan ook als een uitdaging beschouwd. Op technisch gebied kon de constructie van het reservoir en de onderbouw steeds verder worden verbeterd als gevolg van nieuwe bouwtechnieken en materialen. Het installeren van een ijzeren reservoir in plaats van een houten, was een belangrijke verbetering. De toepassing van betontechniek betekende eveneens een grote ommekeer in de bouw van watertorens. Nieuwe reservoirtypen en nieuwe watertorenvormen kwamen tot stand door deze ontwikkelingen. Zoals meer voorkomt

in de geschiedenis liep Nederland niet voorop in de technische ontwikkeling, maar volgde het Engeland, Frankrijk en Duitsland.

Niet alleen de technische ontwikkeling zorgde voor een nieuwe uitdaging. Ook de ontwerpers, veelal ingenieurs, probeerden van iedere watertoren iets unieks te maken. Geheel identieke watertorens zijn in Nederland eigenlijk niet gebouwd. Waarom niet zou je denken. Er werden toch veel watertorens gebouwd in de vorige eeuw en waarom dan zo weinig uniformiteit? Ofschoon het hooggelegen reservoir de grondvorm dicteerde, speelden de verschillende architectuurstromingen een grote rol bij de totstandkoming. Maar, zoals eerder vermeld, richtte men zich in eerste instantie op de zuivering van water. De strijd tegen slechte hygiënische omstandigheden speelde een erg grote rol.

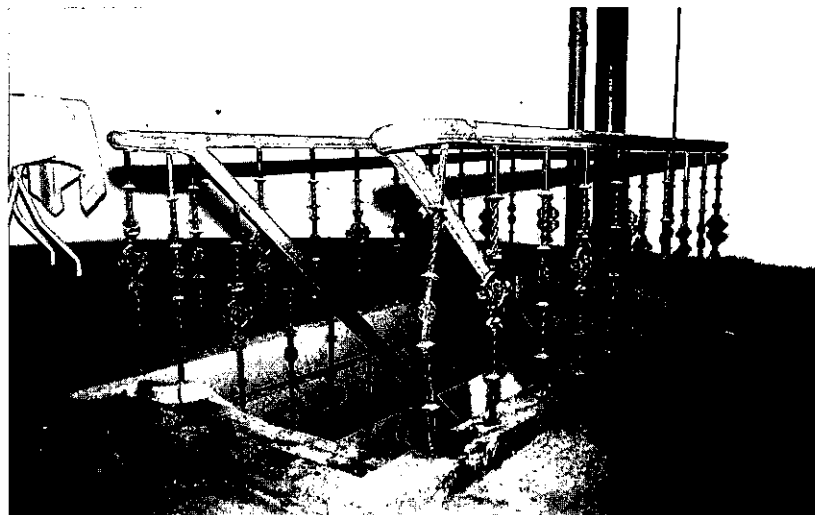
Het is dan ook om deze reden dat de watertoren vooral een sterk symbolische betekenis kreeg en dit in zijn vormgeving moest uitstralen.³ De watertoren verscheen als een nieuw en beeldbepalend architectonisch element. Tot de jaren vijftig van de twintigste eeuw zijn in Nederland nog watertorens gebouwd. Inmiddels functioneren er velen niet meer, omdat de torens voor de drinkwatervoorziening in principe overbodig zijn geworden.

De Zwolse watertoren

In april 1891 presenteerde ir. J. Schotel uit Rotterdam zijn tekeningen en bestek, nadat hem de opdracht was gegeven een centrale drinkwatervoorziening aan te leggen voor de gemeente Zwolle.⁴ Om een waterleidingsysteem te realiseren, was het noodzakelijk eerst een 'prise d'eau' te bepalen. Een prise d'eau is de plaats waar een waterleiding water opneemt. Schotel had reeds zijn oog laten vallen op de 'Heerdesche heide' omdat het daaruit verkregen water aan de strengste eisen van hygiëne beantwoordde. Bovendien was hij ervan overtuigd dat er op den duur ook voldoende hoeveelheid zou zijn te vinden.⁵ Op 27 oktober 1891 nam de gemeenteraad zijn voorstel aan. Vervolgens kocht de gemeente Zwolle van de gemeente Heerde percelen heidegrond met een gezamenlijke oppervlakte van ongeveer 469 hectaren, voor een

Links: Het interieur van de watertoren: De 'waterstands-aanwijzer', op de begane grond, zoals beschreven door Schotel in zijn toelichting. (Foto: Maarten de Graad)

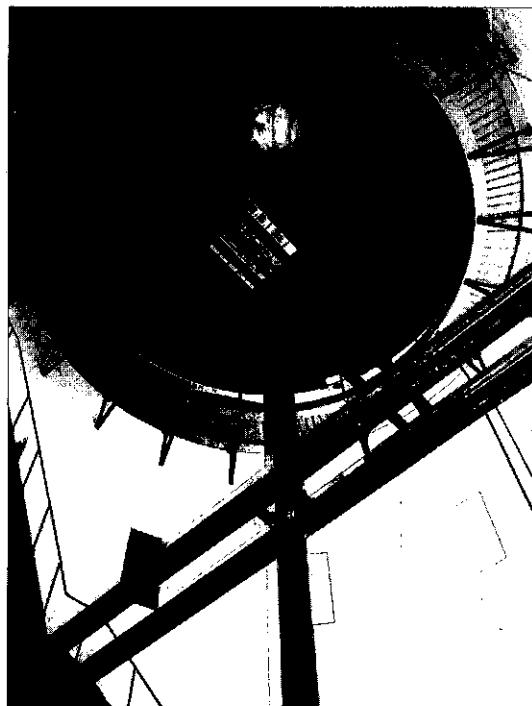

Onder: De trapopgang van de watertoren naar een tussenverdieping. In deze periode is ook aan de decoratieve afwerking van de balustrade aandacht besteed. (Foto: Maarten de Graad)

prijs van f 70,- per hectare, en voor een totaal bedrag van f 32.888,52.

In het voorjaar van 1892 kwam Schotel met het voorstel om de toekomstige watertoren te plaatsen aan de Bagijnweide, hoek Rhijnvis Feithlaan. De Raad had echter bezwaar tegen plaatsing aan de

Het zicht naar boven op het hangbodemreservoir in de oude toren. (Foto: Maarten de Graad)

Bagijneweide, omdat op het bedoelde terrein ook de remise van de Dedemsvaartsche stoomtram zou komen.⁶ Enkele weken later presenteerde Schotel zijn definitieve tekening en bestek van de watertoren. Schotel achtte voor plaatsing van de toren, behalve de Bagijneweide, de volgende locaties ook geschikt: het Rode Torenplein; een driehoekig stukje grond tegenover de 'Doleerende' of Oosterkerk of de Turfmarkt op de hoek van de Schoenkuipenbrug.

In een toelichting beschrijft hij de benedenruimte van de watertoren die in verschillende lokalen verdeeld zal worden. Een of twee ruimten waren bedoeld als kantoor voor de waterleiding, een andere ruimte zou geschikt zijn als politiepost en als bergplaats voor watermeters. Schotel achtte het raadzaam dat het gebouw bewaakt werd. De bedoeling was dat het pompstation op de heide telefonisch met het bureau van de waterleiding en het hoogreservoir in de toren door een elektrische 'waterstandsaanwijzer' met het pompstation verbonden zou worden. In verband met de vestiging van het bureau van de waterleiding vond Schotel het dan ook wenselijk de toren niet te ver uit het

centrum van de stad te plaatsen. 'Vooral ook', schrijft Schotel, 'omdat het gebouw de omgeving niet behoeft te ontsieren, zoals ook uit de tekening blijkt; zelfs zouden sierlijke details aangebracht kunnen worden, voor het geval dit werd gewenst.' De vraag is wel wat Schotel bedoelde met sierlijke details? Zoals uit de tekening en realisatie blijkt, koos hij voor een sobere uitstraling. Of was hij van mening dat het overdadiger kon? Hoe dan ook, B en W bleven voorstander, net zoals Schotel het ook het liefst had gezien, van locatie Bagijneweide. De locatie Klein Grachtje kwam ook nog ter sprake, maar viel af in verband met vrees voor infectie door de nabijheid van een mestplaats en de gasfabriek. Spinhuiswal bleek ook niet aan te bevelen te zijn. Uiteindelijk is toch afgeweken van de eerder voorgestelde plek en accepteerden B en W het besluit van de Raad om de toren te plaatsen op de Turfmarkt. Bovendien adviseerde de Raad, in overleg met de heer Schotel, om een 'directeur der Zwolsche Waterleiding' te benoemen, zodat deze van meet af aan bij de aanleg aanwezig kon zijn en vertrouwd met het werk waarover hij het beheer zou voeren; dit op een jaarwedde van f 1600,-. De watertoren was maar één onderdeel van het drinkwatersysteem, waartoe ook stoommachines met toebehoren op het terrein van het pompstation en een buizenet behoorden. Verder maakten ook een uitwijkspoor vlakbij het station van Wapenveld met woningen voor machinist en stoker van het machinegebouw en ketelhuis deel uit van het hele project.

Wat de bouw van de watertoren betreft, van de 23 ingekomen inschrijvingen was die van J. Visser uit Papendrecht het laagst. Voor de som van f 38.170,- werd hem op 7 mei 1892 het werk opgedragen en met meerwerk van f 690,09 het bedrag afgesloten. In de toren is o.a. verwerkt circa 1030 m³ metselwerk van 'natuurlijke en gebakken steen'. Het hangbodemreservoir, dat een inhoud heeft van 500 m³, weegt ruim 26.000 kg. Het werk werd op 23 december 1892 opgeleverd.

Schotel

J. Schotel was architect-ingenieur te Rotterdam. Hij was onder meer betrokken bij de bouw van de Moerdijkbrug en heeft zestien watertorens op zijn

naam staan. Het gebruik van nieuwe materialen, zoals staal en gietijzer, brachten in deze periode nieuwe constructiemogelijkheden met zich mee. Schotel die deze watertorens tussen 1883 en 1911 ontwierp, besteedde bijzonder veel aandacht aan het uiterlijk en volgde nauwgezet de in die tijd toegepaste neostijlen in de architectuur. Neostijlen zijn een benaming voor stijlen die kenmerken van een vroegere stijl opnieuw hanteren. Veelal werd in deze tijd gekozen voor de neoromaanse bouwstijl, omdat deze stijl door zijn sobere karakter beter aansloot bij de functionele aard van de watertoren. De neogotiek en neorenaissance werden doorgaans te kostbaar en te bewerkelijk gevonden. Schotel liet zich hierdoor niet weerhouden en zijn eerste watertorens liet hij optrekken in een neogotische verschijningsvorm.

De watertoren van Zwolle met een sober neogotisch karakter is hier een voorbeeld van. Neogotisch wil zeggen dat voor de vormgeving van dit bouwwerk uit de negentiende eeuw motieven ontleend zijn aan de gotiek, een middeleeuwse bouwstijl. Deze motieven zijn nog terug te vinden bij het ingangsportaal en de wederzijdse boogvensters met tracering in de koppen van de oude watertoren. De dragende bakstenen buitenwand was op elke verdieping voorzien van vensters. De verbrede kop was het meest decoratieve deel van de hele toren door de speelse motieven in het metselwerk. De muurvelden met daarin geplaatst dezelfde vensters als in de romp zorgden voor een gelijkmatige verdeling van en evenwicht in de bakstenen wand. Bovenop het tentdak bevonden zich dakkapellen voorzien van pinakels. Het hoogste punt (37,7 m) werd bekroond met bol en windvaan, waarop aangegeven het jaartal 1892.

Twintig jaar later zien we bij Schotel watertorens met neorenaissance-elementen verschijnen zoals kantelen bij de watertoren van Overveen. Na de eeuwwisseling kregen art nouveau motieven in de decoraties de overhand. Zijn laatste watertorens worden beschouwd als de meest bijzondere die Schotel ontworpen heeft in zijn loopbaan. Bij de watertorens van Boskoop en Woerden werkte hij met een combinatie van gekleurde baksteen voor de reservoirmanteling. Dat in ieder geval de gemeente Zwolle zeer tevreden was met de

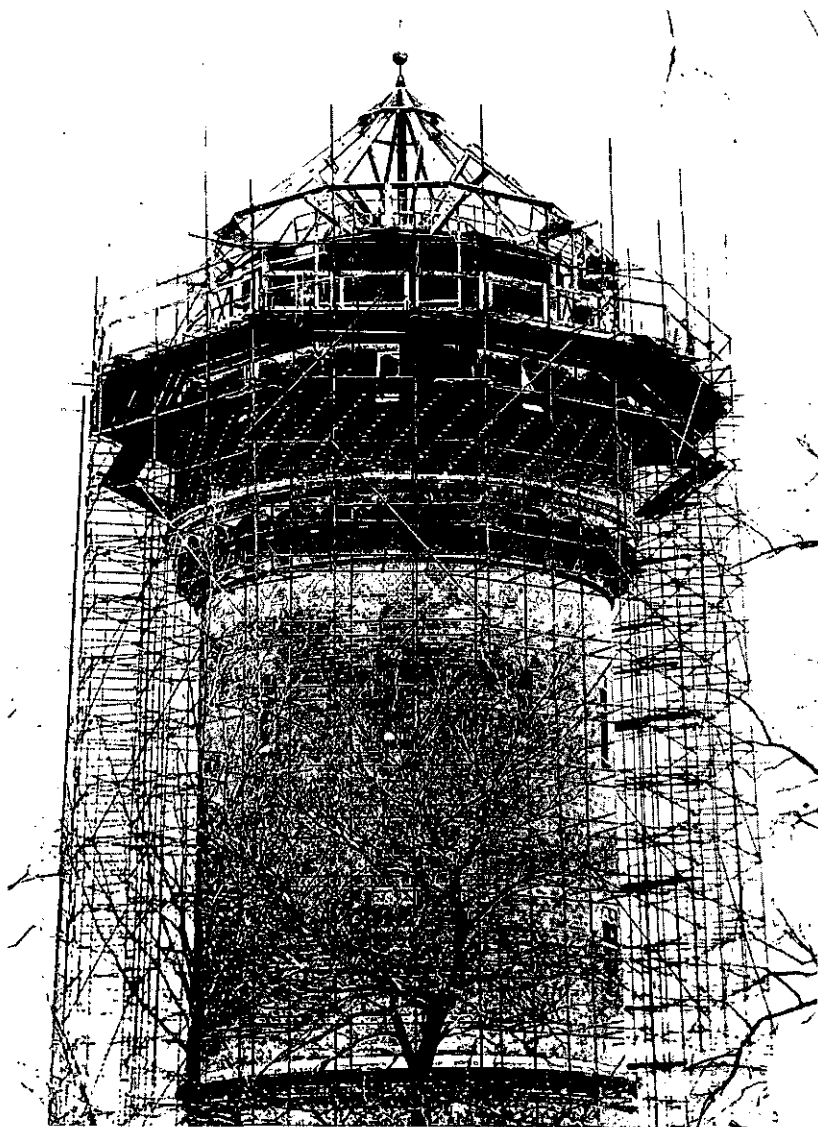
realisering van een efficiënte drinkwatervoorziening, en ook een eigen watertoren, blijkt uit de volgende loftuiting: 'te danken aan de buitengewone voortvarendheid en werkkraft van den heer ingenieur J. Schotel, die toegerust met volledige kennis en rijpe ervaring, zich ten volle het vertrouwen waardig getoond heeft, dat wij door het hem opdragen der leiding van het geheele werk in hem hebben gemeend te mogen stellen.'⁷

De toestand na 1957

Op 21 februari 1957 veroorzaakt een brok losvallend gesteente, afkomstig van de uitkraging van de

De oude watertoren in februari 1957, een dag na het dodelijke ongeval. Het trottoir rond de toren is afgezet. (Foto: Dolf Henneke, collectie Gemeentearchief Zwolle)

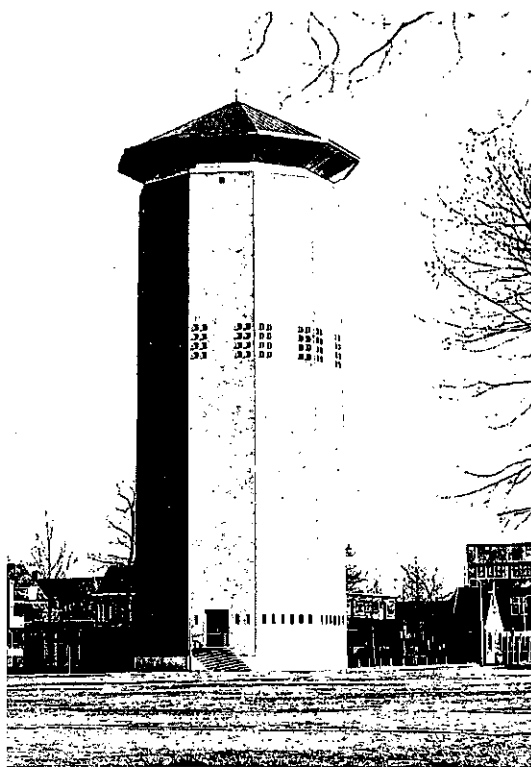

*De ontmanteling van de oude kap, 1959.
(Gemeentearchief
Zwolle)*

*Rechts: De watertoren
met de nieuwe omman-
teling, jaren zestig.
(Foto: Dolf Henneke,
collectie Gemeente-
archief Zwolle)*

watertoren, een dodelijk ongeval.⁸ De dood van een vijfjarig kind veroorzaakte verdriet bij de familie en onrust onder de Zwolse bevolking. De vraag is of dit ongeluk voorkomen had kunnen worden. De laatste controle en het benodigde herstel hadden in 1936 plaatsgevonden. Door de hoogte van de toren zou controle op de bouwtoestand niet gemakkelijk zijn. Het ongeval was in ieder geval voor de gemeente aanleiding de toren aan een uitgebreide inspectie te laten onderwerpen. Deze werd op 22 mei 1957 uitgevoerd door het

Rijksinstituut voor de Drinkwatervoorziening. De conclusie was dat de toren in slechte staat verkeerde. Het voegwerk was slecht en het metselwerk vertoonde op sommige plaatsen meterslange scheuren. Wat nu? Afbreken, of een andere oplossing. Men koos voor de tweede mogelijkheid, namelijk het oude bouwwerk intact laten en een nieuwe toren om de oude heen bouwen. Een uitzondering moest gemaakt worden voor de uitkraging. Dit karakteristieke onderdeel van de ronde toren met de meest uitgesproken neogotische details verkeerde in zo'n slechte toestand dat het is afgebroken. De nieuwe tienkantige toren is opgebouwd naar een ontwerp van architectenbureau Mastenbroek en De Herder. Voor er gestart werd met de werkzaamheden, was het inmiddels 1959. Voor het bedrag van f 175.000 werd de oude toren door het bedrijf Fokkens-Naarden NV uit Velp ommanteld. In het najaar van 1960 was het dan zover en verscheen de watertoren in een nieuwe jas.

Er is geen uitgebreid bouwhistorisch onderzoek nodig om vast te stellen dat de oorspronkelijke watertoren aangewezen kan worden als industrieel monument van de negentiende eeuw. De toren mist weliswaar een wezenlijk onderdeel. Maar als waardevol markeringspunt in een stedelijke omgeving en als karakteristiek drinkwatermonument, verdient het lot van deze watertoren een zorgvuldige afweging bij herbestemming.

Naschrift

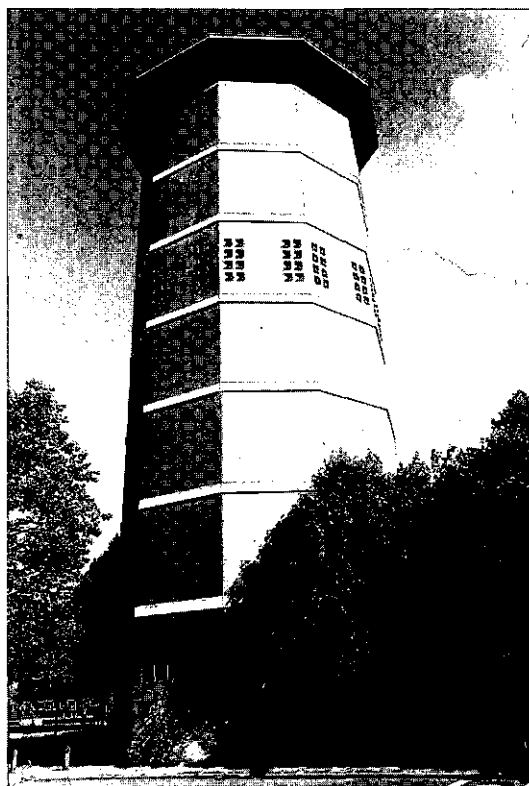
Inmiddels is de watertoren eigendom geworden van projectontwikkelaar Nijhuis Bouw BV te Rijsen. Wat de precieze herbestemming zal gaan worden is nog niet bekend, maar de watertoren zal deel gaan uitmaken van een stedenbouwkundig plan dat momenteel door Nijhuis wordt ontwikkeld voor een groter gedeelte van de Turfmarkt.

Noten

1. Peter Nijhof, Ed Sculte e.a., *Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland*. Zutphen 1994, 14.
2. Weert Schenk in de *Volkskrant* van 28 november 1996, 18.
3. Henk van de Veen, *Watertorens in Nederland*. Rotterdam 1989, 44.
4. Gemeentearchief Zwolle (GAZ), AAZ01, 3961.
5. GAZ, Verslag van de toestand der gemeente Zwolle 1891, 70.
6. GAZ, Handelingen van den Raad der gemeente Zwolle 18 januari 1892, 7.
7. GAZ, Verslag van de toestand de gemeente Zwolle 1892, 58.
8. *Moord en brand* deel 7. Zwolle, 1997.

Boven: De kap van de nieuwe ommanteling van binnen. (Foto: Maarten de Graad)

Links: De watertoren op de Turfmarkt in 1999. (Foto: Maarten de Graad)

Messcherpe 'Bijlen': tekeningen van Vincent Bijl, 1895-1897

Jeanine Otten

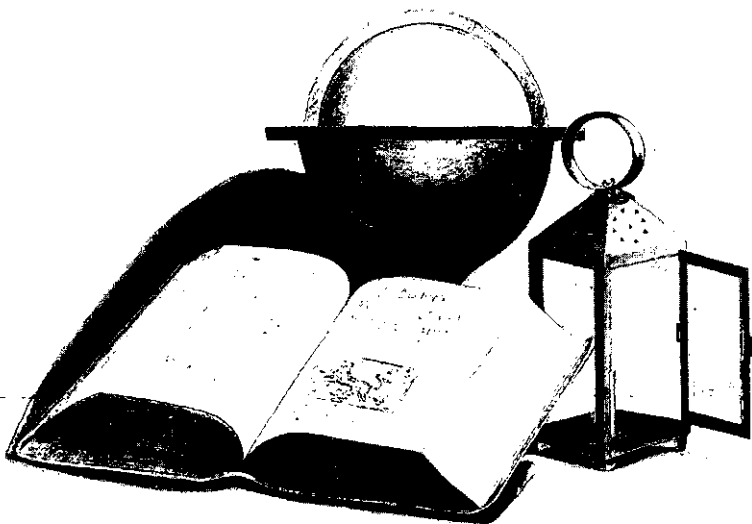
Stilleven met geopend boek, globe en lantaarn, door Vincent Bijl (1874-1950), 1897. Gesigneerd r.o.: 'V. Bijl / 7 April 1897'. Opschrift l.o.: 'Geteekend door V. Bijl. / Gezien D Lako'. Tekening, zwart en wit krijt op grijs papier, afm. blad: 50 x 70 cm. (Gemeentearchief Zwolle; schenking W.H. Vincent Bijl, 1998)

Een welkome aanvulling op de collecties van het Gemeentearchief Zwolle zijn de jaarlijkse schenkingen. De jaarverslagen van het archief staan elke keer weer bol van geschonken archieven, boeken, video's, geluidscassettes, foto's, prenten, tekeningen, kaarten, enzovoorts. En elk jaar zit er wel een heel bijzondere aanwinst bij die speciale aandacht verdient. Dat zo'n schenking meestal niet zonder slag of stoot gaat is begrijpelijk. De schenker doet afstand van iets dat hij of zij misschien wel een mensenleven lang zuinig bewaard heeft. Het Gemeentearchief stelt in geval van een schenking altijd een schenkings-overeenkomst op waarin bijzonderheden omtrent de overdracht van eventuele rechten en de mate van openbaarheid vastgelegd worden. Dit artikel gaat in op zo'n bijzondere aanwinst die in de afgelopen drie jaar in etappes in het Gemeentearchief terecht kwam.

Messcherpe tekeningen

De schenking bestaat uit een aantal zeer fraai gekleurde technische tekeningen van bewerkte deuren en allerlei houtverbindingen in voor-, boven- en zijaanzicht. De tekeningen zijn aan het eind van de negentiende eeuw gemaakt op de Zwolse Stadstekenschool door Vincent Bijl, de vader van de schenker. In de loop van twee jaar vulde de schenker deze collectie aan met een aantal technische tekeningen van bruggen en hekwerken, twee stilleven, een paar diploma's van de Stadstekenschool, een met ebbenhout ingelegde perenhouten tekendriehoek en een ebbenhouten radeermesje die bij het maken van de tekeningen gebruikt zijn. Opvallend is het vakmanschap waarmee deze messcherpe tekeningen zijn gemaakt. De minutieus geschilderde houtnerf, de egale schaduwen en de strakke inktlijnen verraden dat het werk zeer arbeidsintensief was en een vaste hand vergde. De schenker wist uit hoofde van zijn beroep (architect) precies hoe de tekeningen tot stand waren gekomen. Zijn vader moet de lijnen getrokken hebben met behulp van de perenhouten tekendriehoek die op een houten tekenhaak lag. De ouderwetse trekpen waarmee dat gebeurde moest hij voortdurend bijvullen met een pipet met inkt. De inkt maakte hij zelf door met een penseel een beetje water over een Oost-Indisch inktsteentje te wrijven. Dit leverde een mooie dunne inkt op die goed vloaide.

De tekeningen laten zien dat men met de beperkte middelen die aan het eind van de negentiende eeuw beschikbaar waren, zeer fraaie resultaten kon bereiken. Geavanceerde tekentafels, speciale *fineliners*, rekenmachines en goede bureaulampen bestonden immers nog niet. Daarnaast geeft deze schenking een goed beeld van het niveau van het tekenonderwijs op de Stadstekenschool. Tot nu toe ontbrak dat beeld omdat van de

Stadstekenschool zelf geen archief bewaard is gebleven. Wel bevindt zich in de bibliotheek van het Gemeentearchief een portefeuille met het opschrift 'Stads Teekenschool Zwolle 1841'. De inhoud van deze portefeuille bestaat uit tientallen lithografieën met voorbeelden van woonhuizen en andere gebouwen in allerlei stijlen. Waarschijnlijk is het lesmateriaal dat de leerlingen konden bestuderen en natekenen.

Vincent Bijl (1874-1950)

Vincent Bijl (Pasoeroan 1874 - 1950 Arnhem) kwam als jongeman van 18 vanuit Nederlands-Indië naar Rotterdam om een opleiding tot architect te volgen. Door tegenslagen kon hij die opleiding niet afmaken en moest hij in zijn eigen levensonderhoud voorzien. Zo kwam hij in 1895 als 21-jarige vanuit Rotterdam in Zwolle, waar hij in zijn levensonderhoud voorzag als bouwkundig opzichter. Hij woonde drieënhalf jaar in een logement in de Voorstraat (nu nr. 3). Een jaar na zijn aankomst in Zwolle liet hij zich portretteren door de Zwolse fotograaf F.W.H. Deutmann in de Kamperstraat. We zien hem zelfbewust voor een geschilderde achtergrond poseren, met leren handschoenen aan, half zittend op een tafel, zijn hoed naast zich, in de rechterhand een bewerkte elegante wandelstok. De foto stuurde hij op tweede kerstdag 1896 naar zijn vader, achterop schreef hij: 'Zwolle 26 December 1896, Voor den Heer C. Bijl, van zijn jongsten zoon Vincent'.

Tijdens zijn verblijf in Zwolle bezocht Vincent 's avonds de Stadstekenschool, die toen gevestigd was aan het Grote Kerkplein in de zogenaamde 'Brouwerschool'. Hij volgde er de lessen hand- en bouwkundig tekenen van D. Lako en van H. van Dijk, leraar lijntekenen en projectieles.¹ In 1897 behaalde Vincent Bijl diverse diploma's aan de Stadstekenschool. Een van de ondertekenaars van de diploma's was W.A. Elberts, president van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs en later schrijver van *Historische wandelingen in en om Zwolle* (1910). In juni 1898 vertrok Vincent Bijl uit Zwolle naar Roermond waar hij bij Rijkswaterstaat in dienst kwam. Na vijf jaar verhuisde hij naar Arnhem. Daar leerde hij zijn

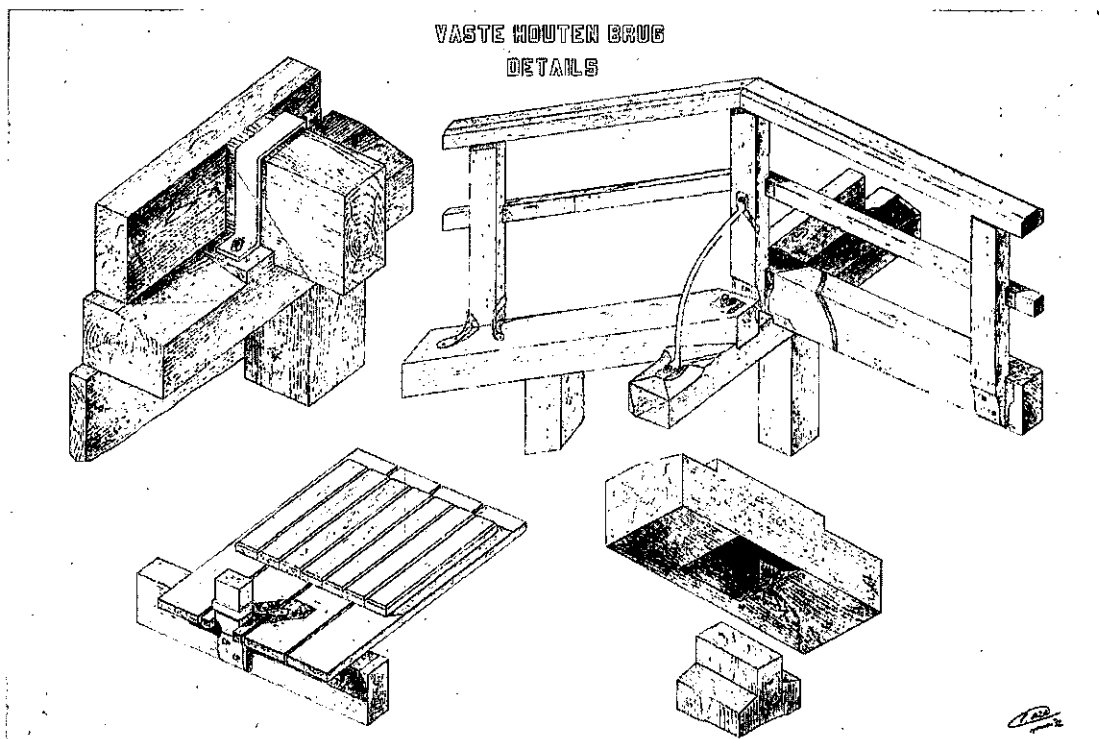
vrouw kennen en daar werden ook zijn twee kinderen geboren. Het beroep van architect heeft Vincent Bijl door omstandigheden niet kunnen uitoefenen. Hij heeft wel zijn zoon W.H. Vincent Bijl in staat kunnen stellen de opleiding tot architect te volgen. De tekeningen die al die tijd bewaard werden in Arnhem, doorstonden op miraculeuze wijze de Slag om Arnhem in september 1944. Nu zijn ze voor iedereen te bewonderen in het Gemeentearchief Zwolle.

De Stadstekenschool, 1819-1898

De Stadstekenschool te Zwolle werd in 1819 opgericht en leidde een bloeiend bestaan. De eerste les-

*Vincent Bijl in 1896
gefotografeerd door de
Zwolse fotograaf
F.W.H. Deutmann.
(W.H. Vincent Bijl,
Arnhem)*

Houtverbindingen en details van een vaste houten brug, door Vincent Bijl (1874-1950), 1897. Gesigneerd r.o.: 'V. Bijl 14 October '97'. Gemerkt l.b. in potlood: 'No. 2. Opschrift r.o. in pen: 'vD[ijk]'. Technische tekening, pen in zwart, penseel in kleuren, afm. blad: 50 x 65 cm. (Gemeentearchief Zwolle; schenking W.H. Vincent Bijl, 1998)

sen startten in de winter van 1819 onder leiding van stadstekenmeester, schilder en tekenaar Willem Gerrit van Ulsen (1762-1830). In deze tijd werden tal van stadstekenscholen gesticht als uitvloeisel van de wet, die in 1817 bij Koninklijk Besluit van kracht was geworden. Deze stadstekenscholen zouden niet alleen aan de jeugd, maar ook aan de ambachtsman gratis tekenonderwijs moeten verschaffen.² In 1838 was de Stadstekenschool ondergebracht in de voormalige Armenschool aan de Nieuwe Haven (nu Luttekestraat 70).³ Er werd 's avonds lesgegeven in het vrije tekenen, meestal naar gipsafdrukken van beeldhouwwerken zoals dat tot ver in de twintigste eeuw dé methode geacht werd om goed te leren tekenen. Er werd ook onderwezen in het bouwtekenen, met passer en liniaal, vooral ten behoeve van bouwvakkers die 'hogerop' wilden. Op een situatietekening uit 1855 van stadsarchitect B. Reinders ten behoeve van de verkoping van een terrein grenzend aan de Stadstekenschool zien we de 'Stads Arm- en Teekenschool' gelegen op de hoek van de huidige Luttekestraat en de Eekwal. Tegen de Stadsteken-

school aangebouwd was aan de Eekwalzijde ook een openbaar toilet, het 'stadssecreet'. Uit de tekening blijkt verder dat in 1855 de voormalige stadsarchitect H. Klinkert vlak naast de tekenschool woonde.⁴

In 1843 was het militaire magazijn in de gewezen Latijnse School op het Grote Kerkplein (hoek Lombardstraat) na het vertrek van het depot van de 7de afdeling infanterie, overbodig geworden. Men maakte van de benedenverdieping een exercitielokaal voor de schutterij.⁵ De bovenverdieping werd in 1855 ingericht voor de Stadstekenschool. Een jaar later verhuisde de school vanuit de voormalige Armenschool naar deze 'nieuwe' behuizing in de oude Latijnse School aan het Grote Kerkplein.⁶ Er werd onderwezen in het hand- en bouwkundig tekenen en het boetseren en er werden praktische timmerlessen gegeven.

Het gebouw van de oude Latijnse School verdween in 1867. In dat jaar verscheen aan het Grote Kerkplein een nieuwe school voor uitgebreid lager onderwijs, de zogenaamde 'Brouwerschool'. Helaas moesten hiervoor enkele fraaie middel-

eeuwse gebouwen worden gesloopt: de Beurs (eigenlijk het uit 1448 stammende Wijnhuis), de in 1450 gebouwde Raadtoren en de uit 1443 stammende Latijnse School.⁷ Het imposante nieuwe schoolgebouw was een ontwerp van stadsarchitect B. Reinders. De school dankte haar bijnaam aan K. Brouwer, die van 1877 tot 1914 hoofd van deze school was. In de school werden ook de Burgeravond- en Tekenschool gevestigd. Hoe de lokalen voor het vak Handtekenen waren gemeubileerd weten we door een plattegrond van architect en leraar aan de Tekenschool J.G.J. van Roosmalen, behorend bij het verslag aan de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs, ingezonden 27 februari 1868. Naast het lokaal voor het handtekenen bevonden zich een lokaal waar de gipsafdrukken waren opgesteld en een zogenaamde werkzaal.⁸ De classicistische stijl waarin het bouwwerk was uitgevoerd kon Elberts, de onder-tekenaar van de diploma's van Vincent Bijl, niet bekoren. Hij noemde het in 1910 een lelijk schoolgebouw met een smakeloze gevel dat gelukkig door de voorgenomen bouw van een nieuw stadhuis ten dode is opgeschreven.⁹ De Brouwerschool is pas in 1936 afgebroken maar de bouw van het nieuwe stadhuis liet nog veel langer, namelijk tot 1972, op zich wachten.

Het einde van de Stadstekenschool kwam kort nadat Vincent Bijl haar had verlaten. In 1898 fuseerden de Stadstekenschool en de Burgeravondschool tot de Burgeravondschool met vierjarige cursus. De opening van de gereorganiseerde school vond plaats op 24 november 1898 in de pas gebouwde Ambachtsschool (het huidige Flevogebouw aan de Menno van Coehoornsingel). Begin 1922 werd de Burgeravondschool met vierjarige cursus opgeheven, hiervoor in de plaats kwam de Avondnijverheidsschool (met vijfjarige cursus) die tot 1 oktober 1977 heeft bestaan.¹⁰

In 1897 behaalde Vincent Bijl, leerling der 2e klasse 3e afdeling, de eerste prijs, een kleine bronzen medaille, als bewijs van vlijt en gemaakte vorderingen in het tekenen van deur- en raambetimmeringen. Het diploma van de Stadstekenschool Zwolle werd ondertekend door de Commissie van toezicht op het Middelbaar Onderwijs bestaande uit directeur W.A. Elberts en secretaris Vroom. (Gemeentearchief Zwolle; schenking W.H. Vincent Bijl, 2000)

Noten

1. Gemeentearchief Zwolle Jaarverslag 1997. Zwolle 1998, 31; Gemeentearchief Zwolle Jaarverslag 1998. Zwolle 1999, 129 en afb. 36.
2. E.A. van Dijk, Willem Gerrit van Ulsen (1762-1830), schilder en tekenaar, in: J. Folkerts e.a. (red.), *Overijsselse biografieën* 3. Amsterdam 1993, 105-106.
3. W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle*. Zwolle 1910 (herdruk 1973), 58. F.C. Berkenvelder, *Zo was Zwolle rond 1900*. Zwolle 1970, 77.
4. Gemeentearchief Zwolle, DA002, 463, 1855 II.
5. Elberts, *Historische wandelingen*, 211.
6. Elberts, *Historische wandelingen*, 58.
7. Berkenvelder, *Zo was Zwolle*, 61.
8. Gemeentearchief Zwolle, DA002, 129, 1868 I.
9. Elberts, *Historische wandelingen*, 184.
10. *Het ABC van de Ambachtsschool gedurende honderd jaar*. Zwolle 1983.

Tegen de stroom in

J. Erdtsieck

Het onderstaande artikel is een samenvatting van het onlangs verschenen boekje *Tegen de stroom in* dat de geschiedenis bevat van de hervormde gemeente in Zwolle van 1940-2000. Het is een vervolg op de tien jaar geleden verschenen publicatie *Een aanzienlijke gemeente met een eerlijke verdraagzaamheid* die de periode van 1830-1940 beschrijft. Getracht is om in deze samenvatting ook voor de niet-kerkelijke lezer duidelijk te zijn. Heeft men meer interesse dan biedt het boekje uitvoeriger informatie*.

Het verleden

De oorlogsjaren 1940-1945 waren voor de hervormde gemeente in Zwolle niet al te moeilijk. De bezetter liet de kerken betrekkelijk met rust en door de moeilijke tijden was de kerkgang groter dan anders. Maar vooral werden het, naarmate de maatschappelijke nood steeg, jaren van bezinning. Hoe na de oorlog verder te gaan?

De hervormde gemeente, die in 1945 nog 40% van het inwoneraantal omvatte, kon zich maar moeilijk losmaken van het verleden. In de tijd voor de Franse revolutie was zij de enige bevoorrechte kerk geweest, die een aantal taken die we thans als overheidstaak zouden bestempelen voor haar rekening nam (de doop als geboorteaangifte, huwelijksluitingen, begrafenissen, onderwijs). Het hele kerkelijk bedrijf werd door de overheid betaald uit oude fondsen.

In 1795 werd de scheiding tussen kerk en staat principieel vastgesteld. Toen echter de overheid in 1802 vroeg tot welke godsdienst men behoorde, waarbij het antwoord 'geen' onmogelijk was, antwoordde in Zwolle 70% met 'hervormd'. Hoewel de kerkverlating zich in de negentiende eeuw langzaam inzette en na 1900 in een stroomversnelling kwam, kunnen de 20.000 Zwolse lidmaten in 1945 toch nog hieruit verklaard worden. De tradi-

tie in de toen nog overwegend Sallandse stad sprak een woordje mee. Dopen, trouwen en begraven deed je vanuit de kerk. Maar daar moet wel bij worden aangetekend dat van die 20.000 leden slechts 5000 tot de actieve kerkgangers konden worden gerekend.

Nieuwe impulsen

Uit dit verleden kan het nieuwe elan verklaard worden dat de kerk bezielde voor het tijdvak dat in 1945 voor haar lag. Het waren ook landelijke tendensen, ze sloegen in Zwolle evenwel heel goed aan. In de eerste plaats intern. De gemeente was in het verleden behoorlijk verdeeld geweest. De verdraagzaamheid was wel groot, maar veel samenhang was er niet geweest. Het was een 'hotelkerk', iedere groepering ging zijn eigen gang. De eenheid was alleen administratief.

De oorlogstijd had de leiding van de kerk ervan doordrongen dat er meer erkenning en waardering voor elkaar moest komen, en bovenal dat men ook een externe taak had. Het was niet genoeg om voor zichzelf en de organisatie op te komen, men droeg een verantwoordelijkheid voor het hele volk. De boodschap van het evangelie zag men als een profetie voor de samenleving en de kerk rekende het tot haar taak een getuigenis hiervan te geven. Vanuit dit perspectief ging men aan de slag met onbewust het oude gevoel in het hoofd, dat de kerk een publieke taak had.

Direct na de oorlog onderging het predikantencorps, zes man, een vernieuwing. Het was een wat betreft geestelijke achtergrond bont gezelschap, maar vertegenwoordigde toch goed de schakeringen in de Zwolse gemeente. Een nieuwe aanpak liet zich verder zien op velerlei terrein, zoals de uitgave van een centraal kerkblad, een wijkindeling, schoolcatechisaties, jeugdwerk, sociaal werk en bejaardenzorg.

Zondagsschool Broerenkerk in mei 1950. Op verschillende locaties kwamen zo'n 1400 kinderen elke zondag omstreeks de middag bijeen. Deze zondagschool was al over z'n hoogtepunt heen. In de glorie-dagen kwamen er nog 500 leerlingen. De betekenis van dit werk is in de loop der jaren sterk verminderd. Staande, in het midden, de auteur, op 29-jarige leeftijd. (foto Van Hezel)

Kerkblad

De uitgave van het kerkblad *Hervormd Zwolle* kwam in de plaats van de verschillende blaadjes die elke richting vroeger uitgaf. Men had de illusie dat elke pastorale eenheid op het huisadres het blad zou kunnen ontvangen, zodat de kerk, op papier althans, gehoor had in elk hervormd gezin. In werkelijk is men nooit verder gekomen dan de 25% belangstellende leden.

Wijkindeling

Er kwam ook een wijkindeling: binnenstad / Kamperpoort, Assendorp en Wipstrik, en aan elke wijk werden twee predikanten verbonden. Gemeentelieden werden verondersteld om zich alleen tot hun wijkpredikanten te wenden en bij hen ter kerke te gaan ongeacht de geestelijke stroming. Tevens hoopte men zo de gemeente overzichtelijker te maken en de saamhorigheid te bevorderen. Voor de meeste gemeenteleden was dit teveel gevraagd, ze bleven toch de predikanten van hun keuze trouw. Herhaaldelijk lezen we dan ook in

het kerkblad dat de wijkgedachte maar niet van de grond wilde komen. Een nadeel was ook dat alle kerken, op één na, in de binnenstad waren en niet in de woonwijken.

Uiteindelijk groeiden de wijkgemeenten uit tot bolwerken van bepaalde stromingen in de kerk en de bindende factor was dan ook niet meer de woonplaats, maar de visie die men op de bijbelse boodschap had.

Schoolcatechisaties

Een verdere opdracht zag men in het geven van schoolcatechisaties. Hiervoor werden twee krachten aangesteld die tevens het jeugdwerk zouden leiden. Wettelijk had men die mogelijkheid. De openbare school moest hiervoor ruimte geven. Maar het was onmogelijk om dit in alle klassen te doen. De kosten waren namelijk voor de kerk. In de twaalf openbare scholen beperkte men zich tot de hoogste twee klassen. De opzet was niet te evangeliseren, maar wel om de jeugd enige bijbelkennis bij te brengen. De ouders moesten toe-

stemming voor dit onderwijs geven en dat gebeurde ook vrij vlot. Praktisch elk schoolkind nam eraan deel en de medewerking van het onderwijzend personeel was erg groot. Tegenwoordig wordt dit werk in breder verband gedaan en is er ook plaats voor humanistisch onderwijs. Het wordt nu door de overheid gesubsidieerd.

Jeugdwerk

Veel aandacht ging de kerk ook aan het jeugdwerk besteden. Vanouds waren er veel hervormde jeugdclubs en ze leverden vaak het kader voor het kerkenwerk, maar de kerk zelf bemoeide zich er niet mee. Ook niet met de zondagsscholen die toch een voorbereidende schakel probeerden te zijn voor een regelmatige kerkgang. Twee jeugdleiders trachtten al dit werk te stimuleren en de band met de kerk te verstevigen. Na jarenlange verwaarlozing van dit aandachtsveld werd dit niet door iedereen gewaardeerd.

Sociaal werk en bejaardenzorg

In dezelfde tijd ontsproten enkele initiatieven, die later onder een algemene vlag zijn gaan varen. Het clubhuiswerk was vanuit de kerk opgezet en had als doel de jeugd uit problematische gezinnen op te vangen. Aanvankelijk werd dit door de hervormde gemeente gefinancierd. Dit was mogelijk door het bezit van aanzienlijke fondsen die men in het verleden had verkregen. De offervaardigheid van de gemeente was nog niet zo groot. Maar toen de overheid steun ging geven kwamen er ook regels en voorschriften. Het gevolg was dat dit werk in 1961 werd overgedragen aan een algemene stichting.

Evenzo is het met het sociaal werk gegaan. Gezinsverzorging en maatschappelijk werk werden als voortzetting van de in de oorlog ontstane praktijk voorgezet. Er werd gedroomd over een diaconaal centrum in de binnenstad, een plaats van een leef- en gebedsgemeenschap van waaruit helpers zouden uitzwermen over de hele stad. Met landelijke hulp werd zelfs een diaconaal predikant aangesteld voor het werk onder wat men toen noemde 'de a-socialen'.

Op langere termijn werden twee moderne tehuizen voor ouderen gesticht, de Molenhof en

de Rivierenhof, die de verouderde accommodatie in de Van Karnebeekstraat moesten vervangen.

Einde Stadsevangelisatie

Een vooroorlogse werkvorm, de Stadsevangelisatie, liep op zijn laatste benen en beperkte zich ten slotte alleen nog maar tot de exploitatie van enkele (verouderde) gebouwen, die in 1960, na de liquidatie, overgedragen werden aan de hervormde gemeente. Ze waren echter niet meer bruikbaar voor het kerkenwerk zoals dit langzamerhand was ontstaan en zijn allen afgestoten.

Polarisatie

Uiteraard kwamen de vernieuwingen, die door een betrekkelijk kleine maar enthousiaste groep tot stand waren gebracht, zwaar onder vuur te liggen van een meer behoudend deel van de gemeente. Geen ongewoon verschijnsel, dat zich in de samenleving ook voordeed. Na een aanvankelijke vernieuwingsdrift ontstond er weerstand en een verlangen om de vooroorlogse situatie weer te herstellen.

Dit werd verhevigd door de tweespalt die de Indonesische kwestie in de samenleving, maar ook in de kerk teweeg bracht. Toen in de prediking van de meeste predikanten duidelijk werd dat men vanuit de kerk de tijd van het kolonialisme voorbij achtte, kwam een deel van de rechterzijde van de kerk in het geweer. Deze reactie werd nog verhevigd toen duidelijk werd dat enkele predikanten lid waren of sympathie hadden voor de Partij van de Arbeid. Toen de kerkenraad besloot om op 1 mei een speciale kerkdienst te houden, protesteerden vele gemeenteleden. Men verweet de predikanten politiek op de kansel te brengen. Toch was de aversie tegen 'rood' beperkt. Waarschijnlijk had de gemeente met de vooroorlogse 'rode predikanten' al enige gewenning opgedaan, bijvoorbeeld de alom geziene ds. Horreüs de Haas.

Om uit de impasse te komen trachtte een predikant, ds. Miskotte, de kerkdiensten een andere vorm te geven. Het accent zou niet meer moeten vallen op de preek, maar op de elementen van lofprijzing en aanbidding. Hierbij viel men terug op oude kerkelijke en voor-reformatorische symbolen en formuleringen. Hoewel de beweging in zijn

pure vorm weinig aanhang vond, 'te rooms', heeft ze toch wel invloed gehad op de vormgeving van andere erediensten. Daar was de televisie echter ook debet aan.

De behoudende vleugel versterkt

Als afsluiting van een periode moet hier de terugkeer van de uiterste rechtervleugel van de hervormde gemeente nog vermeld worden. Reeds in 1904 kwam een groep gemeenteleden die zich niet konden verenigen met de koers in de kerk - de hervormde gemeente was toen nog overwegend vrijzinnig - in een ander gebouw bijeen zonder het lidmaatschap van de kerk op te geven. Ze stichtten in 1923 een eigen gebouw, Elim, aan de Jufferenwal, waar zondags bijna 1000 kerkgangers bijeenkwamen.

In het kader van de gemeenteopbouw lukte het na eindeloze gesprekken deze groep weer een reguliere plaats te geven in het kerkelijk bestel. Dit lukte in 1964. Deze terugkeer bracht voor de kerk in zijn geheel een aanzienlijke versterking mee, maar veroorzaakte ook dat de behoudende krachten meer invloed kregen op het kerkelijk beleid. Zij leveren tegenwoordig een derde deel van de bijna 3000 kerkgangers die de hervormde gemeente per zondag kent.

Een nieuwe fase

Begin jaren zestig werd een tijd van hard werken en zuinig leven met nieuwe idealen afgesloten en deed de welvaart zijn intrede. De naoorlogse jeugd werd volwassen. Radicalisering op allerlei terrein nam toe en dit vond ook in de kerk uiteraard zijn weerslag.

Toen drong het besef door dat men de illusie van een kerk die invloed kon uitoefenen in het maatschappelijk leven wel kon vergeten. Men zag de kerkverlating, vooral van de papieren leden, steeds toenemen. We zien dan dat er alles aan gedaan werd om 'het verloren terrein' terug te winnen. Dit werd nog versterkt door de stormachtige groei van Zwolle, met bijbehorende import, die in deze tijd inzette.

Men huldigde in die dagen nog de 'dorpskerkfilosofie'. Ieder van de acht wijken in Zwolle moest

een eenheid vormen met een kerk, een pastorie en dienstencentrum waar men dagelijks terecht kon. Deze opzet is totaal mislukt omdat de wijken meestal geen eenheid vormden en ook spraken de financiën een geducht woordje mee. Tenslotte zijn er in elke wijk wel zulke centra gekomen, maar die kregen net als ander door de kerk gestart werk een algemene invulling. Toch werden er in deze periode en ook later veel nieuwe kerken gebouwd, in Holtenbroek, Berkum, Westenholtte, de Aa-landen en Zwolle Zuid. Daartegenover stond dat twee kerken in de binnenstad, de Broerenkerk en de Bethlehemse kerk, afgestoten konden worden en de Grote Kerk een multifunctionele bestemming kreeg.

Ds. Felix Bobeldijk was van 1948-1980 predikant alhier. Hij ontpopte zich in de loop der jaren als het geweten van de kerk. Bobeldijk was iemand die zijn geluid niet onder stoelen of banken stak en zich niet liet inpakken door welke vrome overwegingen dan ook. Door zijn innemend karakter werd hij door velen op handen gedragen, maar hij riep ook enorme weerstand op door zijn onconventionele woorden en daden. (Tekening T. van der Veen)

Jaren zestig en zeventig

In de roerige jaren zestig en zeventig probeerden men van alles om meer mensen naar de kerk te krijgen. In samenwerking met andere kerken werd een grote campagne begonnen onder de naam van 'Licht over Zwolle'. Dit werd een mislukking, mede door gebrek aan belangstelling bij de gemeenteleden zelf, die hierbij aangaven deze methode niet meer van deze tijd te vinden.

Er werden kerkdiensten gehouden in de schouwburg voor middelbare scholieren. Alternatieve diensten voor hen die het in de bestaande kerkelijke structuren niet meer zagen zitten. Behoudende wijkgemeenten zochten het meer in de klassieke methoden door het aanstellen van evangelisten om buitenkerkelijken te benaderen. Veel resultaat leverde dit niet op.

In de samenleving was inmiddels een hevige polarisatie opgetreden door de koude oorlog, de gebeurtenissen in Vietnam en de (kern)wapenwedloop. Dit gaf ook in de kerk aanleiding tot vele en scherpe tegenstellingen. Vooral ds. Bobeldijk deed hierin radicale uitspraken, die de rechtervleugel van de kerk in woede deed ontsteken. Pas de grote internationale omwentelingen in 1989 deed deze onrust bedaren.

Samen op weg (SOW)

Een aparte noot bij dit verhaal is nog de samenwerking met de Gereformeerde Kerk. Dit proces loopt in Zwolle nu bijna al dertig jaar met wisselend succes. Ongeveer een derde van het aantal kerkgangers kerkt thans in een zogenaamde SOW-gemeente. Voor een derde deel is dit nog onbespreekbaar en de rest kent vele 'maren en mitsen'. Wel is er sinds 1988 een gezamenlijk kerkblad, *Op Weg*. De oorzaken voor deze trage gang zijn te complex om in deze samenvatting op te nemen. Laten we het hier maar houden op een cultuurverschil.

Afsluiting

Hoewel na 1945 de hervormde gemeente met een groot elan een nieuwe start probeerde te maken werd het in de loop van de jaren daarna duidelijk dat de oude plaats in de samenleving niet meer herwonnen kon worden. Het aanpassen van de organisatie aan de huidige situatie verloopt echter nog vrij traag. Hoewel veel mensen de kerk verlaten hebben, vertonen degenen die gebleven zijn grote opofferingsgezindheid zowel in tijd als in geld.

Minder mensen geven telkens meer geld en tijd. Wel moet hierbij worden aangetekend dat de ouderen hier oververtegenwoordigd zijn. Het afstoten van twee oude kerken en het verplaatsen van het kerkelijk bureau naar een minder kostbare locatie gaf financieel veel respijt.

Er moet rekening mee gehouden worden dat het kerkelijk leven geen bedrijf is dat efficiënt kan werken. Daarvoor zijn de geestelijke verschillen in de gemeente te groot. De hervormde gemeente biedt een scala aan stromingen die allen aan hun trekken willen komen. Over de te voeren koers is men het daarom lang niet met elkaar eens en vele plannen tot herstructurering stranden om die reden. En tenslotte is het voor velen moeilijk de bescheiden plaats, 15% van de bevolking, die de kerk tegenwoordig in de samenleving inneemt te accepteren. Tegen de stroom in zal de kerk haar plaats moeten vinden.

bron: *Hervormd Zwolle* van 1945-1988 en *Op Weg* van 1988-1999

* Het boekje *Tegen de stroom in* is te verkrijgen bij het kerkelijk bureau van de hervormde gemeente, Molenweg 241, Zwolle. In het boekje is tevens een lijst van 20 eerdere publicaties van de auteur opgenomen.

De ooievaar en de eileuver

Zwolle heeft iets met de ooievaar, ofwel de eileuver, zoals blijkt uit het feit dat de eerste carnavalsvereniging hier ter stede de naam draagt van deze vogel, die de wisseling der seizoenen symboliseert. Wanneer de gevederde eileuvers overwinteren in zuidelijker streken, nemen menselijke vertegenwoordigers van heel diverse pluimage, leden van carnavalsvereniging De Eileuvers, de honneurs waar.

Omstreeks het midden van de negentiende eeuw, toen er in Zwolle in het geheel nog geen carnavalsvereniging bestond, was er echter een vliegende eileuver, die juist buiten het seizoen, in de winter dus, behoorde tot de vertrouwde en geliefde verschijningen in de stad.

In de krant van Tijl werd in januari 1855 melding gemaakt van 'den langgebeenden ooievaar', die bij iedere Zwollenaar bekend scheen te zijn. De vogel werd door 'zijne vriendinnen, de vischvrouwen' op de Vismarkt dagelijks voorzien van vis. De zorg van de dames ging zelfs zover dat ze het dier op zekere dag, ter bescherming tegen de kou, een paar grijze kousen aantrokken. 'Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat het alles behalve gemakkelijk geweest is, om hem in dit voor eenen vogel zoo vreemdsoortig kleedingstuk behoorlijk te doen geraken.'

De vogel maakte dagelijks ook een uitstapje naar zijn 'geboortenes' in de buurt van Frankhuis. 'Van die gewone uitvlugt terugkerende, kondigt hij zijne tegenwoordigheid aan door met den snavel tegen de vensterglazen te tikken van het bij den afslag gelegen huisje van Jan Richter, die hem alsdan zijne vischportie uitreikt. Verzadigd zijnde begeeft hij zich in zijn warm, met hooi gevuld hok, en deelt die ruimte broederlijk met den hond van zijn verzorger'. Twee jaar later had de ooievaar gezelschap gekregen. Van de dagelijkse tochtjes naar Frankhuis kon toen weinig meer

komen, want beide vogels waren gekortwiekt. Eind januari 1857 waren zij al weer bezig met het verzamelen van hout en dorre takken, waarvan zij in het speciaal voor hen gebouwde hok een nest begonnen te maken. Hun dagelijks rantsoen bestond 'uit 16 à 20 vorens of bleijen.' Deze rivier-vis vormde hun lievelingskost, al wilden ze, als enige zeevis, ook nog wel eens een bot consumeren. 'Genoemde twee ooievaarders, die den geheelen winter hier doorgebracht hebben, schijnen goed te tieren', concludeerde de krant.

Precies honderd jaar later, op 1 februari 1957, werden de eerste palen geslagen voor het nest van de tegenwoordige Eileuvers. Ook zij 'schijnen goed te tieren' in hun verblijfplaats Zwolle, die zij gedurende de carnavaltijd omdopen tot Sassendonk. Omdat het in 2001 '4 x 11' jaar geleden is dat zij zich hier nestelden, wordt daar op bijzondere wijze aandacht aan besteed. In het Stedelijk Museum Zwolle is vanaf begin februari een tentoonstelling te zien over de Zwolse Carnavalsverenigingen. Bovendien verschijnt er een boek over de geschiedenis van het carnaval in de tweede helft van de twintigste eeuw in Zwolle.

Tenslotte: Enige tijd geleden bestonden bij Jaep van Dijk plannen om ter nagedachtenis aan de bedelende ooievaar een beeldje (van een eileuver met sokken) neer te zetten op het Rode Torenplein, waar toentertijd de Vismarkt werd gehouden. Het kwam er (nog) niet van. Maar zou het niet aardig zijn dit plan, in het jaar waarin de Eileuvers hun 44-jarig jubileum vieren, alsnog te realiseren? Alaa!

Wim Coster

De gestileerde eileuver die te zien is op drukwerk van carnavalsvereniging De Eileuvers.

Een afvallig en verdorven lid: Elysabet de Wael

Kerkelijke tucht te Zwolle

Jennie Pruim en
Riet Leussink

In april 1630 trouwt met attestatie¹ van de gereformeerde kerk² Elysabet de Wael, wonende te Amsterdam, met Willem van Twenhuisen, een rooms-katholieke jongeman uit Zwolle. Zij trouwen te Amsterdam en het jonge paar vestigt zich in Zwolle. Op welke wijze Elysabet de leden van de kerkenraad van de gereformeerde gemeente in Zwolle veel zorgen geeft, laten wij onderstaand volgen.

Elysabet en de kerkenraad

In de kerkenraadsvergadering van 22 januari 1633 wordt voor de eerste keer over Elysabet de Wael, huisvrouw van Willem van Twenhuisen, gesproken, omdat zij niet aanwezig is bij de kerkdiensten maar ook niet tijdens het heilig avondmaal. Er gaan geruchten dat ze zo nu en dan de paapse vergaderingen bijwoont. Besloten wordt dat dominee Hillenius poolshoogte gaat nemen. Enkele maanden later komt de kwestie van Elysabet de Wael opnieuw in de kerkenraad ter sprake. Dominee Schuttenius en dominee Hillenius hebben haar inmiddels gesproken, en wel in de tuin bij ene Jan Ketwijck. In tegenwoordigheid van de heer Ketwijck en zijn echtgenote heeft Elysabet tegen de beide dominees verklaard dat zij de paapse religie prefereert boven de gereformeerde. Verder delen de heren mee dat Elysabet, om haar trouweloosheid en lichtvaardige afval te bevestigen, diverse leugens en lasteringen te berde heeft gebracht. Niet alleen heeft ze met haar leugens een predikant uit Amsterdam, die door een paap of jezuiet in het disputeren zou zijn overwonnen, schandelijk beledigd, maar ook gaat zij lichtvaardig met haar eigen geweten om en heeft ze, ondanks haar beloften, de 'bekende waarheid' verlaten. Dit verslag wordt door de kerkenraad met 'bedroefde oren' aangehoord. Er wordt besloten tegen Elysabet de Wael met kerkelijke discipline te procede-

ren en een brief te schrijven aan de kerkenraad van Amsterdam om advies.

Advies uit Amsterdam

Van de kerkenraad van Amsterdam wordt per brief een uitgebreid advies ontvangen, dat in de Zwolse kerkenraad in zijn geheel wordt voorgelezen. In het kort komt het er op neer dat Elysabet met een paapse jongeman uit Zwolle is getrouwd, waarvoor zij door de kerkenraad van Amsterdam is aangesproken en bestraft. Zij heeft daarop beloofd zich aan de leer van de gereformeerde kerk te houden. Naar aanleiding van deze belofte krijgt zij kerkelijke attestatie bij haar vertrek naar Zwolle. Daarom zijn de broederen van de kerkenraad van Amsterdam niet alleen zeer verwonderd maar ook zeer bedroefd om te vernemen dat Elysabet zich zeer weinig aan haar heilige belofte gelegen heeft laten liggen. Wanneer zij in Amsterdam komt om haar familie en vrienden te bezoeken, verklaart zij steeds dat zij zich houdt aan de leer van de gereformeerde kerk. Daarbij zeer droevig klagend over de dwang van haar man, haar schoonouders en anderen, maar met het verhaal hoe dapper zij zich daartegen verweert. Wanneer zij in Amsterdam is, gaat zij niet alleen naar de predikatie, maar neemt zij ook deel aan het avondmaal. Het verhaal van de Antwerpse jezuiet, dat in de brief wordt aangehaald, is pertinent onwaar.

Elysabet en het pausdom

In de kerkenraad van Zwolle wordt opgemerkt dat het 'inkruipen van de klopkens en papen', waardoor de kerk van Jezus Christus wordt geschaad, mede een oorzaak is geweest dat Elysabet de Wael van het gereformeerde geloof is afgevallen en zich tot het pausdom heeft begeven. De kerkenraad zal genoodzaakt zijn kerkelijk met Elysabet te proce-

Het koorwerk in de Grote Kerk, hierachter werd het avondmaal gehouden. (Gemeente-archief Zwolle)

deren. Voor de jaarwisseling komt de kerkenraad nogmaals bijeen, onder andere ter bespreking van het aanstaande heilig avondmaal. Men besluit de huisvrouw van 'Willem van Twenhusen' voor de eerste keer als afvallige van de gereformeerde religie af te kondigen.

In het voorjaar van 1634 wordt Elysabet, voor de bediening van het heilig avondmaal, opnieuw als afvallige genoemd. Als de kerkenraad in juni bijeenkomt, komt zij wederom ter sprake. De kerkenraadsleden willen beslist niet over één nacht ijs gaan. Voordat men verder met haar gaat procederen, wordt de afgevaardigde naar de synode, die te Vollenhoven zal worden gehouden, opgedragen om te informeren of de kerkenraad van Zwolle wel kan procederen om tot uitzetting uit de kerkgemeenschap over te gaan van dit vrouwspersoon. Ter nadere informatie kan de afgevaardigde medelen dat de desbetreffende vrouw een lidmaat van de gemeente van Amsterdam is geweest en met een besloten attestatie en een aanbevelingsbrief van de kerkenraad van Amsterdam aan de predikanten van Zwolle alhier is gekomen. Echter, voordat zij het heilig avondmaal in Zwolle heeft

gebruikt, is zij schandelijk tot het pausdom vervallen en niettegenstaande de veelvoudige kerkelijke vermaningen over haar afval volhardt, tot ergernis van velen, Elysabet hierin. De synode stemt er mee in dat de kerk van Zwolle haar christelijke vermaningen aan deze persoon continueert en hiervan de kerkenraad van Amsterdam in kennis stelt en daarna zal doen wat tot stichting van Gods gemeente nodig zal worden bevonden.

De kerkban

Twee weken later, op 19 juni 1634, wordt in de vergadering van de kerkenraad van Zwolle verwezen naar het advies van de synode. Hierop besluit de kerkenraad dat over een uitsluiting uit de kerkgemeenschap of wel kerkban, hetgeen door de kerkenraad nog nooit eerder is toegepast, met de kerkenraad van Amsterdam zal worden gecorrespondeert. Een dag later besluit men Elysabet de Wael, onwillig, voor de bediening van het heilig avondmaal met openbare naam 'voor te stellen'. In de laatste vergadering van juli deelt dominee Victor op de kerkenraad mee dat hij te Amsterdam met dominee Rudolf Petri over Elysabet heeft gespro-

ken en over hoeverre de kerkenraad van Zwolle met haar had geprocedeerd. Dominee Petri adviseerde met deze kwestie niet al te veel haast te maken. Als Elysabet in Amsterdam zou komen, zou hij al het mogelijke aanwenden om haar te spreken te krijgen en alle middelen gebruiken om haar weer te winnen voor het gereformeerde geloof.

Inmiddels is het september en de kerkenraad besluit dat men voor de viering van het heilig avondmaal Elysabet de Wael zal voorstellen en dat de predikanten daarna naar een gelegenheid zullen zoeken om haar aan te spreken, of ten huize van Ketwijck, waar zij dikwijls komt, of in haar eigen huis.

Gesprek met Elysabet

Op een zaterdag gaan de predikanten naar het huis van Elysabet en zij worden daar 'niet seer blijdelick noch beleefdelick ontfangen'. Als de predikanten haar vragen waarom het is om 'onse kercke soe trouwlooslick af te vallen', antwoordt zij 'waarom bemoeit u zich nog met mij, ik ben toch

al afgesneden'. Daarop geven de predikanten ten antwoord dat zij niet is afgesneden, maar dat zij met bedekte naam en daarna openlijk aan de gemeente is voorgesteld; dat men God heeft aangeroepen om haar te bekeren. Dat zij als predikanten toch wel als trouweloos zouden moeten worden beschouwd als zij verdwaalde schapen niet weer op de rechte weg proberen te brengen. Vervolgens vragen de predikanten haar waarin zij nu beter is onderwezen, omdat zij bij eerdere visitaties haar twijfels had over enkele punten in de gereformeerde religie. Men heeft echter nooit de mogelijkheid gekregen om deze twijfels te weerleggen. Verder wordt zij door de predikanten vermaand goed te willen nadenken over de gruwelijk zonde, wat betreft de afval van de kerk en dat zij dat niet te lichtvaardig dient op te vatten. Elysabet blijft echter obstinaat en verhardt zich in haar standpunt.

De afsnijding

In de notulen van 23 december 1634 treffen we Elysabet de Wael opnieuw aan. Besloten wordt dat

Een notitie in de kerkenraadsnotulen over Elysabet, 14 mei 1635. Zie voor transcriptie p. 132.

It verk tot selve te d' seculen opgeleidel dat g' zulde
namer deset kerkenraads sonda-steging an de kerkenraad
van Amsterdam, g' van de seculen sonda-steging sonda-steging
voordael sonda-steging in de sonda-steging van Elysabet de
die mit konmare te d' sonda-steging sonda-steging
g' voor vinger-malig sonda-steging sonda-steging
die g' sonda-steging sonda-steging sonda-steging
sonda-steging sonda-steging sonda-steging sonda-steging
op de antwoorde sonda-steging sonda-steging

men haar voor de communie van het avondmaal met naam en toenaam openlijk zal voorstellen. Een half jaar later wordt dominee Schuttenius verzocht, om uit naam van de kerkenraad van Zwolle, een brief te schrijven aan de kerkenraad van Amsterdam. In deze brief zal advies worden gevraagd hoe men verder moet handelen in de kwestie van Elysabet, die tot de paapse religie is vervallen en al enige malen met bedekte en met openbare naam vòòr het houden van heilig avondmaal aan de gemeente is voorgesteld. (Zie illustratie tekstfragment).

In de kerkenraad van 20 december 1635 wordt voor de laatste keer over haar gesproken. De hoop op een bekering harerzijds, die men lange tijd heeft verwacht, is vergeefs geweest. Het gevraagde advies van de kerkenraad van Amsterdam is inmiddels ontvangen en eensgezind besluit de kerkenraad van Zwolle Elysabet de Wael, ook wel vrouw Van Twenhusen genoemd, als een afvallig en verdorven lid van het lichaam van de christelijke gemeente te excommuniceren en 'af te snijden', tot de tijd dat zij door Gods genade zich wederom zal bekeren. Hetwelk dominee Victor op de kerstdag daaraan volgend heeft gedaan. Gedurende drie jaar is Elysabet de Wael onderwerp van gesprek geweest op de kerkenraadsvergaderingen in Zwolle. Op alle mogelijke manieren is getracht haar voor de gereformeerde religie te behouden, hetgeen uiteindelijk niet is gelukt. Voor de kerkenraad is het een moeilijke beslissing haar af te snijden. Het is de eerste keer dat men met een dergelijke kwestie te maken krijgt, hoewel de kerkelijke tucht al ruim 60 jaar bestaat.

Kerkelijke tucht

Momenteel leven wij in een tijd, waarin wij niet meer zo bekend zijn met de kerkelijke tucht. Vroeger waren de formulieren met betrekking tot deze tucht in de bijbel- en psalmboeken opgenomen. In het boek *De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700* treffen we een duidelijke uitleg aan waarvan wij een gedeelte laten volgen:

'Op de eerste officiële synode, die van Emden in 1571, werd al uitvoerig over de kerkelijke discipline gesproken. De afgevaardigden besloten toen

dat de kerkelijke tucht niet door de voltallige kerkenraad, inclusief de diakenen, maar slechts door predikanten en ouderlingen mocht worden uitgeoefend. Kort samengevat kwamen de bepalingen op het volgende neer. Had een lidmaat een zonde begaan die niet al te bekend was geworden of, zoals de synode het uitdrukte, die geen 'opentlyke ergernisse' had gegeven, dan mochten de lidmaten die ervan wisten met een vermaning volstaan. Had dit niet geholpen of was de zonde 'van haar nature' openbaar (bijvoorbeeld bij openbare dronkenschap), dan moest het gebeurde aan de kerkenraad worden doorgegeven. En dat betekende dat de begane zonde niet meer 'in 't heimelyk', maar slechts 'opentlyk' kon worden verzoend: of voor de kerkenraad of voor de voltallige gemeente. In deze censuur in engere zin onderscheidde de synode drie stadia, drie 'trappen', zoals zij meestal werden genoemd. Lidmaten die onder censuur waren geplaatst, zo stelden de afgevaardigden, moesten publiekelijk vanaf de kansel worden vermaand. Dit 'voorstellen' gebeurde steeds vòòr de avondmaalsviering, in feite vòòr het lezen van het avondmaalsformulier. De predikant werd geacht de overtredingen van deze zondaren samen te vatten en tevens de inspanningen te vermelden die de kerkenraad tot dan toe had aangewend om hen tot inkeer te brengen. Daarna moest hij de gemeente aansporen om 'vyeriglyk' (vuriglyk) voor hen te bidden. Deze elementen golden voor de gehele 'censuur', of het nu de eerste, de tweede of de derde trap betrof. Welke trap, welke sanctie nu precies door de kerkenraad werd gekozen hing vooral af van de hardnekkigheid van de zondaar of zondares. De eerste keer, zo stelde de synode, mocht de naam van de zondaar nog niet worden genoemd 'op dat men hem eenigzints verschoone'. Bij de tweede keer moest de zondaar wel met name worden genoemd, zijn mogelijke anonimiteit werd dan bewust verbroken. Bij de derde keer, de derde 'trap' werden in feite twee handelingen verricht. Eerst moest de gemeente worden aangezegd dat men de zondaar na 'stilzwygende verwillinge der Gemeente' uit de gemeenschap wilde stoten. Nam geen van de gemeenteleden het op voor de zondaar en toonde hijzelf geen enkel berouw, dan mocht de 'verbanninge ende afsny-

*Het wapen van Cornelis
van Twenhuisen, een
zwager van Elysabet.
(Gemeentearchief
Zwolle)*

dinge van de Lichame Christi' ook daadwerkelijk worden uitgevoerd. Bij het uitspreken van de excommunicatie behoorde de predikant het doel van de ban uiteen te zetten en de gelovigen aan te sporen dat zij 'geene al te gemeenzame ende onnodige conversatie ende gezelschap' met de uitgeslotene zouden onderhouden. Dit laatste in de hoop dat hij of zij, 'beschaamt zynde, ernstelyk bedenke zig te bekeeren'. Voor het toepassen van de 'derde trap' was overigens de toestemming van de classis vereist. Het ging tenslotte om een straf die zowel voor de gemeente als voor het lidmaat ingrijpende gevolgen had. Aan deze eerste bepalingen over de kerkelijke tucht hebben latere synodes nog maar weinig toegevoegd. Wel werd in 1578 nog besloten dat de kerkenraad vòòr ieder avondmaal ook een onderlinge censuur zou hanteren, de zogeheten 'censura morum'.

Elysabet

Wat de persoon Elysabet de Wael betreft, over haar hebben wij weinig kunnen vinden in het gemeentearchief van Zwolle. Uit haar huwelijk met Willem van Twenhuisen hebben wij vier dochters aangetroffen: Catharina, Maria Elisabeth, Lucia en Wijnanda. De oudste twee trouwen

op het raadhuis te Zwolle. De jongste twee treden buiten Zwolle in het huwelijk. De gereformeerde gemeente van Zwolle is dan niet meer in beeld.

Noten

1. Bewijs van lidmaatschap en/of goed gedrag.
2. Met de benaming 'gereformeerd' werd toentertijd de hervormde kerk aangeduid.

Geraadpleegde bronnen:

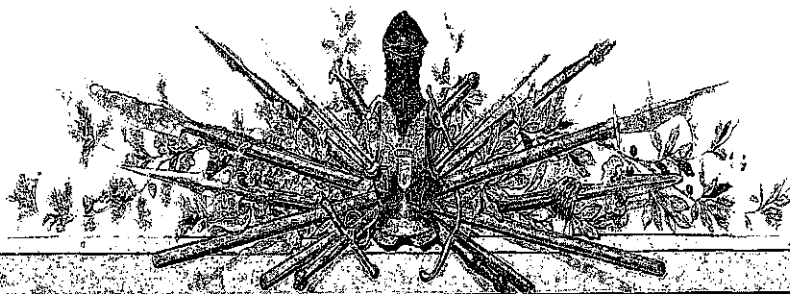
Gemeente archief Zwolle: archief van de Hervormde kerk
KA 017, inv. nrs. 001-006 d.d. 22-01-1633, 22-08-1633, 30-10-1633, 24-12-1633, 18-02-1634, 05-06-1634, 19-06-1634, 20-06-1634, 31-07-1634, 26-09-1634, 23-12-1634, 14-05-1635, 11-06-1635, 20-12-1635.

Literatuur: Herman Willem Roodenburg, *De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700*. Uitgeverij Verloren, Hilversum 1990, p.115.

Transcriptie tekst p. 130

'Is oock ter selve tijt d(omino) Schuttenio opgelegt dat hij uut den name deses kerckenraets soude schrijven aen den kerckenraedt van Amsterdam en(de) van deselve versoecken haer e(erwaarde) advys hoe men voorders soude handelen in de saecke van Elysabet de Wael, die nu t'enemael tot de paepsche religie vervallen was ende voor eenige malen met bedeckte en(de) openbare name die ghemeente voor het houden des h(eilig) avontmaels voorgestelt was, het welcke oock van d(omino) Schuttenio is geschiet en daerop het antwoord wierde verwacht.'

(Uit: *De handelingen / resoluties van de Ned. Herv. Gemeente van Zwolle*, 14 mei 1635. KA O17 inventaris nr. 1, pagina 62. Gemeentearchief Zwolle).

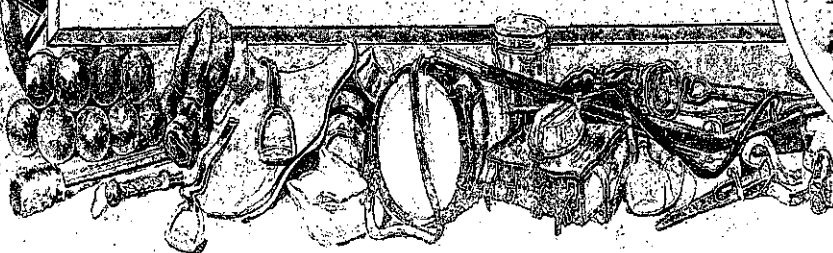
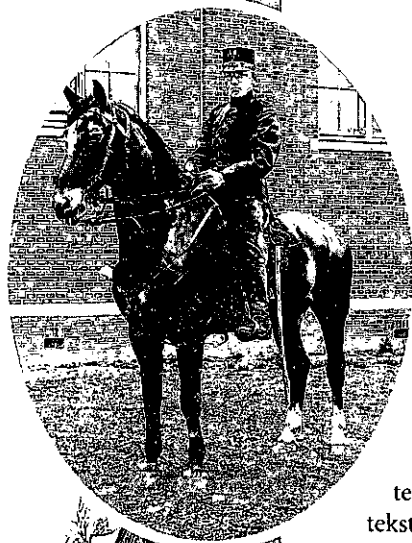
Een oude dienstmakker

Als mijn grootvader vroeger vertelde over zijn diensttijd, die inclusief de periode van de Eerste Wereldoorlog bijna zes jaar duurde, ging het steevast over de vele avonturen die hij samen met zijn makkers beleefde in de garnizoensplaats Ede en omgeving. Talloze uren heb ik als kind genoten van zijn fantastische, en ongetwijfeld ook gefantaseerde, verhalen en me ingeleefd in een tijd die me nog steeds aanspreekt.

Mijn grootvader, Klaas Coster, werkte vrijwel zijn hele leven als molenaar in Staphorst, waar hij in 1965 ook overleed. Alle tastbare zaken die mij resten uit deze (roem)rijke periode in zijn leven zijn slechts twee foto's. Op de één staat hij, zittend te paard, zelf geportretteerd. Op de achterzijde van de andere foto, man met fiets, staat de tekst: 'H. Nijmeijer Westenholte'. Onderzoek leerde, dat het waarschijnlijk gaat om Hendrik Nijmijer, geboren op 7 november 1892 (bijna drie maanden na mijn grootvader) te Zwollerkerspel, arbeider bij de Gemeente-reiniging van Zwolle en in 1920 getrouwd met Geertruida H. Buijn.

Wie kan meer vertellen over deze man en wellicht iets toevoegen aan de verhalen van mijn grootvader? En daarmee óók, voor de lezers van het *Zwols Historisch Tijdschrift*, een beeld geven van een - nu nog - anonieme arbeider van de Gemeente-reiniging?

Wim Coster, Prins Frederikplein 2,
8019 XB Zwolle, 038-4221451.

De Zwolse burgemeesters

Wim Huijsmans

Op 14 juli 2000 werd de heer drs. H.J. Meijer geïnstalleerd als nieuwe burgemeester van de gemeente Zwolle. Een mooie aanleiding om eens na te gaan wie voor hem die functie bekleed hebben en voor hoe lang. Daarnaast is gekeken welke Zwolse straatnamen nog aan vroegere burgemeesters herinneren. En tenslotte is aandacht besteed aan de verdere carrière van deze hoogedelachtbare heren.

Burgemeesters en hun ambtsperiode

Het burgemeesterschap in de vorm waarin we dat nu kennen dateert van 1813. Vanaf dat jaar zijn de navolgende personen burgemeester van Zwolle geweest:

Mr. A.J. Vos de Wael	1813-1855
----------------------	-----------

*Mr. A.J. Vos de Wael,
eerste burgemeester van
Zwolle, 1813 - 1855.
(Gemeentearchief
Zwolle)*

Mr. J.A.G. baron de Vos van Steenwijk	1856-1867
Jhr. W.C.T. van Nahuijs	1867-1897
Mr. dr. I.A. van Roijen	1897-1933
Dr. J.E. baron de Vos van Steenwijk	1933-1937
A. van Walsum	1938-1940
Jhr. mr. G.A. Strick van Linschoten, <i>waarnemend</i>	1940
Jhr. mr. M.P.M. van Karnebeek	1940-1944
Mr. A. Meerkamp van Embden	1944-1945 (NSB-er)

Jhr. mr. M.P.M. van Karnebeek, <i>waarnemend</i>	1945
Jhr. mr. G.A. Strick van Linschoten	1946-1959
Drs. J.A.F. Roelen	1960-1969
Mr. J. Drijber	1969-1980
Mr. G. Loopstra	1980-1990
Drs. L.M.L.H.A. Hermans	1990-1994
J. Franssen	1994-2000

Als we de waarnemende burgemeesters en de NSB-burgemeester buiten beschouwing laten, dan is de gemiddelde ambtsperiode van een Zwols burgemeester ruim veertien jaar. De eerste vier burgemeesters die Zwolle gehad heeft, bekleedden die functie gemiddeld 30 jaar. Daar kwam in de twintigste eeuw verandering in. Na Van Roijen neemt de duur van de ambtsperiode af. Gemiddeld tien jaar (een ambtstermijn en vier jaar) vervulde men in de vorige eeuw de functie van burgemeester.

Straatnamen

Vanwege zijn verdiensten voor de gemeente is het een goed gebruik de burgemeester na zijn vertrek te eren met een straatnaam. De volgende straten zijn op die manier aan hun naam gekomen:

De Burgemeester Vos de Waelstraat,
in de Kamperpoort, lopend van de Veemarkt tot aan de Lijnbaan;
de Burgemeester de Vos van Steenwijklaan,
in de Schellerlanden, lopend van de Ittersumallee

tot de Oldeneelallee;
 het *Van Nahuijsplein*, bij de Sassenpoort;
 de *Burgemeester van Roijensingel*,
 in de Stationsbuurt, lopend van de Emmawijk tot
 het Groot Wezenland;
 de *Burgemeester van Walsumlaan*,
 in Schellerbroek, lopend van de IJsselallee tot aan
 de Campus bij de Hogeschool Windesheim;
 de *Van Karnebeekstraat*, lopend van het Groot
 Wezenland tot de Oosterlaan;
 de *Jhr. Strick van Linschotenlaan*, lopend van de
 Veerallee tot de Prinses Margrietstraat en tenslotte
 de *Burgemeester Roelenweg*, lopend van de Schut-
 tevaerkade tot de Zwartewaterallee.

Maar liefst vijf van deze straten werden ter ere van
 een burgemeester omgedoopt: het Van Nahuys-
 plein heette oorspronkelijk het Potgietersplein; de
 Burgemeester van Roijensingel heette het Klein
 Weezenland; de Van Karnebeekstraat heette
 Deventerstraat; de Jhr. Strick van Linschotenlaan
 was het Spoolderpark en de Burgemeester Roelen-
 weg was de Industrierweg.

Curieus is dat het Van Nahuysplein zijn naam
 kreeg toen Van Nahuijs zelf nog burgemeester van
 Zwolle was. In 1892 werd Van Nahuijs ter gelegen-
 heid van zijn vijfentwintigjarig ambtsjubileum
 een fontein aangeboden. Deze fontein kreeg een
 plek op het toenmalige Potgietersplein. Vanwege
 zijn grote verdiensten voor de gemeente Zwolle,
 en omdat de fontein daar ook een plaats kreeg,
 werd het Potgietersplein in 1893 omgedoopt in
 Van Nahuysplein.

Bij de invoering van de naam Jhr. Strick van
 Linschotenlaan speelde zich ook iets bijzonders af.
 Jhr. G.A. Strick van Linschoten was van 1936-1946
 burgemeester van de voormalige Zwolse buurge-
 meente Zwollerkerspel. Bij zijn benoeming in de
 gemeente Zwolle wijzigde de gemeente Zwoller-
 kerspel ter herinnering aan zijn ambtsperiode de
 straatnaam Spoolderpark in Jhr. Strick van Lin-
 schotenlaan. Het woonhuis van de burgemeester
 was op nr. 7 van deze laan. En hoewel Strick van
 Linschoten inmiddels burgemeester van Zwolle
 was, bleef hij in deze toen nog in Zwollerkerspel
 gelegen laan wonen. Zo woonde Strick van Lin-
 schoten dus bij leven in een naar hem genoemde

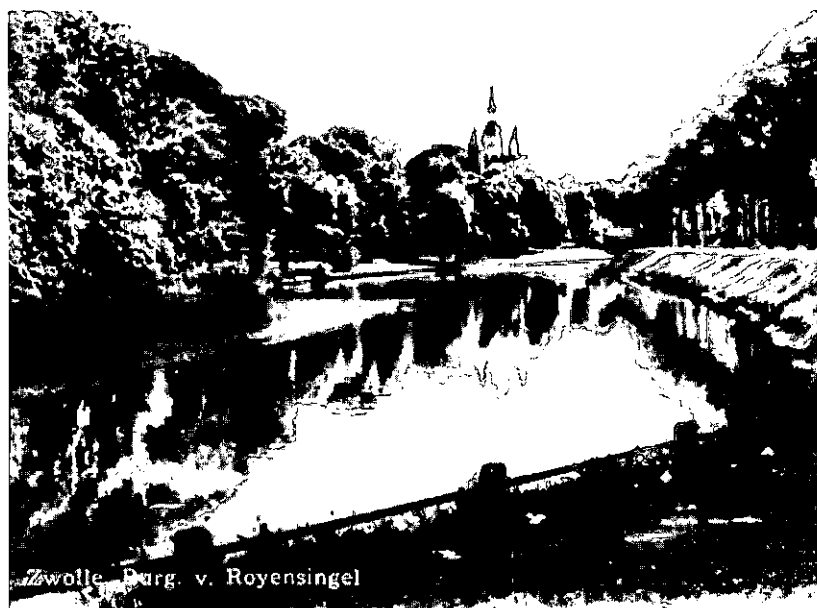
laan. En dat kunnen maar weinig Nederlanders
 hem nazeggen.

Burgemeester Drijber zal binnenkort ver-
 noemd worden. De straat die het college van B &
 W voor hem in petto heeft, is de Zamenhofsingel.
 De burgemeesters die na Drijber gekomen zijn,
 zitten wat straatnaamgeving betreft nog in de
 wachtkamer.

Verwarrend is misschien de benaming Burge-
 meesterenlaan in Gerenlanden. Maar deze straat
 heeft zijn naam te danken aan de functie van de
 twee schepenen uit het stadsbestuur die vanaf de
 Middeleeuwen tot rond 1800 belast waren met het
 dagelijks bestuur van de stad, en als 'burgermeis-
 ter in der tyt' werden aangeduid.

Letten we op de lengte van de straatnaam in
 relatie tot het aantal jaren dat iemand burgemees-
 ter van Zwolle geweest is, dan is er duidelijk wat
 scheef. Mr. A.J. Vos de Wael was de burgemeester
 met de meeste ambtsjaren. De Vos de Waelstraat
 is van alle straten, die naar burgemeesters ver-
 noemd zijn, de kortste straat. Wanneer we de Vos
 de Waelstraat verder vergelijken met de andere
 naar burgemeesters vernoemde straten in Zwolle,
 dan valt het op dat de straat ook maar weinig allu-
 re heeft. Kortom: burgemeester Vos de Wael is er
 in dit opzicht bekaaid afgekomen.

*Burgemeester van
 Roijensingel, ca. 1955.
 (Gemeentearchief
 Zwolle)*

Zwolle, Burg. v. Roijensingel

Jhr. W.C.T. van Nahuijs, burgemeester van Zwolle, 1867-1897. (Gemeentearchief Zwolle)

Rechts: Mr. J. Drijber, burgemeester van Zwolle, 1969-1980. (Gemeentearchief Zwolle)

Verdere carrière

Bijna alle Zwolse burgemeesters blijken voorzien te zijn van een titel; een adellijke, een academische of allebei. Burgemeester Franssen was de eerste burgervader in bijna zestig jaar die niet academisch gevormd is; Van Walsum ging hem daarin voor. Voor Franssen blijkt dit zeker geen beletsel voor een verdere carrière. Want gaan we na wat de

Jhr. mr. G.A. Strick van Linschoten, burgemeester van Zwolle, 1946-1959. (Gemeentearchief Zwolle)

Zwolse burgemeesters na hun ambtsperiode hier zijn gaan doen, dan blijkt dat voor vijf van hen Zwolle het eindstation was van hun loopbaan (Vos de Wael, Van Nahuijs, Van Roijen, Strick en Loopstra). Drie personen werden na Zwolle commissaris des konings of der koningin (J.A.G. de Vos van Steenwijk in Utrecht, Hermans in Friesland en Franssen in Zuid-Holland). Eveneens drie oud-Zwolse burgemeesters promoveerden naar een grotere gemeente (J.E. de Vos van Steenwijk werd burgemeester te Haarlem en daarna commissaris der koningin in Noord-Holland, Roelen en Drijber gingen naar Arnhem). Van Walsum

werd na zijn gedwongen vertrek (hij weigerde in juni 1940 de Sicherheitspolizei inzage te geven in het bevolkingsregister en werd uit zijn functie gezet) na de Tweede Wereldoorlog dijkgraaf van de Prins Alexanderpolder bij Rotterdam. Van Karnebeek ging na zijn periode in Zwolle in de buitenlandse dienst en bracht het tot ambassadeur in Oslo. Kortom: het ambt van burgemeester in Zwolle is een goede springplank voor een glanzende carrière.

Boekbespreking

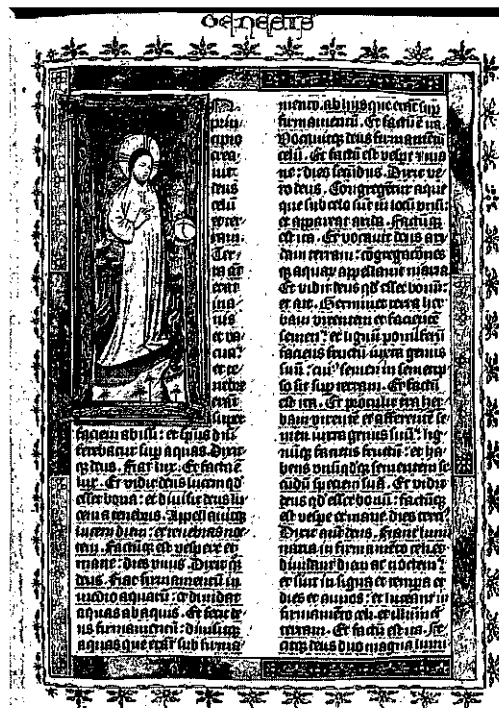
Een klooster ontsloten. De kroniek van Sint-Agnietenberg bij Zwolle door Thomas van Kempen. In vertaling en met commentaar. Udo de Kruijf, Jeroen Kummer en Freek Pereboom (red.) Kampen (IJsselacademie) 2000. ISBN 9066971126 (Prijs f 44,95, 263 blz.).

Thomas van Kempen is beroemd geworden door zijn boek *Over de navolging van Christus*, een geschrift dat vaak omschreven wordt als het hoogtepunt en de samenvatting van de ideeën van de Moderne Devotie. Het is vele malen vertaald en duizenden keren uitgegeven.

Dat Thomas nog veel meer boeken heeft geschreven is minder bekend. Zijn verzameld werk bestaat maar liefst uit zeven kloeke delen, die in de jaren twintig van de twintigste eeuw zijn uitgegeven door M.I. Pohl. Omdat al die boeken in het Latijn zijn geschreven zijn ze echter nauwelijks aantrekkelijk voor de meeste lezers. Voor één boek is daar nu verandering in gekomen. De kroniek over het klooster op de Agnietenberg is vertaald en samen met vijf inleidende artikelen uitgegeven.

De kroniek bestaat uit een korte inleiding met vervolgens de geschiedenis van het klooster. Vooral het laatste deel heeft het karakter van een verzameling (soms heel korte) levensbeschrijvingen. Gebeurtenissen in en om het klooster komen dan nog nauwelijks aan bod. Dan volgt een hoofdstuk dat na de dood van Thomas van Kempen is geschreven door een onbekende auteur. Tenslotte beschrijft Thomas een aantal personen die niet direct betrekking hebben op het Agnietenbergklooster, maar die wel heel belangrijk zijn geweest voor de Moderne Devotie. Deze levensbeschrijvingen heeft Thomas voor een groot deel overgenomen uit een andere kroniek, namelijk de kroniek over het klooster Windesheim van Johannes Busch. Omwille van de duidelijkheid staan deze levensbeschrijvingen in de nieuwe uitgave voor de eigenlijke kloosterkroniek.

De eerste hoofdstukken van de kloosterkroniek zijn eigenlijk het leukst. Thomas geeft een

Handschrift van
Thomas a Kempis
(Uit besproken boek)

levendige beschrijving en aardige details over de armoede in de beginperiode van het klooster. Zo meldt hij hoe Geert Grote met een paar volgelingen buiten de stad Zwolle op zoek ging naar een geschikte plaats om in alle rust te kunnen wonen: "Toen zij de stad uitgingen, blies hun de wind in het gezicht, maar regen noch wind kon de meester van de juiste weg doen afdwalen. Hij liep opgewekt door en zei vriendelijk tegen zijn begeleiders "Ik zal vooroplopen en jullie met mijn mantel tegen de wind beschermen." De verhalen over de tijd toen Thomas zelf in het klooster verbleef (in 1406 werd hij ingekleed) zijn veel korter, maar zijn zeker niet saai. Allerlei uiteenlopende gegevens over muizen die de oogst opeten, verkiezing van prioren, de komst van de lege kist waarin de heilige Agnes, patrones van het klooster, eeuwenlang gelegen had en gegevens over pestepidemieën maken het boek zeer de moeite waard.

De beschrijving van Thomas roept echter ook vragen op. Toen bijvoorbeeld na afloop van het Utrechts Schisma in 1432 de kloosterlingen terug-

keerden uit hun ballingsoord, meldt hij alleen wat cryptisch dat enkelen waren uitgezonderd omdat zij wegens partijzucht als verdacht golden. Omdat Thomas in de regel alleen positieve dingen over de moderne devoten schrijft, was er waarschijnlijk iets ernstigs aan de hand geweest. Wat was er gebeurd? Wie mochten niet terugkomen en waarom niet? Thomas moet het geweten hebben want hij heeft alles zelf meegemaakt. Waarom schreef Thomas wat hij schreef en waarom liet hij andere zaken weg? Voor wie schreef hij en met welk doel? Klopt het wat hij schrijft?

Het was zeker niet Thomas' bedoeling om een objectieve geschiedenis van zijn klooster te schrijven, maar het was misschien leuk geweest om in een inleidend artikel iets te lezen over de verhouding tussen Thomas' verhaal en de gegevens die op een andere manier bekend zijn. Dat zou een waardevolle aanvulling geweest zijn op de aanwezige inleidende artikelen. Van Dijk geeft een overzicht van de verschillende uitingsvormen van de Moderne Devotie. Hij begint met Geert Grote en komt via de Broeders en Zusters van het Gemene Leven, tertiariissen en kanunniken bij de kloosterfamilie. Hij geeft daarmee het Agnietenklooster een plaats binnen de Moderne Devotie, welke beweging meer organisatievormen kende dan alleen het klooster. Hendrikman beschrijft vervolgens het landschap zoals het er ten tijde van Thomas van Kempen vermoedelijk uitzag en Rademaker gaat in op de bouwgeschiedenis; hij plaatst het gebouw in de 'traditionele Windesheimer' kloosterbouw. Thüss beschrijft de historie van het klooster vanaf het begin tot aan de opheffing en tenslotte geeft Pierik een reconstructie van het kloosterkerkhof. In de oostelijke kruisgang werden uitsluitend priesters begraven en in de westelijke kruisgang kwamen de conversen en vrienden. Verschillen bleven dus ook na de dood gehandhaafd. Al met al is *Een klooster ontsloten* een boeiend boek geworden, niet in het minst door de mooie vertaling. De tekst is in goed leesbaar Nederlands geschreven, maar de vertaling is wel dicht bij de oorspronkelijke tekst gebleven, waardoor de sfeer van het origineel gehandhaafd is.

Ingrid Wormgoor

Onderzoek onderweg

Informatie gevraagd over de rijwielhandel in Zwolle

Zwolle heeft geen grote fietsfabrieken gehad zoals bijvoorbeeld de naburige steden Deventer (Burgers ENR) en Meppel (Germaan, Primarius). Toch zijn er vanaf eind negentiende eeuw een groot aantal handelaren en kleine fabriekjes geweest die diverse fietsmerken hebben gevoerd. Zoals Klaas Baving, Success, Express, Welcome, Salland, Arsenal, Barzoi, Z.A.C., Zwollandia, Hareca, Raket en Goodluck. Ik ben als rijwielverzamelaar bezig met een artikel over dit onderwerp en zoek gegevens over de geschiedenis van de rijwielhandel en rijwiel fabrieken in Zwolle. Van het merk 'Goodluck-rijwiel fabriek Zwolle' weet ik niets behalve de naam. Ook wil ik graag meer weten over rijwiel fabriek Mulder uit de Hoogstraat en is verder alle informatie welkom.

Theo de Kogel, Prins Mauritsstraat 58,
8019 XW Zwolle, 038 4223123.

Email: dekogels@hetnet.nl

(Uit: *De dolle entree van automobiel en velociepee*,
90 jaar ANWB, 1973)

Mededelingen

Gerrit Banck winnaar Historische Quiz

Op zaterdag 23 september vond de finale van de Zwolse Historische Quiz plaats in de Statenzaal aan de Diezerstraat. In samenwerking met de *Zwolse Courant* was een voorronde georganiseerd die 40 finalisten had opgeleverd. Daarnaast waren 26 bekende Zwollenaren uitgenodigd om hun historische kennis te toetsen, onder wie oud-burgemeester Loopstra, PvdA-fractievoorzitter Jaap Hagedoorn, journalist Willem van der Veen, Odéon directeur Hein Spanjaard, weerman Ton ten Hove en de nestor van de gemeenteraad Adri Wever.

Na het welkomstwoord van de voorzitter van de *Zwolse Historische Vereniging*, de heer Hans Dijkstra, werd de leiding overgedragen aan Wil Cornelissen die met zijn bekende welsprekendheid 'zijn klas' het spieken verbood, de spelregels nog even uitlegde en het geheel naar een goed einde leidde.

De 66 deelnemers moesten 20 multiple-choice vragen beantwoorden. De heer Gerrit Banck, van de bekende (voormalige) bloemisterij, maakte slechts één fout. Hij had zich uiterst zorgvuldig voorbereid en zijn inspanningen bleken niet tevergeefs. Het leverde hem de hoofdprijs op: een bedrag van f1000,- ter beschikking gesteld door de Rabobank te Zwolle. De heer Banck was een duidelijke winnaar. Maar om de volgende plaatsen moest worden geloot: er waren zeven deelnemers met twee fouten. Na loting werd de tweede prijs, een diner voor twee uitgelooft door Restaurant De Librije, gewonnen door de heer H. Wullink. De derde prijs, een etymologisch woordenboek, was voor de heer H.J. Baarschers. Dit fraaie boekwerk was ter beschikking gesteld door Boekhandel en Uitgeverij Waanders die alle deelnemers ook nog een prachtig fotoboek over Zwolle aanbood.

De vragen van de finale kunt u vinden op de interetpagina van de *Zwolse Historische Vereniging* (www.homepages.hetnet.nl/~histogert) zodat u uw historische kennis ook kunt testen.

Agenda

Stedelijk Museum Zwolle:
tentoonstelling 'Mens en Natuur' van 9 december 2000 t/m 21 januari 2001

Aan de hand van het thema Mens en Natuur worden de ontwikkelingen in de hedendaagse kunst in Overijssel gepresenteerd. Professionele kunstenaars hebben hun werk hiervoor beschikbaar gesteld. Hierbij zijn ook een aantal Zwolse kunstenaars. Bij dit onderwerp moet men denken aan de (semi-)figuratieve interpretaties van de relatie tussen de mens en de natuur. De mens, als portret, lichaam, naakt, intermenselijke verhoudingen, levenscyclus, emoties etc. spelen in deze optiek een belangrijke rol. Ook wordt aandacht besteed aan de mens ten opzichte van de natuur: zijn directe en indirecte aanwezigheid en zijn invloed op de woon- en leefomgeving. De tentoonstelling beslaat de gehele nieuwbouw van het museum.

De stralende winnaar van de Zwolse Historische Quiz Gerrit Banck toont de door de Rabobank ter beschikking gestelde hoofdprijs. Hij wordt geflankeerd door de zeven deelnemers die gezamenlijk op de tweede plaats eindigden. Rechts naast Banck de eind oktober vrij plotse-ling overleden oud-burgemeester G. Loopstra.

Auteurs

Drs. Annèt H.M. Bootsma – van Hulten (1953) studeerde geschiedenis. Momenteel werkt zij als free-lance historicus.

Drs. Wim Coster (1953) is historicus en slavist. Hij is free-lance publicist.

J. (Bob) Erdsieck (1921) was van 1947 –1953 catecheet / jeugdwerkleider van de hervormde gemeente te Zwolle. Vervolgens was hij hulpprediker te Eerbeek, regionaal jeugdwerkleider in Groningen/Drenthe en vanaf 1972 bedrijfsmaatschappelijk werker te Zwolle. Sinds zijn pensionering in 1983 bestudeert hij de geschiedenis van de traditionele Zwolse kerkgenootschappen.

Wim A. Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

Riet Leussink – Stam (1935) is al vele jaren als vrijwilliger werkzaam bij het Gemeentearchief Zwolle.

Jennie Pruijm – Reinders (1938) is al vele jaren als vrijwilliger werkzaam bij het Gemeentearchief Zwolle.

Drs. Jeanine Otten (1959) is kunsthistorica en beheerder van de Topografisch-Historische Atlas van het Gemeentearchief Zwolle.

Drs. Miriam Schneiders (1953) studeerde kunst- en architectuurgeschiedenis te Utrecht en restauratiekunde te Delft. Ze publiceert over onderwerpen uit de (bouw)geschiedenis van Zwolle en Overijssel.

Drs. Ingrid Wormgoor (1956) studeerde geschiedenis. Momenteel werkt zij als free-lance historicus.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M.H. van Ulsen, *penningmeester*

G.J. van der Horst, M. van der Laan, J. Otten,

M. Schneiders, *leden*

Secretariaat

Zwolse Historische Vereniging, postbus 1448,
8001 BK Zwolle

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Bezorging tijdschrift:

J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.homepages.hetnet.nl/~histogert

e-mail ZHV: gertvanderhorst@hetnet.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f 35,00/jaar

overige leden f 45,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen,

E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan,

H.A. Stalknecht, J.C. Streng.

Redactie-adres: Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle

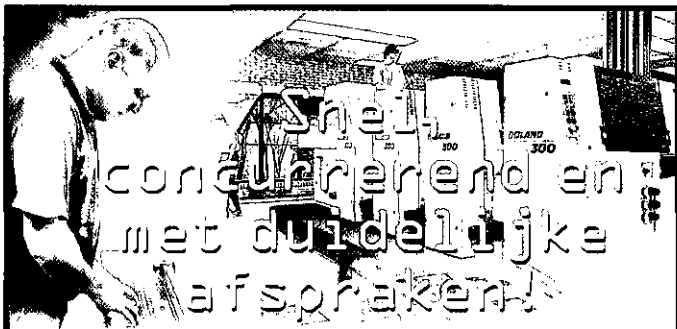
e-mail: annet_b_vhulten@hotmail.com

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Hoekman Zwolle B.V.

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Snel concurrerend en met duidelijke afspraken!

Maat in Communicatie

Hoekman Grafische Groep

Genemuiden	Zwolle	Rijssen
038-3852385	036-4564800	0548-530405

PIEPER
hekwerken

- Sier-hekwerken zijn met ambachtelijk meesterschap vervaardigd! Zowel standaard als maatwerk
- Naast sier-hekwerken leveren wij ook terreinafscheidingen voor industrie- alsmede sportterreinen.
- Ook balkonhekken, leuningen, balustrades en trappen behoren tot ons leveringspakket.
- Verkoop en verhuur van terreinafzettingen voor bouwplaatsen en evenementen.

0523 - 61 17 76

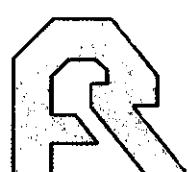
Moerheimstraat 79a
Dedemsvaart

Te Koop gevraagd:

Historische kantoorpanden
bouwjaar voor 1900

Inlichtingen: 038 - 421 32 90

Van der Reijd Vastgoed Adviseurs B.V.
Lid VBO

VAN DER REIJD
assurantiën bv - vastgoed-adviseurs

Brasserie "Het Vliegerhuys"
Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 LM Zwolle Fax 038-4224318

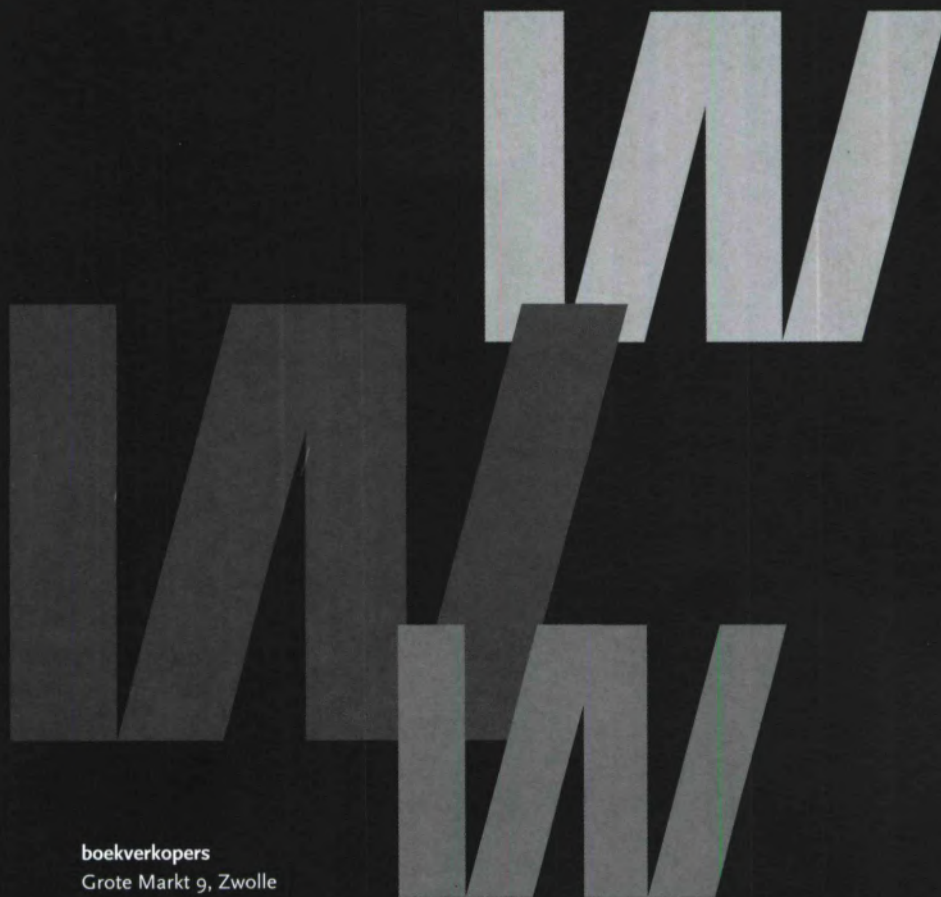
In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch en avondkaart....
- Heeft U wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers
Grote Markt 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers
Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 465 86 28 / 465 70 01